

VIKING

Norsk
arkeologisk årbok

Bind LXV – 2002

Oslo 2002

UTGITT AV
NORSK ARKEOLOGISK SELSKAP

Redaksjon:
Tom Bloch-Nakkerud
Egil Mikkelsen

På forsiden:

*Gravfunn fra Tjeldnes, Tofte, Tjeldsund, Nordland
fra merovingertid.*

Foto:

Eirik Irgens Johnsen, Universitetets Oldsaksamling

Utgivelsen er støttet av
Norges forskningsråd

Viking LXV er satt med 10/12 Times Roman
og trykt på 115 g G-print
Sats, repro og trykk: Preutz Grafisk AS, Larvik 2002

ISSN 0332-608x

Innhold

Håkon Glørstad: Østnorske skafthullhakker fra mesolitikum. Arkeologisk og forhistorisk betydning – illustrert med et eksempelstudium fra vestsiden av Oslofjorden	7
Asbjørn Engevik jr.: Spannformede leirkar - forbilder og funksjon	49
Eldrid Straume: Fra Stenstad gård i Telemark til Jægerpris slott på Sjælland. Et stykke dansk-norsk historie.	71
Egil Mikkelsen: Handel- misjon - religionsmøter. Impulser fra buddhisme, islam og kristendom i Norden 500 – 1000 e.Kr.	91
Marianne Skandfer: Keramikk og politikk. En forskningshistorie fra Pasvik	137
Norsk Arkeologisk Selskap. Årsberetning og regnskap	159

Håkon Glørstad:

Østnorske skafthullhakker fra mesolitikum.

Arkeologisk og forhistorisk betydning – illustrert med et eksempelstudium fra vestsiden av Oslofjorden

Denne artikkelen kan betraktes som en videreføring av et tidligere publisert arbeid i *Viking* om mesolittiske skafthullhakker av bergart (Glørstad 1999). To emner skal her presenteres mer utførlig. For det første ønsker jeg å gi en samlet oversikt over skafthullhakkene som finnes i Oldsaksamlingens magasin, da denne oldsakgruppen ikke tidligere er presentert under ett. For det andre ønsker jeg med et mer detaljert studium fra et utvalgt undersøkelsesområde innenfor Oldsaksamlingens distrikt, nemlig søndre Buskerud og Vestfold, å videretematise hakkenes betydning i de mesolittiske samfunnene. Det vil bli argumentert for at i hakkenes formspråk kan en tenkemåte gjenkjennes som er en del av et større forestillingsmessig kompleks, og at hakkene inngikk som en viktig del av en gjennomgripende prosess i mesolitikum der samfunn ble knyttet til bestemte områder på en slik måte at disse områdene inngikk i samfunnsdannelsen som et uavhengelig aspekt ved virkeligheten. Resonnementet tar utgangspunkt i generell bytteteori, der bytte mellom mennesker, og mellom mennesker og makter, danner sosial integrasjon som overskrider små, og gjerne økonomisk eller reproduktivt motiverte sosiale grupperinger, slik som husholdet og arbeidsgruppen (*task groups*, Sahlins 1988: 130 ff, 171ff).

Hakker fra Universitetets Oldsaksamlings distrikt

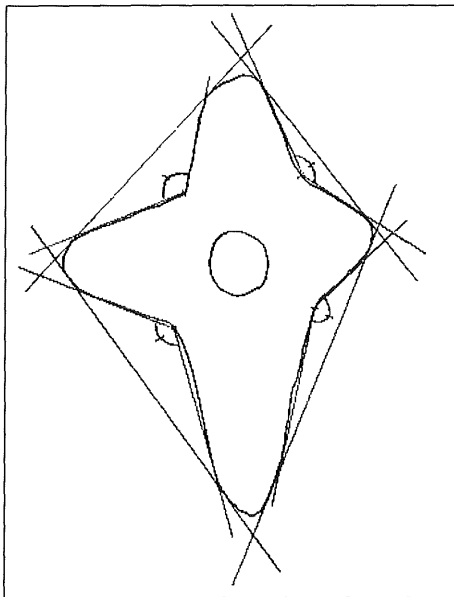
I Oldsaksamlingens materiale fra steinalderen finnes det en gruppe gjenstander som kan kalles hakker. Hakkene er redskap med markerte, relativt spisse ender¹. De er utstyrt med skafthull som nesten alltid er timeglassformet, det vil si at skafthullet er boret eller prikkhugget inn fra to sider, med et massivt redskap. Når man skal beskrive en hakkes morfologiske trekk, gjøres det best i to snitt. Det snittet som viser skafthullet kan kalles frontsnittet, mens det snittet som viser hakken i hele dens lengde, uten at skafthullet synes, kalles sidesnittet (jmfør Brøgger 1906: 20). Hakkene kan, på grunnlag av det råstoffet de er tilvirket av, deles i to grupper: Hakker av gevir og hakker av bergart. I det følgende skal hakkene av

bergart behandles. Hakker av gevir er behandlet av Egil Mikkelsen og Helge I. Høeg (Mikkelsen og Høeg 1977).

Hakker av bergart

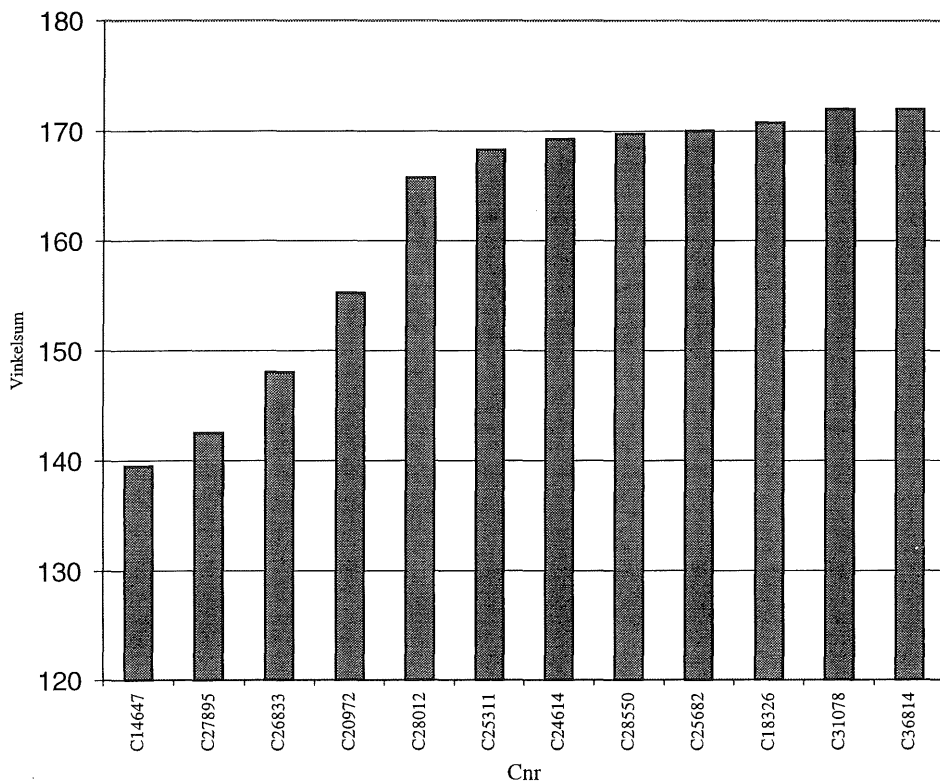
Hakker av bergart kan deles i tre hovedgrupper: Enkle hakker, korsformede hakker og stjerneformede hakker (Gräslund 1962, Solberg 1989). Det finnes intet klart morfologisk skille mellom de korsformede hakkene og de enkle. De mest typiske eksemplarene er i frontsnittet lett å skille fra hverandre, ved at de korsformede hakkene, som navnet antyder, har korsform, mens de enkle hakkene kun har to, motstående, spisse ender. Men det finnes hakker som ikke direkte kan plasseres i den ene eller andre gruppen. Dette er stykker som i frontsnittet har markerte konkave sider som møtes i en mer eller mindre avrundet spiss ved skaft-hullet. Det er her, og i senere katalogiseringssammenhenger, interessant å etablere målbare kriterier for å skille de ulike typene fra hverandre, ikke minst fordi utbredelsen av de distinkte korsformede og enkle hakkene ser ut til å ha en forhistorisk betydning (Gräslund 1962).

Bergljot Solberg har allerede gjort en oppdeling av de tre hovedtypene og deres undergrupper (Solberg 1989), men hun gjør ikke noe poeng av hvor skillet går mellom de enkle og de korsformede hakkene. Etter min mening kan utgangspunktet for å skille disse hakketypene fra hverandre være vinkelen mellom armene, fordi den varierer med hvor markerte eventuelle tverrarmen er. Jeg har målt vinkelen mellom sidene i frontsnittet på hele eksemplarer for å fastslå *vinkelsummen* mellom armene. 12 hakker var tilgjengelige og såpass velbevarte at de egnede seg for måling. Målene ble tatt ved å slå en kårde mellom ytterpunktene av de konkave linjene, noe som grovt sett tilsvarer en rettlinjert framstilling av hakkens form. Fra ytterpunktene av en konkav linje til det punktet på den samme linjen som ligger lengst

fra kården, er det slått to nye kårder (figur 1). Vinkelen mellom de sistnevnte kårdene utgjør hakkearmenes vinkel. Opptil fire slike vinkler kan måles på hver hakke. Summerer man disse vinkelmålene og dividerer dem på antall målte vinkler, får man hakkens vinkelsum. Figur 2 viser vinkelsummen til 12 hakker som enten er korsformede eller som har konkave sider i frontsnittet. På grunnlag av figuren ser det ut som hakkene faller i to grupper. Åtte hakker har en vinkelsum mellom 165,75 og 172 grader, der de, ordnet etter vinkelsum, viser en gradvis endring. Fire hakker har en

Figur 1. Skisse som viser hvilke mål som er tatt for å finne en hakkes vinkelsum, og som danner utgangspunkt for å skille de enkle hakkene fra de korsformede.

Figur 2. Diagram over vinkelsummen for 12 hakker.

vinkelsum som ligger merkbart lavere, nemlig mellom 155,2 og 139,5 grader. Innenfor den første gruppen, er den gjennomsnittlige variasjonen innen vinkelsum liten, ca 0,9 grader. Innenfor den andre gruppen, er den gjennomsnittlige variasjonen større, nemlig 5,25 grader. Mellom hakken med lavest vinkelsum i første gruppe og hakken med høyest vinkelsum i andre gruppe er det en differanse på 10,5 grader. Det er dermed, på grunnlag av måling av hakkernes vinkelsum, grunn til å hevde at to grupper kan skiller ut, der variasjonen i vinkelsum innen gruppene er mindre enn variasjonen mellom gruppene. Gruppen med høyest vinkelsum er enkle hakker, mens gruppen med lavest vinkelsum er korsformede. Variasjonen innen vinkelsummen til de enkle hakkene er så liten at gruppen framstår som homogen og veldefinert, noe som igjen kan tyde på at en tradisjon lå til grunn for framstillingen. De korsformede hakkene oppviser større variasjon, noe som *kanskje* kan ha sammenheng med at typen er sjelden på Østlandet (jmfør Gräslund 1962) og at det følgelig ikke fantes noen like sterk strukturerende tradisjon om hvordan de skulle framstilles.

Nøyaktig hvor man skal sette grensen for vinkelsummen mellom enkle og korsformede hakker, kan diskuteres. Ser man utelukkende på figur 2, er det fristende å sette grensen ved 160 grader. Ser man på de fire hakkene med vinkelsum lavere enn 160 grader, er det kun

hakker med vinkelsum under 150 grader som ser klart korsformede ut. Én hakke blir dermed liggende mellom de to gruppene som verken korsformet eller enkel. Siden de korsformede hakkene, som det senere vil bli vist, er den hakketypen som er mest sjelden på Østlandet, kan det være viktig å gjøre en forholdsvis streng avgrensning henimot denne gruppen, for å kun inkludere de stykkene som det vil være allmenn enighet om klassifikasjonen av, og som dermed vil ha en betydning for diskusjonen om stedegne hakketradisjoner. Dermed vil grensen mellom de enkle og korsformede hakkene settes til en vinkelsum på 150 grader. Den hakken som har vinkelsum mellom den forholdsvis homogene gruppen av enkle hakker og de hakkene som tydelig var korsformede, kan i denne sammenhengen betraktes som en atypisk, enkel hakke.

På denne bakgrunn foreslår jeg følgende definisjoner av de tre hovedtypene: *Korsformede hakker kan defineres som hakker med fire armer der vinkelsummen ikke overskrider 150 grader. Enkle hakker kan defineres som hakker med konkave rette, eller konvekse sider der vinkelsummen er større enn 150 grader. Stjerneformede hakker kan defineres som hakker som har flere enn fire armer.* Felles for alle hakkene er at de er framstilt av bløte bergarter som kleber, olivin, ulike skifertyper og sandstein, som alle lett kan formes.

Enkle hakker

Enkle hakker er den vanligste hakketypen av bergart på Østlandet (57 mer eller mindre sikre eksemplarer). Hakkene kan deles i to undergrupper, nemlig hakker med konkave sider og hakker med konvekse sider². Begge grupper kan igjen deles opp i undergruppene: Hakker med én arm og hakker med to armer. Det er kjent 27 enkle hakker med konkave sider, herunder også fragmenterte eksemplarer. Det er kjent 22 hakker med konvekse sider, medregnet ufullstendige eksemplarer. En av hakkene er så liten at den kan karakteriseres som en miniatyr. Dette er den, med henblikk på vinkelsum, atypiske hakken C20972. Tre hakker med konkave sider og én hakke med konvekse sider har kun én arm. Den sistnevnte hakken er atypisk. Enkelte hakker med konkave sider har enkel strekdekor.

Solberg har delt de enkle hakkene inn på en annen måte. Som hovedoppdeling skiller hun hakker med spiss i én ende og hakker med spiss i to ender (Solberg 1989: 93-94). Jeg har imidlertid valgt å legge vekt på hele formen i frontsnittet, da utseende i dette snittet også er brukt til å skille de enkle hakkene fra de korsformede.

Korsformede hakker

Korsformede hakker er relativt uvanlige på Østlandet (6 mer eller mindre sikre stykker). De kan deles i to undergrupper, nemlig med og uten plastiske ornamenter og dekor. I sidesnittet er begge gruppene relativt tykke og tverrsnittet på armene er rundt, til rundovalt, mot det trekantede. To hakker har plastiske ornamenter. De er kun fragmenter og er bestemt som korsformede på bakgrunn av deres likhet med korsformede hakker fra Vestlandet.

Solberg deler de korsformede hakkene i to undergrupper, der gruppe I har skafthullet midt mellom hakkespissene på den lengste akse, mens gruppe II har forskjøvet skafthullet mot den ene hakkespissen, slik at tverrarmene står nærmere den ene hakkespissen enn den andre (Solberg 1998: 89). Ut fra denne oppdelingen er de østnorske, korsformede hakkene

av typen uten dekor og plastiske ornamenter, av Solbergs type I, mens de med dekor og plastiske ornamenter ikke kan bestemmes i dette systemet.

Stjerneformede hakker

De stjerneformede hakkene utgjør den minste gruppen (4 stykker). Gruppen kan deles i to undergrupper, nemlig stjerneformede hakker med og uten dyreliknende trekk. Det er kjent tre ordinære stjerneformede hakker, mens én stjerneformet hakke har dyreliknende trekk (C27510). Hva hakken skal forestille, kan diskuteres. Den som katalogiserte funnet mente i hvert fall at «Det er ikke utelukket at forestillingen om en menneske- eller bjørnefigur med skrevende bein, oppstrakte armer og hode ligger bak utformingen». Figuren kan, etter min mening, godt minne om en utspent bjørnefell.

Dekor

Tre til fem enkle hakker med konkave sider har dekor. C9880 fra Østfold har en markert fasettrygg fra skafthullet til den ene hakkespissen. På tvers av denne er ni tverrstreker risset inn i fire grupper, der gruppen nærmest skafthullet og hakkespissen har tre streker, mens gruppene mellom består av to tverrstreker. En fragmentert hakke fra Akershus, C29224, har en avrundet fortykning rundt skafthullet, hvorpå det er risset inn minst 5 streker ut fra skaft-

Figur 3. Et utvalg av hakker og økser. Øverst fra venstre: Enkel hakke med konkave sider fra Strøm i Nittedal kommune, Akershus (C31078). Enkel hakke med konvekse sider fra Røed østre, Risør kommune, Aust-Agder (C34092). Korsformet hakke fra Mjølhus i Lindesnes kommune, Vest-Agder (C14647). Bjørnefellformet hakke (C27510) fra Bjel-land, Marnadal kommune, Vest-Agder. Tverrøks fra Dagslett i Røyken kommune, Buskerud (C20839). Foto: Ellen Holte, Universitetets kulturhistoriske museer.

hullet. C15546, som er en fragmentert hakke fra Aust-Agder, har ved skafthullet én kraftig innrisset strek, som kan minne om strekdekoren på C29224, men det er usikkert om dette er dekor eller en senere påført skade. C51598 fra Vestfold er et fragment av en hakke som har strekdekor som løper langs hakken, fra spiss til skafthull i både side- og frontsnitt. C29451 fra Telemark er lite distinkt, men bør vel regnes blant de enkle hakkene med konvekse sider. Denne hakken har en enkel strekdekor, der tre linjer går fra skafthullet mot hakkens spiss, mens en fjerde linje går på tvers av disse.

To fragmenterte, korsformede hakker har dekor. C26227 fra Vest-Agder har en kombinasjon av bånd og fure som ekstra markering av hakkespissen. Videre løper det et båndliknende sikksakk- eller rombemønster langs hakkespissen. C23209, også den fra Vest-Agder, har i tverrsnittet en mellomting av trekant- og halvsirkelform, der to sider er sterkere hvelvet enn den tredje. Langs overgangen mellom den buede og den flate siden, samt midt på både den buede og den flate siden er hakken forsynt med uthevede lister. På den flate siden er det i tillegg innrissede, doble sikksakklinjer.

To stjerneformede hakker har dekor. Én vanlig stjerneformet hakke fra Buskerud (C14526) er dekorert med innrissede sikksakklinjer. Den dyreliknende hakken fra Vest-Agder (C27510) er forsynt med strekdekor i flere soner: Stykket har en flat og en hvelvet side. Rundt skafthullet på den flate siden er det ni trekantfelter, stilt radiert og med spissen utover. De er ornert med kryssende streker i rombemønster. På den hvelvede siden er det også en trekant ved skafthullet, men denne har spissen rettet mot skafthullet. Flere andre steder forekommer også strekdekor i rutemønster, nettmønster eller som enkle streker.

Tolkning av hakkene

Jeg har i en annen sammenheng argumentert for at hakkene kan oppfattes som statussymboler og verdighetstegn. Et karakteristisk trekk er at de formmessig tar utgangspunkt naturens former. Man kan ane en flertydig logikk som refererer til status, kraft og virilitetsattributter både hos dyrene og menneskene. Hakkene kan minne om falloser, gevir og rovfuglnebb. Man kan si at disse naturlige formene er videre bearbeidet og kommentert i hakkenes form, der for eksempel geviret hos hjortedyrene kan betraktes som en parallell til hakkene hos menneskene (Glørstad 1999: 60-61). Den dyreliknende hakken fra Vest-Agder kan sies å passe godt inn i en slik tolkningsmodell, om det er riktig at hakken forestiller en bjørn eller et bjørneskinn. Bjørnen har i nyere folketro vært viet stor oppmerksomhet. Finsk materiale tyder på at bjørnen var et viktig symbolsk dyr også i mesolittisk tid (Carpelan 1977: 41). Gutorm Gjessing mener å kunne se en tradisjon i norsk steinalder der bjørnen spiller en symbolsk rolle (Gjessing 1945: 280, 318), men materialet for å påvise noen bjørnekult i sørnorsk steinalder kan ikke sies å være overveldende. Det mest aktuelle funnet fra Oslofjordsområdet, med tanke på bjørnekult, er en nedgravning med bjørnebein, en beinperle og en trinnøks fra boplassen Vinterbro 3, Ås kommune, Akershus. Lasse Jakslund tolker nedgravningen som en rituell deponering (Jakslund 2001: 100-101). Hvis bjørnen var et viktig symbolsk dyr i østnorsk mesolitikum, kan den bjørneformede hakken ses på som en projisering av bjørnens egenskaper over på menneskelige forhold.

Paralleller

De enkle hakkene har tallrike paralleller langs den vestsvenske kysten (Gräslund 1962). Typen finnes også i Hordaland (Solberg 1989), og utenfor Norge blant annet i Finland (Ailio 1909: 32, Carpelan 1976: 8) og Tyskland (Gräslund 1962: 108-9). De korsformede hakkene finnes hovedsakelig i Rogaland og i søndre Hordaland (Gräslund 1962: 108 Solberg 1989). Spesielt de korsformede hakkene med plastiske ornamenter og strekdekor står de vestnorske nær (jamfør Solberg 1989: 89, «type II» og Vinsrygg 1979). I Finland finnes en type hakker som kalles tapphakke, som enkelte forskere vil se i sammenheng med de korsformede hakkene i Norge (Solberg 1989: 92, Gjessing 1920: 53, Ailio 1909: 29). Andre forskere mener imidlertid at en slik sammenheng ikke er tilstede (Carpelan 1976: 14). De stjerneformede hakkene finnes i hovedsak i Rogaland og i søndre Hordaland (Vinsrygg 1979, Solberg 1989, Gräslund 1962: 107). Det finnes ingen direkte paralleller til den dyrelignende hakken i Norge, men enkelte stykker fra Finland kan minne om den. Det er fristende å sammenlikne denne hakken med de såkalte «djurhuvudsvapen» fra Finland som framstiller elger eller bjørner (Edgren og Törnblom 1993: 80, Kivikoski 1964: 59 ff, Carpelan 1977: 57). Motivmessig har hakken mest til felles med bjørnehodevåpnene, da den ser ut som en utspent bjørnefell. Den, rent stilmessig betraktet, nærmeste parallellen er kanskje to dyrehodevåpen fra Kakskerta og Espo (Meinander 1954: 87). Her er dyrehodene, eller kanskje kraniene, framstilt flatklemt slik at hodeformen best synes i frontsnittet. Christian Carpelan tolker disse dyrehodevåpnene som gjengivelser av bjørnehoder (Carpelan 1977: 10). Dyrehodevåpen kan dateres både til mesolittisk og neolittisk tid i Finland (Edgren og Törnblom 1993: 81, Carpelan 1977: 41).

Utbredelse

De korsformede hakkene har en markert vestlig orientering innen Oldsaksamlingens museumsdistrikt. Tre korsformede hakker er fra Vest-Agder, én korsformet hakke kommer fra Aust-Agder, og to er fra Vestfold.

De stjerneformede hakkene er fordelt med to i Telemark, én i Buskerud og én i Vest-Agder, slik at også her kan det anes en vestlig orientering.

De enkle hakkene er mest tallrike i Buskerud og Vestfold, der det er kjent 14 hakker fra førstnevnte og 13 fra sistnevnte fylke. Åtte enkle hakker er kjent fra Akershus, fem fra Oppland, fem fra Østfold og fire fra Hedmark. Fra både Telemark og Aust-Agder er det kjent tre enkle hakker, mens det fra Vest-Agder er kjent to.

Sett under ett er det Buskerud og Vestfold som har flest funn av hakker. I begge fylkene er det kjent 15 funn. Akershus har også relativt mange funn, med 9 kjente eksemplarer. Utbredelsen av de stjerneformede og korsformede hakkene viser samme tendens som i landet forøvrig, med en relativt markert vestlig utbredelse.

Datering

Hakkene er sjelden funnet i en kontekst som umiddelbart daterer dem. Det eneste østlandsfunnet jeg kjenner til som har en relativt god daterende kontekst, er et fragment av en enkel

hakke (C51069t) fra boplassen Holter 1 i Akershus (Ballin 1998: 116). Torben Ballin daterer boplassen til ca 8000 BP på grunnlag av høyde over havet og funninventar.

Jeg har i en annen sammenheng argumentert for at hakkene i hovedsak må være mesolittiske og i tid kan gå helt tilbake til den boreale klimaperioden, eller fase to i Egil Mikkelsens kronologiske system (Mikkelsen 1975a). De har sannsynlig vært i bruk gjennom hele Atlantikum (Glørstad 1999: 47 med anført litteratur). Dateringsrammen tilbake til boreal tid støttes av svensk forskning (Nordqvist 1998), mens vestnorske funn plasserer hakkene i atlantisk tid (Mikkelsen 1971, Olsen 1992, Krøger 1992).

Funnkontekst

Til noen hakker kjenner man funnkonteksten. Ni hakker er funnet i eller nær elveløp og vann: C8879 fra Buskerud er funnet ved Granevoldselven i Modum, C25974 er funnet nær Tyrifjorden i Buskerud, C14526 er funnet ved Strandefjorden i Hallingdal, Buskerud, C32204 er funnet i Solbergelven i Lier, Buskerud, C31465 ble funnet i elvesand i Hof, Vestfold, C27831 er funnet 100 m fra Glomma i Brandval, Hedmark, C32169 er funnet i Ragnvaldsbekken i Elverum, Hedmark, C32665 er funnet i Kolåen i Trysil, Hedmark, C31078 er funnet i Nittelva, Nittedal, Akershus.

Andre relativt spesifikke funnkontekster, som ikke åpenbart er sekundære, fordeler seg på følgende måte: C51069t ble funnet på boplassen Holter 1 i Akershus under utgraving. C28550 lå 60 cm dypt i et sandlag på Hellevold, Røyken i Buskerud. C51598 er funnet i en steinsetning fra jernalder, sammen med avslag av flint, i Larvik, Vestfold. C25311 er funnet 0,5 meter dypt, under skogbunn, i Bærum, Akershus. C29104 er funnet like under overflaten på ny hustomt på Nesodden i Akershus. C23209 er funnet under en liten såte av stein, sammen med kullbiter, ved Kvinesdal kirke i Vest-Agder. C27510 er funnet 1 meter dypt i en gammel hustuft i Bjelland, Vest-Agder. C25682 er funnet 30 cm under torven i Søndre land, Oppland og C28599 ble funnet under graving av kloakkgrøft, også her i Søndre Land. Det er ut fra funnforholdene trolig at noen av disse hakkene stammer fra graver. C51069t og nok også C51598 stammer fra boplasser.

Funn i forbindelse med elv eller vann må regnes som den vanligste, kjente funnkonteksten for de østnorske hakkene. Funnforholdene skiller hakkene fra de ordinære mesolittiske funnene, som i hovedsak er boplassfunn.

Øvrige hakker og hakkeliknende redskaper

I tillegg til disse hakkene har jeg skilt ut fire usikre hakkeemner eller fragmenter (C12556, C19949, C27662 og C51438, jamfør Jaksland 2001: 83), to dekorerte køller (C36723 og C29287), samt to stykker som kan minne om de tverreggede skafthulløksene («flate skolestøksker») som er kjent innenfor de snorkeramiske kulturene på kontinentet (C18945, C20839, se diskusjon nedenfor). Begge de sistnevnte stykkene er relativt flate og med eggen tvert stilt på skafthullet. Den ene av tverrøksene har tydelig timeglassformet skafthull, mens den andre øksens skafthull er noe mer sylindrerformet, men såpass uregelmessig at det ikke kan være tale om boring med knokkelbor. De er begge framstilt av basalt, som kan være lokale bergarter (personlig meddelelse Inge Bryhni, Universitetets naturhistoriske museer).

Øksene måler henholdsvis 17,4 og 14,2 cm i lengderetningen. Typen må være sjelden i Norge. Jeg har kun funnet disse to eksemplarene i Oldsaksamlingens magasin, og har heller ikke funnet paralleller i litteraturen fra de andre museumsdistriktene i landet. Øksene skiller seg fra hakkene ved at de har egg, er mer kompakte i formen; men også valget av forholdsvis harde bergarter for framstilling kan ses på som et avvikende trekk, i forhold til hakkene.

P. V. Glob fører de tverreggede skafthulløksene opp blant de få, eksotiske innslagene av linjebåndkeramisk kultur i Danmark (Glob 1939). Han kaller gjenstandene flatøkser og regner opp 20 funn der proveniens er kjent (op cit: 134-135). Han nevner også at enkelte eksemplarer forekommer i Sverige (Montelius 1917, figur 399). Typen kan imidlertid ikke være spesielt vanlig i Sverige, da redskapene verken nevnes av Bo Gräslund, eller Noel Broadbent i deres gjennomgang av de svenske hakkene (Gräslund 1962, Broadbent 1978). Glob bygger på Ernst Sprockhoff (1924-32), når han plasserer flatøksene innenfor den Linjebåndkeramiske kulturen: I tillegg til den typen skolestøks som er høyt hvelvet og med skafthull parallelt med eggen, finnes det en eldre, flat type, som vanligvis er gjennomboret og med skafthullet tverrstilt på eggen. Øksene kan være framstilt av en rekke bergarter, blant annet basalt. Typen er vanligst i Brandenburgområdet, mot Sachsen-Thüringen. Man ser at denne beskrivelsen av de tyske flatøksene kan minne om de to østnorske eksemplarene, både med henblikk på form og råstoff. Hvis stykkene hører med til den tyske gruppen, burde de dermed dateres til mesolittisk tid i Norge.

Det er dog usikkert om disse stykkene skal oppfattes som kontinentale økser. Selv om Glob er tilbøyelig til å se flatøksene i forbindelse med Den linjebåndkeramiske kulturen, legger han til at de fleste har vært framstilt i Danmark. De har et mer hjemmegjort preg enn de høyhvelvede øksene, framholder han, likeså er de laget av bergarter som finnes lokalt (Glob 1939:136).

Ebbe Lomborg tar skolestøksene igjen opp til vurdering i et arbeide fra 1963 (Lomborg 1963). Lomborg vil reservere termen skolestøks til kun enkelte øksetyper. Han kaller flatøksene, som Glob omtaler, for «flathakker med loddrett gjennomboring». Da flathakkene er laget av bergarter som finnes lokalt, kan de tilskrives et lokalt opphav, og de har dermed intet med Den linjebåndkeramiske kulturen å gjøre (Lomborg 1963: 15-18).

Anders Fischer mener også at flathakkene hører med til de lokale, danske, mesolittiske kulturene, som er eldre enn skolestøksene og de linjebåndkeramiske kulturene. Både Ertebølle, Kongemose- og Maglemosekulturen har borede bergartsgjenstander som sannsynligvis er lokalt framstilt (Fischer 1983: 13, med henvisninger, jamfør Sørensen 1996: 66-67).

I sin avhandling om neolitikums begynnelse følger Per Persson opp delingen av skolestøksene med skafthull i en høyhvelvet og en flatere type. Han mener at den flate typen ikke finnes i Skandinavia, men gir ingen grunner for det (Persson 1998: 140).

Oppsummerer man debatten om flathakkene eller flatøksene ser det ut til at alle de ovennevnte forskerne helst vil avskrive stykkene som importgjenstander og heller plassere dem i lokale, mesolittiske kulturer. Ser man bort fra at flatøksene skulle ha noe direkte å gjøre med Den linjebåndkeramiske kulturen, er det likevel enkelte problemer med de ovennevnte tolkningene som har sammenheng med tradisjonen med å bore skafthull i bergart i mesolitikum. Bo Gräslund har utarbeidet et kart som viser hvor de ulike skafthullhakkene fore-

kommer i Norden. I Sør-Sverige og Danmark er gjenstandstypene svært sjeldne, nesten ikke forekommende, mens de er mer tallrike i Norge, Vest-Sverige og Midt-Tyskland (Gräslund 1962: 109-111). Påstanden om at disse redskaper av stein med skafthull er svært sjeldne i sørskandinavisk mesolitikum støttes av Persson. Han skriver at det ikke finnes noen hjemlig tradisjon for å bore hull i stein der (Persson 1998: 143). Følgelig er det underlig at man skulle slå seg til ro med at flatøksene er lokalt framstilt i Danmark og Sør-Sverige.

Det kan også innvendes mot Lomborgs og Glob's argument om at flathakkene er framstilt av bergarter som finnes lokalt, og som dermed ikke kan være importert, at det er en slutning som ikke er logisk entydig. For eksempel kan man ikke utelukke at de bergartene som finnes lokalt også finnes i andre regioner. Følgelig er ikke konklusjonen særlig overbevisende.

Persson er kanskje for kategorisk når han mener at det overhodet ikke finnes belegg for en hjemlig tradisjon for boring i stein i sørskandinavisk mesolitikum. Fra Holmegårdboplassen i Danmark, som dateres til maglemosetid, er det for eksempel gravd fram fragmentet av en flatøks. Det kan imidlertid ikke utelukkes at det stammer fra et høyere liggende lag av myren enn der hvor sakene fra maglemosetiden er funnet (Broholm 1924: 46, jmfør Glob 1939: 134, Brøndsted 1957: 69-70). Et annet eksempel er fra Sværdborgboplassen. Her ble det funnet to stykker som kan være forarbeider til, eller fragmenter av, køller eller gravetyngder (Broholm 1924: 99-100). H. C. Broholm nevner også funn av to stykker med gjennomboring fra Maglemoseboplassen, men legger til at redskaper av denne typen er meget sjeldne i Danmark (op. cit: 100). Johannes Brøndsted nevner videre også funn av bruddstykker av et par køllehoder med dobbeltkonisk skafthull fra Kongemoseboplassen i Danmark (Brøndsted 1957: 100) og typen er nevnt av Therkel Mathiassen i forbindelse med Ertebøllekultur (Mathiassen 1948: 29), slik at steinredskaper med skafthull også kan sies å være kjent i yngre avsnitt av dansk mesolitikum. Bo Gräslund lister også opp tre danske steinredskaper med skafthull, der det ene er øksefragmentet fra Holmegård, i sin gjennomgang av skafthullhakkere av bergart (Gräslund 1962:107, med noter).

Selv med disse eksemplene i mente, må man si seg enig med Fischer i at det ikke er mer enn sannsynlig at steinredskaper med gjennomboring har inngått i det lokalproduserte redskapsinventaret i dansk mesolitikum (Fischer 1983: 13). Man må også si seg enig med Broholm og Gräslund som mener at denne typen redskaper er svært sjeldne i sørskandinavisk mesolitikum (Broholm 1924: 100, Gräslund 1962: 109). Spesielt på grunnlag av øksefragmentet fra Holmegård, men også med henvisning til tysk litteratur, som plasserer flatøksene lengre bak i tid enn skolestøksene, er det fristende, i likhet med Fischer, å datere tverrøksene i Danmark til mesolittisk tid, kanskje helt tilbake til maglemosefasen.

I lys av de få funnene av tverrøkser (ca 20 stykker var kjent i 1952, Glob 1952: 23³) og den svakt dokumenterte, hjemlige tradisjonen med bergartsredskaper med skafthull, blir påstanden om at de danske tverrøksene er lokalprodusert, relativt usikker. I denne forbindelse er det fristende igjen å poengtere, slik Gräslund tidligere har gjort (Gräslund 1962: 109), at det i Tyskland, spesielt i området mellom elvene Oder og Rhinen, finnes en tradisjon med bergartsredskaper med skafthull. Flere av disse minner sterkt om de skandinaviske hakkene og i likhet med dem dateres de til mesolittisk tid (Mildenberger 1959: 26-27). Når det både finnes flatøkser og en etablert tradisjon for produksjon av bergartsredskaper

med skafthull helt tilbake til mesolittisk tid i Tyskland, er det etter min mening en viss sannsynlighet for at de danske flatøkseene kan oppfattes som importstykker fra sør, eldre enn det båndkeramiske innslaget. Dette styrkes av spredningen til flatøkseene i Skandinavia for øvrig, der funnfrekvensen oppviser en markert avtakende mengde nordover, med et fåtall kjente funn fra Sverige (Montelius 1917, figur 398 og 399, samt side 18) og kun to kjente eksemplarer fra Øst-Norge. Nettopp dette spredningsmønstrer kunne man forventet om typen har spredd seg fra sør mot nord.

Noen endelig avklaring på spørsmålet om de danske tverrøkseenes opphav kan likevel ikke gis på dette grunnlag, og problemet må nok vurderes med en langt mer nøye gjennomgang av det danske materialet. I denne sammenhengen, som er tilstedeværelsen av to slike tverrøkser på Østlandet, kan man imidlertid forsøke seg på en konklusjon: Tverrøkseene fra Østlandet bør nok oppfattes som en form for importstykker fra sør og ikke som lokalproduserte redskaper. Antallet funn av denne typen er lite i området, og ser ut til å markere en nordvestgrense for spredningen av slike økser. Om de skal oppfattes som importstykker fra Sør-Skandinavia eller om de opprinnelig har kommet enda lengre sørfra, kan i denne sammenhengen ikke avgjøres. Stykkene har antakelig vært distribuert gjennom mange ledd på sin vei nordover, slik at produksjonsstedets eksakte plassering har mindre betydning. Tverrøkseene bør, på grunnlag av diskusjonen over, dateres til mesolittisk tid og er dermed samtidige med de lokalproduserte hakkene på Østlandet. Det er fristende, på grunnlag av generell bytteteori (Sahlins 1988), å se disse tverrøkseene som spor etter gavebyttetransaksjoner.

En annen gruppe, som også kun består av to stykker (C36723 og C29287), utmerker seg ved å være beslektet både med de stjerneformede hakkene og med de ulike køllene eller tyngdene av bergart (se Vinsrygg 1979). Stykkene har en avlang form i frontsnittet, mens sidesnittet har en utpreget hvelvet og en utpreget flat side. Begge stykkene har timeglassformet skafthull og strekdekor. Dekoren, den avlange formen og valget av en bløt, kleberliknende bergart, minner om de ulike bergartshakkene, men stykkene har derimot ingen markerte ender. Det ene stykket (C36723), fra Haugestad i Lier, er behandlet av Einar Østmo (Østmo 1986). Østmo daterer gjenstanden til senmesolittisk tid. Med en slik datering er det trolig at hakken er deponert i havet utenfor Lier, altså en lokalisering som minner om funnstedet for flere av hakkene. Østmo er tilbøyelig til å tolke køllehodet som et verdighetstegn eller en kultgjenstand; kanskje et minne om kontakter mot øst, der slike køllehoder er mer vanlig (Østmo 1986: 28).

Hakkene i relasjon til landskapet og til andre, mesolittiske funngrupper

Hakkenes relasjon til ulike landskapstyper

For å forstå hakkenes betydning i mesolitikum må de relateres til andre strukturer fra samme tid. Først og fremst må det bringes klarhet i deres forhold til landskapet og den mesolittiske bosetningen. Det vil her føre for langt av sted å vurdere dette forholdet på basis av alle funn i Oldsaksamlingens distrikt, derfor er et undersøkelsesområde valgt ut. Dette området

omfatter Vestfold fylke, samt de søndre delene av Buskerud, nemlig Lier, Drammen, Røyken og Hurum kommune (figur 4). Dette området kan oppfattes som et geografisk enhetlig område som dekker vestsiden av Oslofjorden og som har svært mange funn av hakker. Til sammen 22 hakker, to dekorerte køller og én tverrøks er funnet innenfor dette området. I behandlingen av relasjonene mellom hakkene og de øvrige mesolittiske sporene, vil de gamle herredene bli brukt i stedet for dagens kommuner, fordi de omfatter mindre områder. Ved å bruke mindre arealenheter, som langt på vei også samsvarer bedre med brudd og endringer i landskapet enn dagens kommuner, håper jeg å kunne få fram flere detaljer i funngruppens fordeling i landskapet.

Hakkene fordeler seg med én både i Hurum, Borre, Hof, Ramnes og Sem herred, og to hakker både i Lier, Skoger og Tjølling herred. Det er funnet tre hakker både i Brunlanes og Røyken herred og fem hakker i Sande herred. Både i Lier og i Botne er det funnet én dekorert kølle. Én av hakkene fra Røyken er en miniatyr. Én av hakkene fra Tjølling er dekorert, den andre er korsformet. Også hakken fra Ramnes er korsformet. Det er spesielt Sande som peker seg ut med mange funn, men også i Brunlanes, Lier og Røyken finnes det mange hakker eller dekorerte køller.

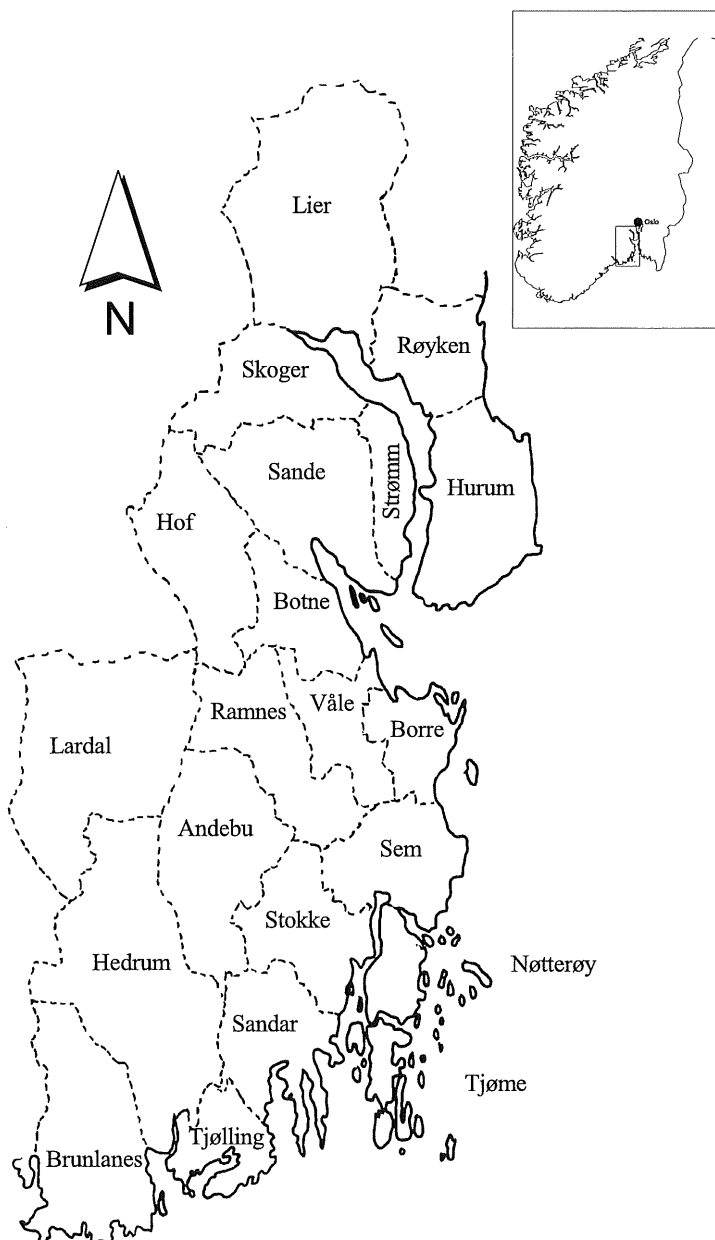
Generelt kan man si at hakkene og de dekorerte køllene i undersøkelsesområdet i hovedsak finnes i de indre fjordområdene. Ved den gamle «Eikerfjorden», i Sande, Lier, Hurum og Røyken er det funnet hele 14 hakker. Dette utgjør ca 64 prosent av alle hakkene i området. Man kan derfor si at hakkene og de dekorerte køllene, i tillegg til å være tilknyttet sjøer og elver, også er tilknyttet de indre fjordområdene.

Økser og boplasser

Som uttrykk for den mesolittiske bosetningen har jeg valgt å bruke spredningen av trinn- og nøstvetøkser. Øksene er det største masse materialet fra denne perioden, om en ser bort fra produksjonsavfall av flint som er gravd ut fra et fåtall boplasser i området. De finnes grovt sett innen hele undersøkelsesområdet og har for det meste framkommet på ikkesakkyndig vis. De er dermed ikke noe utpreget produkt av systematisk, vitenskapelig innsamling i enkelte deler av området. Av denne grunn kan man i utgangspunktet anta at de mesolittiske øksene gir et brukbart bilde av hvordan bosetningen var etablert i mellom- og senmesolittisk tid. Men selv om man innledningsvis kan anta at øksene er et godt mål på bosetningen, må likevel en del forhold avklares.

Ut fra boplassfunn i regionen, for eksempel fra boplassen Frebergsvik (Mikkelsen 1975b), framgår det at trinnøkser og nøstvetøkser forekommer samtidig. Likevel tyder alt på at trinnøksene går lengre bak i tid enn nøstvetøksene. Undersøkelser fra østsiden av Oslofjorden og fra Vest-Sverige antyder at trinnøksene er i bruk fra fase 2 i Egil Mikkelsens kronologiske skjema, mens nøstvetøksene introduseres i nøstvetfasen, eller i fase tre i samme kronologiske system. Dermed vil funnene av alle trinn- og nøstvetøkser være et uttrykk for bosetningen i en svært lang periode, fra ca 8500 til 5500 BP (Berg 1997: 108, Nordqvist 1998: 242, Lindblom 1984, Mikkelsen 1975a). I denne sammenhengen kan det likevel forsvares å bruke de mesolittiske øksene i et synkront perspektiv som uttrykk for bosetningen, fordi også hakkene må gis en tilsvarende vid dateringsramme (Glørstad 1999: 47).

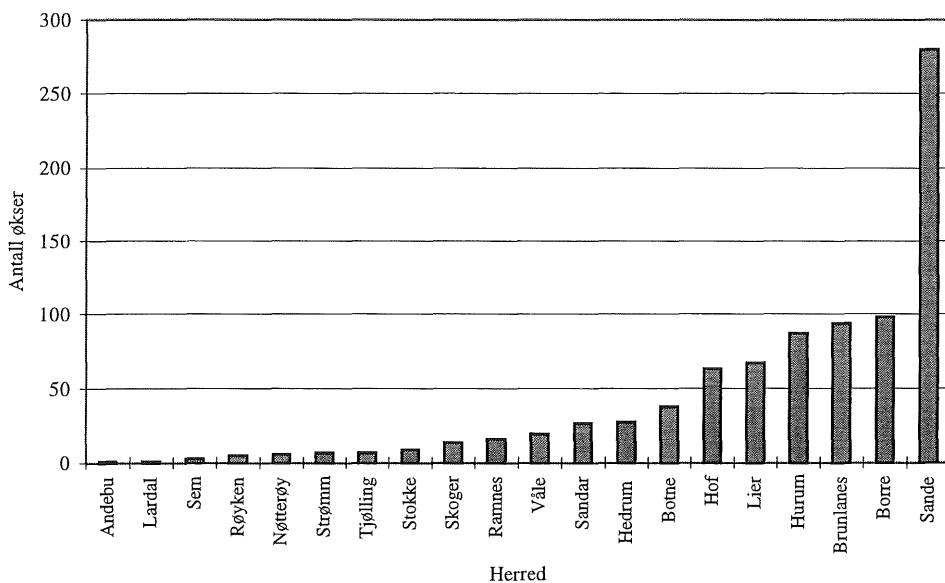

Figur 4: Vestfold og søndre Buskerud er valgt ut som undersøkelsesområde. De gamle herredsinndelingene er benyttet i stedet for dagens kommunegrensler, da herredene er mindre og gir dermed bedre geografisk oppløsning av analysen.

Et annet forhold man må være oppmerksom på, når det gjelder disse øksene, er at de i all hovedsak er knyttet til de forhistoriske strandlinjene (Østmo 1995, Boaz 1999, Brøgger 1905). I innlandet finnes de kun sporadisk og da gjerne i forbindelse med større innsjøer eller elver. Siden øksene er så nært forbundet med havet, kan man si at de dermed også ikke gir noe fullgodt bilde av den mesolittiske bosetningen, kun et bilde av den mesolittiske bosetningen ved kysten. Valget av undersøkelsesområde forsøker å foregripe denne kritikken. Området, som er valgt ut, er i dag et utpreget kystområde, og var det i enda større grad i mesolittisk tid, da havet sto langt høyere. Dermed er det likevel sannsynlig at øksene gir et forholdsvis godt bilde av den mesolittiske bosetningen i undersøkelsesområdet.

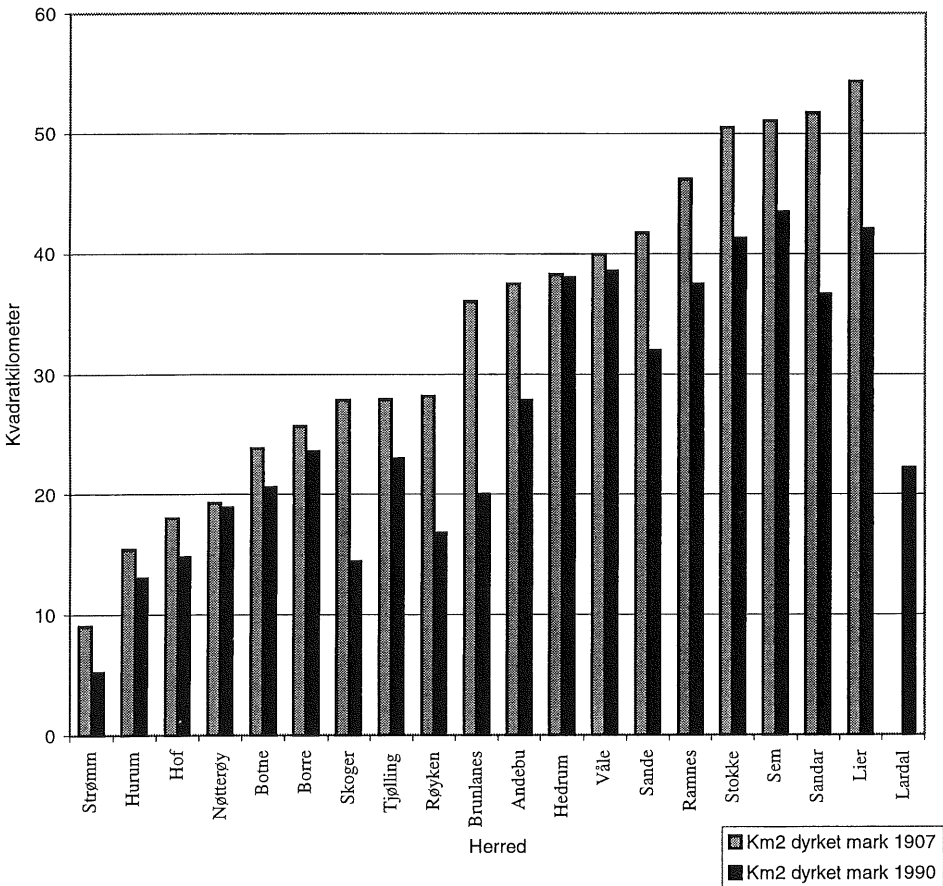
En innvending mot å bruke de mesolittiske øksene som mål på bosetningen, kan være deres karakter av tilfeldig innsamlede løsfunn. Man kan tenke seg at øksene i hovedsak har framkommet under pløying og annet jordarbeid, slik at det primært er i dyrket mark funnene er gjort. Dermed er det mulig at øksenes spredning ikke vil være noe annet enn et uttrykk for jordbruksaktiviteten i området i moderne tid, og ikke den mesolittiske bosetningen. For å undersøke dette kan man sammenlikne antall kvadratkilometer dyrket mark med antall økser fra hvert herred. Om det er slik at antall økser øker proporsjonalt med antall kvadratkilometer dyrket mark i herredene, er det en viss grunn til å tro at mengden økser fra hvert herred kun er et uttrykk for moderne landbruk. Synes derimot de to størrelsene ikke å være samvarierende, er det mindre grunn til å tro at øksene skulle gjenspeile moderne landbruksaktivitet. Som mål på landbruksaktiviteten er det brukt opplysninger fra leksikon om areal dyrket mark fra omkring 1907 og omkring 1990. I enkelte tilfeller var ikke opplysningene om dyrket mark tatt med i leksikonartiklene fra 1907. Da er opplysninger fra 1939 brukt i stedet. Fra

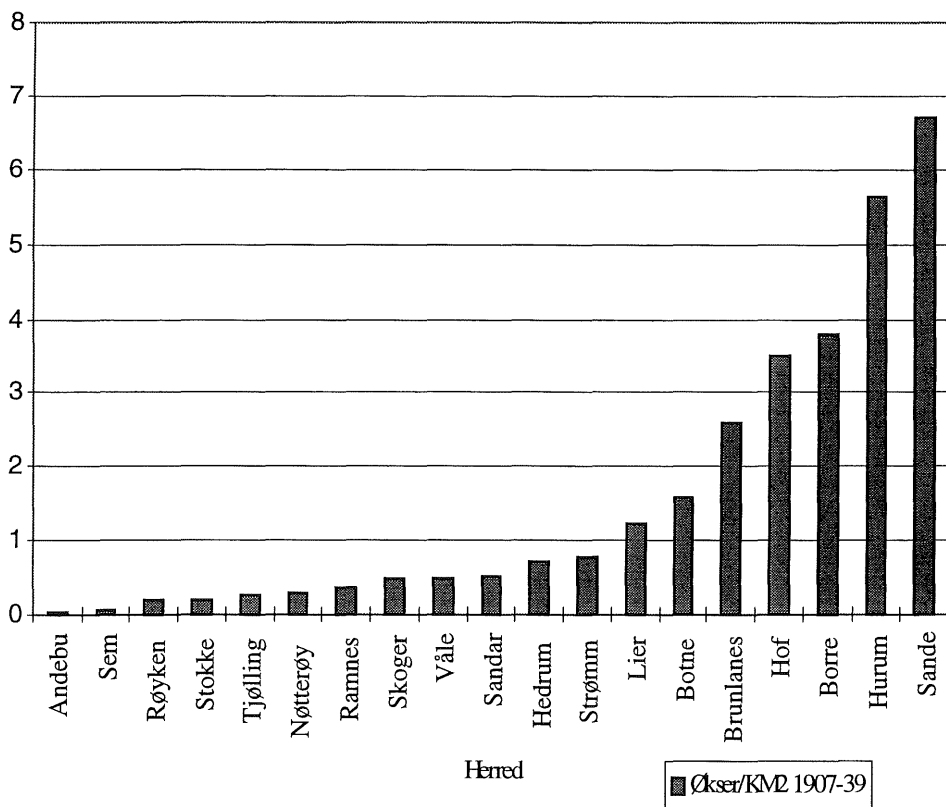
Figur 5: Antall trim- og nøstvetøkser i herredene på vestsiden av Oslofjorden.

1907 til 1990 har antall kvadratkilometer dyrket mark sunket, slik at de eldste tallene nok gir det beste bildet av dyrket mark i den perioden da de fleste øksene ble funnet. I 1907 var det Lier som hadde mest dyrket mark, etterfulgt av Sandar, Sem og Stokke. Minst dyrket mark hadde Strømm, Hurum, Hof og Nøtterøy⁴. I 1990 hadde Sem mest dyrket mark, etterfulgt av Lier og Stokke. Minst dyrket mark hadde Strømm, Hurum og Skoger.

Jeg har, i Oldsaksamlingens magasin, skilt ut tilsammen 871 nøstvet- og trinnøkser som kan stedfestes til gård innenfor undersøkelsesområdet. Flest økser er funnet i Sande, i alt 280 stykker. I Borre og Brunlanes er det funnet henholdsvis 98 og 94 økser, mens det i Hurum, Lier og Hof er funnet henholdsvis 87, 67 og 63 økser. I den andre enden av skalaen finnes Andebu, Lardal og Sem med henholdsvis 1, 1 og 3 økser. Antall økser i de ulike herredene er vist i figur 5, mens antall kvadratkilometer dyrket mark i herredene er vist i figur 6. Sammenliknes figurene er det klart at det ikke er noen sammenheng mellom mengde dyrket mark og antall økser. Sem som er et av de store landbruksområdene, har for eksem-

Figur 6: Kvadratkilometer dyrket mark i herredene på vestsiden av Oslofjorden i henholdsvis 1907-39 og 1990.

Figur 7: Antall økser dividert på kvadratkilometer dyrket mark i 1907-39, i herredene på vestsiden av Oslofjorden.

pel nesten ikke øksefunn, mens Hurum som er et av de herredene som har minst dyrket mark, representerer et av de herredene som har flest øksefunn. Sande, som er det herredet som har desidert flest øksefunn, er kun blant de mellomstore jordbruksbygdene. Ser man på forholdet mellom økser og dyrkbar mark i hvert herred, vist i figur 7, ser man at tendensen i figur 5 som viste antall økser i herredene, i hovedsak gjentas i dette diagrammet. Dermed er det ingen god grunn til å hevde at mengden økser fra hvert herred er et uttrykk for moderne jordbruksaktivitet. I stedet ser det ut til at antall økser i hvert herred gir et bilde av en forhistorisk situasjon.

Spredningen av trinn- og nøstvetøkser viser at det dannes to markerte konsentrasjoner av funn. Den ene og minste konsentrasjonen finnes sør i området, i Brunlanes. Den andre og desidert største konsentrasjonen finnes nord i området, med sentrum i Sande. Det er dermed rimelig å tro at de indre kystområdene i undersøkelsesområdet har representert et viktig område for bosetning i mesolitikum.

Øksene stammer fra 198 gårder. Enkelte gårder utmerker seg med svært mange funn. 61

prosent av alle øksene stammer fra gårder som har funn av mer enn ti økser. Den mest funnrrike gården er Torp i Brunlanes. Her er det funnet 73 økser⁵. I øvrig er de aller fleste store funn fra norddelen av området. Fra Skjølshagen i Sande er det funnet 55 økser og omtrent like mange på Dalsrud i samme herred. På Nøtnes i Hof er det funnet 50 økser og på gården Gommerud i Lier 49 økser. På Frebergsvik i Borre, Liltvedt i Hurum og Børstad i Sande er det funnet rundt 35 økser. Rundt tyve økser er det funnet på Søndre Hegg i Botne, Bolstad og Leikås i Sande og Storsand i Hurum. Mellom ti og femten økser er det funnet på Tufte og Vegge i Borre, på Bommestad/Roligheten i Hedrum, på Fostvet og Veberg i Sande og Kongsdelene i Hurum (tabell 1). Det må i tillegg nevnes at det på gården Rud i Sande er plukket opp over 100 økser i dyrket mark. Dette funnet oppbevares privat og det er lite omtalt i litteraturen.

Øksene er enten plukket opp på overflaten av store, utpløyde boplasser, eller stammer fra utgravninger: De fleste øksene fra Frebergsvik stammer fra Egil Mikkelsens utgravninger (Mikkelsen 1975b), øksene fra Storsand og Kongsdelene stammer fra Torben Ballins utgravninger (Ballin 1998), mens øksene fra Gommerud delvis stammer fra Erik Hinschs utgravning, delvis er samlet opp på overflaten av dyrket mark. De øvrige boplassene er antakelig av samme karakter som den klassiske nøstvetboplassen ved Bunnefjorden i Ås kommune, der det i tillegg til øksene er funnet avfall og redskaper av flint.

Hva representerer disse store boplassene? Det er tvilsomt om de representerer fast bosetning i den forstand at folk har bodd på samme sted gjennom store deler av nøstvetperioden. ¹⁴C-dateringer fra et stort boplassområde i Halden by i Østfold viste at stedet var bebodd

Herred	Gård	Antall økser
Borre	Frebergsvik	36
Borre	Tufte	14
Borre	Vegge	11
Botne	Hegg søndre	23
Brunlanes	Torp	73
Hedrum	Bommestad	12
Hof	Nøtnes	50
Hurum	Kongsdelene	10
Hurum	Liltvedt	35
Hurum	Storsand	20
Lier	Gommerud	49
Sande	Bolstad	19
Sande	Børstad	32
Sande	Dalsrud	52
Sande	Fostvet	10
Sande	Leikås	20
Sande	Skjølshagen	55
Sande	Veberg	11

Tabell 1: Store øksefunn fra gårder i undersøkelsesområdet.

gjentatte ganger over flere tusen år (Lindblom med flere, uten årstall). Det samme forholdet observerte Mikkelsen på Frebergsvik (Mikkelsen 1975b). Her lå det en rekke mindre boplasser i åssiden, men så nær hverandre at det gir mening å tale om en form for bosetningskontinuitet. Selv om disse boplassene antakelig ikke har vært kontinuerlig bebodd, må de sies å representere en form for sentral bosetning. Enten må relativt mange mennesker ha vært samlet her, eller så må stedet ha vært besøkt igjen og igjen, slik at de akkumulerte boplassrestene har blitt så omfattende. Det er grunn til å tro at disse stedene var viktige *ankerpunkter* i det mesolittiske menneskets landskap. Man får også tro at det er «hverdagslivet» til de mesolittiske menneskene som vises i spredningen av øksene, da det på boplassene med alle øksene og gjerne er funnet andre typer redskaper, flintavfall og måltidsrester.

Sammenlikner man øksenes utbredelse med hakkenes, kan man se følgende generelle likheter: Både hakkene og øksene forekommer hyppigst i de indre fjordområdene, slik at det, i et overordnet perspektiv, ser ut som om de er funnet innenfor den samme landskapstypen. Enkelte av hakkene er også funnet på, eller i nærheten av, boplasser. I et mer detaljert perspektiv er det imidlertid mindre samsvar. Mange hakker i det indre fjordområdet er funnet i nærheten av områder med mange øksefunn, men ikke i direkte tilknytning til de funnrike boplassene. Dette rimer godt med observasjonen om at mange hakker er funnet i eller ved elver og vann og ikke på boplasser.

Helleristninger

En annen funngruppe som også bør være samtidig med hakkene, er veideristingene (Mikkelsen 1977). I undersøkelsesområdet er det registrert to lokaliteter med veideristninger, nemlig Skogerveien og Åskollen i Drammen kommune (Mikkelsen 1977: 149). Feltene ligger ikke langt fra hverandre, kun ca 2,6 kilometer i luftlinje. Begge vender ut mot Drammensfjorden og har vært strandbundet i mesolitikum, som en del av det indre kystlandskapet.

Ristingene i Skogerveien viser blant annet 14 hjortedyr, der 12 er regnet som elg, én figur tolket som en rev, to småhval, to flyndreliknende fisker, én svømmefugl og en figur som er tolket som et menneske. I tillegg finnes det en hel rekke figurer som er vanskeligere å tolke. Noen er foreslått å være fangstfeller, andre elgspor. Ristingene på Åskollen er færre. Best kjent er en stor og forseggjort elgfigur, men Mikkelsen mener også å kunne skille ut nok et hjortedyr, en svømmefugl samt ristingen av et elgspor (op.cit.).

Et trekk som det er interessant å bemerke spesielt er at disse feltene, i likhet med en rekke andre veideristninger, har flere figurer som er vanskelig tolkbare, samt at de gjenkjennelige figurene har mønstre og linjer som, i våre øyne, ikke er strengt nødvendige for å gjengi dyrets form. Den store elgen fra Åskollen har, for eksempel, et relativt innviklet mønster av streker, nett og en spiral innenfor kroppens ytterstreker. Småhvalen fra Skogerveien er dekorert med en mosaikk av felter og flyndrene fra samme felt har ribber i hele kroppens lengde. Egil Mikkelsen tolker disse mønstrene som gjengivelse av anatomiske trekk ved dyrene (op.cit: 195). Det indre av en biologisk organisme er dermed eksponert på veideristingenes flater. Mikkelsen mener videre at det var en form for religiøse forestillinger som lå bak denne formen for avbildninger, som en form for magi som skulle verne bestanden og sikre jaktlykken (op.cit: 197).

Den prosessuelle arkeologien, som Mikkelsen artikkel uproblematisk kan plasseres innenfor, la mye arbeid ned i en naturliggjøring av mennesket og samfunnet: De nødtørftige og biologiske behov lå til grunn for forhistoriens samfunnsliv, kanskje spesielt innen jeger- og sankersamfunn (for eksempel Thomas 1988). Men selv om man kan må si seg enig i den prosessuelle arkeologiens fokus på det praktiske livet, spør det om det ikke er trekk ved veideristningene som bedre kan la seg tolke ved å videretematise og nyansere påstanden om at kroppene til dyrene er fylt med biologiske organer. Det er kanskje riktig at mønstrene inne i dyrekroppene i enkelte tilfeller refererer til dyrenes innvoller, men denne referansen er på ingen måte noen naturalistisk eller kirurgisk gjengivelse. Ribbene i flyndrefiskene på Skogerveiefeltet kan for eksempel finnes igjen på en liten dekorert skifer-gjenstand på en av Frebergsviksboplassene i Borre kommune (Mikkelsen 1975b: 78 og pl. X:d), og på det dekorerte køllehodet fra Lier (Østmo 1986: 28), noe som viser at dette mønstret ble brukt i flere sammenhenger. Småhvalene fra Skogerveien er gjengitt med en innviklet mosaikk som vanskelig kan forklares som gjengivelser av hvalens organer. Den samme mosaikkdekoren kan gjenfinnes på enkelte av hjortedyrene og svømmefulgen på feltet. «Innvollsgjengivelsene» på hjortedyrene tenderer også, i de fleste tilfellene, å avvike fra dagens anatomiske plansjer som viser dyrenes indre. I stedet framstår mønstrene i dyrekroppene som en form for dekorering av dyrene, eller som en *tolkning* av hjorteviltet. Jeg oppfatter denne dekoren eller tolkningen av dyrene som et viktig trekk ved veideristningenes uttrykk, som også må ses i relasjon til de mange, såkalt uforståelige figurene på feltene. Det er kanskje riktig å si at figurene på veideristningene er uforståelige i et teknologisk eller biologisk perspektiv; et perspektiv der de figurene som ikke åpenbart framstiller dyr ble tolket som fangstfeller eller andre tekniske innretninger, med andre ord som uttrykk for teknologi og erverv. Men en alternativ tolkning av både dekoren på dyrekroppene og de uforståelige figurene, kan være at de visker ut grensene mellom natur og kultur, ved at mennesket som hugger ristningene, kommenterer og dekorerer dyrene gjennom mønstre og tillegg. I et slikt perspektiv viser dekorasjonen av dyrekroppene en menneskelig bearbeiding og tolkning av dyrene, det vil si en framstilling av figurene som en del av en kosmologi (se for eksempel Gjessing 1945: 303 ff for en annen tolkning av de «uforståelige» figurene og kroppsdekoren). De fleste forskere som har studert jeger- og sankersamfunn, både antropologisk og arkeologisk, har framhevet storviltjaktens sosiale og kosmologiske betydning. Hyppige avbildninger av slike byttedyr på veideristningene kan lett plasseres innenfor en slik ramme, som en form for tematisering av storviltets betydning (Gjessing 1945: 236-237, Hagen 1976: 148, Mikkelsen 1977, Hesjedal 1992, Glørstad 1999). Kroppsdekoren på de avbildede dyrene kan være en del av en æringsstrategi ovenfor dyrene, der man pryder og dekorerer dem for på den måten både hedrer dyrene og setter dem i (magisk) gjeld til menneskene, gjennom menneskenes dekorasjonsgave til dem, med andre ord, et forsøk på å skape mer permanente og solide relasjoner mellom menneske og dyr gjennom ulike byttetransaksjoner⁶. Kroppdekorasjonen gir også dyrene et menneskelig aspekt, ved at dyrene er pyntet av mennesker, slik mennesker dekorerer seg selv med klær og smykker, og med de samme mønstrene som gjenfinnes på boplassene. Denne tolkningsmodellen peker mot at skillet mellom dyr og mennesker ble nedtonet i helleristningene, eller at dyrene inngikk som en del

av de sosiale relasjonene (jamfør Tilley 1996: 62-65). Det er i denne sammenhengen interessant å minnes Ertebøllekulturens hundebegravelser på Skateholm i Sør-Sverige (Larsson 1989). Også her virker det som om dyrene inngikk i samfunnskonstitusjonen på en mer menneskelig måte. Man kan derfor antyde at helleristningenes spesielle utforming kan være et uttrykk for at skillet mellom natur og kultur ble nedtonet som en kosmologisk parallell til den nære forbindelsen samfunnene hadde til økosystemet i det praktiske livet.

Jeg har i et annet arbeid pekt på at hakkene og helleristningene har likhetstrekk med henblikk på hvor de er funnet, samt at begge funngruppene hyppig refererer til hjortevilt og dets karakteristiske attributter (Glørstad 1999: 60-61). Hakkene og helleristningene kan i et slikt perspektiv tolkes som to uttrykk for det samme karakteristiske trekket ved de mesolittiske uttrykksformene: De tar utgangspunkt i naturens egne former, gjerne former som er viktige for vedlikeholdet av samfunnet. Men disse formene viderebearbeides og tilføres et sosialt aspekt som visker ut skillet mellom natur og kultur, der naturlige statusattributter og animalsk prestisje konverteres til sosial status og prestisje. Det virker som det at et humant produkt kan minne om natur og biologi, gir det ekstra styrke og kraft, og *vice versa* at dyrene blir mer kraftfulle ved at de er påført humane trekk.

Det er her interessant å framheve den observasjonen som Einar Østmo har gjort på nøstvetboplassen på Dælenenga i Oslo: Materialet ble gravd ut relativt tidlig på 1900-tallet, men Østmo har nylig gått gjennom funnene på nytt. Han skiller ut en rekke steiner som likner på nøstvetøkser, men som han mener er naturdannelser. Østmo diskuterer hvorfor disse steinene er så tallrike på boplassen. Han setter nøstvetøkser i forbindelse med produksjon av stokkebåter, antakelig en av de største og mest kompliserte materielle investeringene i mesolittisk tid, resonnerer han. Dette tidkrevende arbeidet og betydningen av den ferdige båten, kan ha gitt øksene en viktig symbolsk mening og de mange øksene som er knyttet til de store nøstvetboplassene, kan ha vært deponert rituelt. Østmo tenker seg at de økselignende steinene på Dælenengaboplassen ble deponert som en slags erstatning for å deponere virkelige økser, i en situasjon der øksedeponeringen hadde fått et mer rutinemessig preg (Østmo 1995: 114-115).

Jeg er enig med Østmo i at de økselignende steinene på Dælenengaboplassen kan ha vært deponert rituelt, men i lys av det som er skrevet over er det fristende å gi en noe annen tolkning av hvorfor nettopp økselignende steiner ble foretrukket og ikke virkelige økser, enn at deponeringen var rutinemessig og dermed mindre viktig. Man kan tvert i mot tenke seg at det var de økselignende steinenes overskridene egenskaper som gjorde dem viktige: Ved at økseformen kunne gjenkjennes i naturen kan de ha blitt oppfattet som en bekreftelse på øksenes universelle mening, kanskje som forfedrenes gjenfunnete økser, kanskje som en «naturlig» bekreftelse på øksenes betydning og kraft. Slik kunne det skapes en akulturell bekreftelse på sosiale forhold og samfunnmessig tradisjon. Man kan med andre ord også i denne sammenhengen kanskje ane et mønster der naturens kraft brukes for å styrke den samfunnmessige orden og sedvane.

Nedleggelse

Fra undersøkelsesområdet er det kjent ett funn som med stor grad av sikkerhet kan karakteriseres som en intensjonell nedleggelse: På gården Liltvet i Hurum kommune ble det funnet

13 nøstvetøkser og et bergartsemne «samlet i en klynge innenfor en omkrets av ca. 60 cm, ca. 1 m under overflaten. Det fantes ikke spor etter kull eller boplassrester på stedet» (C28717). Funnet ble ikke sakkyndig framgravd, men funnopplysningene virker troverdige nok. Øksene avviker fra de øksene som normalt finnes på boplassene. For det første er de alle, inkludert råemnet, av samme bergart. Ingen av øksene er slipt og bærer heller ingen spor etter bruk eller forvitring. Videre er øksene usedvanlig lange, den største har lengde på 26,2 centimeter. Nå har nok trolig mange av nøstvetøksene som finnes på boplassene vært en god del lengre som nye, enn den lengden de hadde da de ble funnet. Øksene som finnes på boplassen er jo enten helt oppbrukt eller kassert fordi eggen er brutt av og det ikke har vært formålstjenlig å lage en ny. Det er dermed ikke sikkert at den store lengden på øksene fra Liltvet indikerer noe annet enn at øksene er ubrukte. Men det må samtidig legges til at det å finne ubrukte nøstvetøkser er uvanlig og Oldsaksamlingen har svært få nøstvetøkser av denne størrelsen. Det er også uvanlig å finne en samling økser, spesielt slik som i dette tilfellet, der alle uomtvistelig er laget av samme råemne. Alt dette peker funnet fra Liltvet ut som en enhetlig, intensjonell nedleggelse.

I forbindelse slike intensjonelle nedleggelse har det utviklet seg en klassisk og fastlåst debatt om hvorvidt nedleggelsene skal tolkes som sakrale eller profane. I nyere litteratur er det tolkningen av nedleggelsene som sakrale, det vil si som offer eller rituelle nedleggelse, som er mest i vinden (Vandkilde 1996, Karsten 1994, Bårdseth 1999, Lødøen 1995). Debatten er aktualisert særlig i forbindelse med neolitikum- og bronsealderforskningen, men kan vel sies å ha relevans også for mesolittiske forhold. Antropologen James Woodburn har etablert et skille mellom jeger- og sankersamfunn som praktiserer henholdsvis umiddelbar og utsatt avkastning. Med umiddelbar avkastning mener han et økonomisk system der produktene konsumeres umiddelbart. Med utsatt avkastning tenker han seg systemer der man planlegger og produserer for framtidig forbruk, ikke bare for nåets (Woodburn 1980). Christopher Tilley har i et sterkt neomarxistisk inspirert arbeid kritisert Woodburns oppdeling fordi den virker tilfeldig (Tilley 1982). Til tross for Tilleys kritikk tror jeg at skillet Woodburn setter opp kan være et interessant utgangspunkt for å drøfte funnet fra Liltvet. Å grave ned 13 nøstvetøkser kan betraktes som en form for utsatt avkastning, der man ikke forventer å kunne bruke øksene på en stund. Videre kan det tyde på en form for planlegging å legge seg opp et helt lager av økser. Det kan med andre ord virke som man på Liltvet står ovenfor en nedleggelse som er gjort med tanke på framtiden. Hva ville man eventuelt oppnå med å trekke alle disse øksene ut av sirkulasjon? Svaret på det har, som ovenfor nevnt, tradisjonelt tatt to vendinger: Enten er øksene tatt ut av sirkulasjon med tanke på senere bruk eller så er de et offer til maktene. Nyere forskning har antydnet at det nødvendigvis ikke trenger å være noen motsetning mellom disse to forklaringene. Antropologen Maurice Godelier har i et nyere arbeid (Godelier 1999), sterkt inspirert av tankene til Anette Weiner (1992), prøvd å vise hvordan begge disse «forklaringene» eller motivene bygger på en mer grunnleggende sosial struktur. Denne strukturen skal for enkelthets skyld kalles *uavhendelighet* og viser til den sosiale nødvendigheten av å besitte ting, tradisjoner eller land for å skape samfunnsmessig samhold og stabilitet (Weiner 1992, Godelier 1999). Godelier viser for eksempel, ved en gjenlesing av *Das Kapital* av Karl Marx, at bankvesenet bygger på å etablere og lagre ver-

dier som aldri entrer den kapitalistiske sirkulasjonen, men som i stedet står som garantister for at sirkulasjonen skal fungere (Godelier 1999: 27-28). På samme måte mener han å se at i de klassiske gavebyttesystemene holdes spesielle og viktige objekter utenfor sirkulasjon, som en manns, families eller klans hellige og uavhengelige gjenstander, som en forutsetning for at parten skal ha prestisje i bytterelasjonene og en garanti for at tingene som sirkulerer er attråverdige (op. cit: 56-59, Weiner 1992: for eksempel 144-145). Godelier framhever også at menneskene, i tråd med den samme logikken, har forpliktelser ovenfor maktene eller gudene og derfor må gi dem gaver. De uavhengelige tingene og stedene er de som er gitt mennesket av gudene, maktene eller forfedrene, for på denne måten å pålegge mennesket en sosial orden, og tingene står som garantister for ekteheten i denne ordenen. Menneskene står av denne grunn i permanent gjeld til gudene, en gjeld som for eksempel betales tilbake gjennom offergaver. Med andre ord kan man si at nedleggelsen av de 13 nøstvetøksene på Liltvet, helt uavhengig av om de var nedlagt av «forretningsmessige» eller religiøse årsaker, kan tolkes som en handling der man forholder seg til uavhengelige objekter, objekter som man holder utenfor den gjengse sirkulasjonen, som garantister for at denne sirkulasjonen eller samfunnslivet skal fungere.

Som det ble nevnt tidligere, hevdet Østmo (1995) at nøstvetøksene hadde en viktig symbolsk betydning fordi de representerte båten som en viktig investering og komplisert teknologi. Bygger man videre på denne tanken, blir nedleggelsen på Liltvet tilført en ekstra symbolsk dimensjon, fordi nedleggelsen blir en referanse til et av de viktigste objektene som menneskene i nøstvetfasen må ha hatt, nemlig båten.

Det er tidligere pekt på at hakkenes funnkontekst ofte knytter dem til elver og vann. Jeg har tidligere tolket denne funnspredningen som et resultat av offerhandlinger, der hakkene tas ut av sirkulasjon fra samfunnet (Glørstad 1999). Aksepterer man denne tolkningen, kan funnet fra Liltvet ses på som en form for parallell til deponeringen av hakkene, da også de er tatt ut av sirkulasjon og forankret i landskapet, og dermed tilført det en uavhengelig dimensjon: Tradisjonen om at ting var deponert på bestemte plasser, kan ha bidratt til en spesiell forankring til disse stedene i folketradisjonen og i bruken av landskapet.

Eksotika

I de siste årene har interessen for eksotiske oldsaker og ting som kan ha vært importert fra andre områder, fått fornyet interesse i steinalderarkeologien (for eksempel Taffinder 1998, Bergsvik 1999, Fuglestad 1999, Hallgren 2000, Tilley 1996, Olsen 1992). Mest kjent er nok forskningen på de få øksene som er importert fra linjebåndkeramiske områder til Danmark (Glob 1939, Lomborg 1963, Fischer 1982).

Innenfor undersøkelsesområdet ser det ut til at i hvert fall én gjenstand kan være import fra et annet område, nemlig tverrøksen C20839 fra Dagslett i Røyken kommune. Som det framkom av diskusjonen over, er det en mulighet for at denne hakken kan komme helt fra Tyskland, eller i minste fall fra Danmark. Det er ikke godt å si hvordan tverrøksen har havnet på Dagslett, men det er vel mest trolig at den har kommet dit gjennom en form for gavebytte. Mest sannsynlig har tverrøksen gått via flere ledd og personer gjennom hele Sør-Skandinavia.

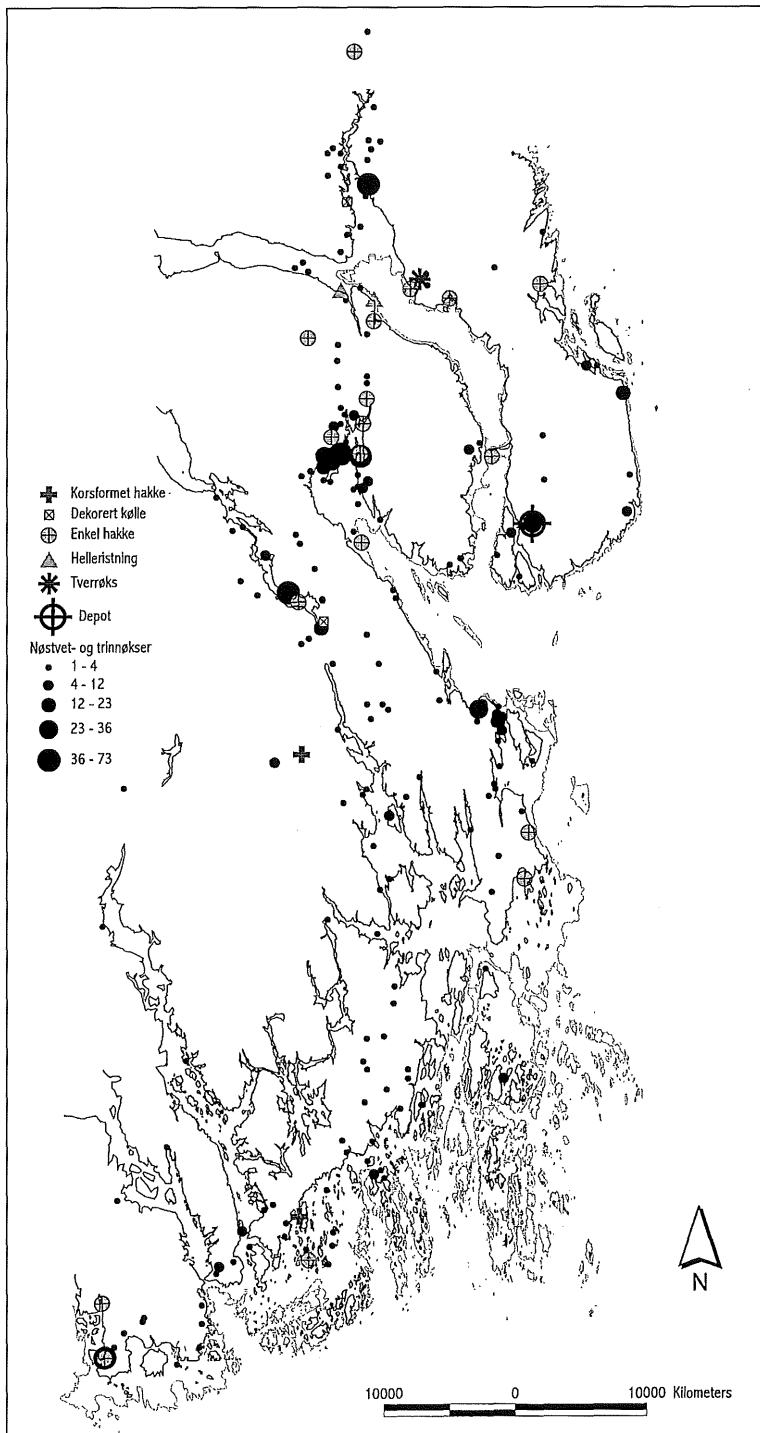
Det er også mulig at de to korsformede hakkene som er funnet innenfor undersøkelsesområdet kan stamme fra et annet landskap og samfunn. Som tidligere nevnt forekommer denne typen hakker hyppigst på Vestlandet og det er ikke umulig at de to korsformede hakkene fra undersøkelsesområdet stammer fra denne delen av landet. I østnorsk sammenheng må de i hvert fall regnes som forholdsvis fremmede fugler. Likeså er det, som Østmo nevner (1986:28), en mulighet for at de dekorerte køllehodene kan stamme fra mer østlige egner. Imidlertid finnes det liknende køllehoder på Vestlandet (se for eksempel Stavanger Museums Årshefte 1936-37, s. 33, fig. 4), slik at produksjonsstedet eller tradisjonsområdet ikke med noen sikkerhet kan bestemmes.

Et mesolittisk landskap

Med dette skal gjennomgangen av mesolittiske funngrupper avsluttes. Ser man hakkene i relasjon til de øvrige nevnte funnene, dannes det et sentralt funnområde i nordre del av undersøkelsesområdet, som både har mange økser, hakker, og spesielle funngrupper som en nedleggelse, en importgjenstand og to helleristningslokaliteter (figur 8).

Funnbildet som framtrer kan betraktes som størknet mesolittisk samfunnsliv, det vil si at området, som et fortidig (sam)handlingsfelt, er gjengitt som de materielle sporene som denne aktiviteten har etterlatt seg. Hvordan skal denne størknede sosiomaterien tolkes? Den kritiske ville hevde at man måtte være svært forsiktig med å tolke noe som helst på grunnlag av funnkartet. Kartet viser funn som spenner over et meget stort tidsrom, kanskje så mye som 4000 år (hele boreal og atlantisk tid). Strekkes antallet funn utover dette veldig tidsrommet kan man både hevde at sporene er forsvinnende få og at de mønstrene som framkommer er helt tilfeldige. Sporene er videre, kanskje med unntak av helleristningene, også svært lite monumentale, slik at de etterfølgende generasjonene neppe har tatt hensyn til de restene av fortidig menneskeliv som eventuelt måtte finnes i landskapet: Mennesket har i mesolitikum ferdes i urørt natur, ville man kunne si.

Selv om dette er nyttige innvendinger mot overdrevne tolkninger, tror jeg det er grunn til likevel å vurdere funnkartet noe mer optimistisk med tanke på dets utsagnskraft om fortiden. For jegere og sankere må det være av stor betydning å ha relativt detaljert kunnskap om et landskap. Ikke minst av den nødtørftige årsaken at mulighetene for å overleve ved jakt, fiske og sanking øker ved god områdekunnskap, er det grunn til å tro at menneskene i mesolitikum gjennom tradisjon var knyttet til bestemte landskapsområder og dermed visste om boplasser, gravplasser, helligsteder, med mere. Et annet viktig moment i denne sammenhengen er også at størrelsene «natur» og «kultur» antakelig ble spilt ut på en annen måte i mesolitikum enn i dag, der naturen ble sett på som en ressurs og kraft i samfunnet, ikke som dets opposisjon (Tilley 1996: 63, Hesjedal 1992: 46-47, Thomas 1991: 13, Hodder 1990: 86, 180-81, jamfør også Brightman 1993). Man kan tenke seg at den samme logikken som kan skimtes i utformingen av hakkene, helleristningene og i deponeringen av nøstvetøksliknende steiner, også lå til grunn for hele landskapsforståelsen: Mennesket bearbeidet, tematiserte, tolket og endret naturen gjennom sin virksomhet, der naturens elementer ble et viktig iboende trekk i de kulturelle produktene. En slik tanke gir en modell for å tolke de mesolittiske funnene i undersøkelsesområdet:

Figur 8: Vestsiden av Oslofjorden med de mesolittiske funngruppene markert. Kystlinjen er markert 40 meter over dagens vannstand. Kartdata digitalisert av Espen Uleberg og Håkon Glørstad.

Det første «laget⁷» av sosiomaterie som kan legges over geografien, er arbeidets lag i form av alle øksene. Sentrum i arbeidets og hverdagens landskap, sett på bakgrunn av antall økser, er Sande. Det er interessant å merke seg hvordan funnene klumper seg til moreneavsetningene knyttet til Ås-Ski trinnet. Boplassene har med andre ord vært knyttet til sand og morenejord i et landskap som ellers er preget av bart fjell eller leire- og siltavsetninger. Disse avsetningene har stukket opp av havet som øyer, nes og tanger. Menneskene foretrakk kanskje å bo på moreneavsetningene delvis fordi morenen gir bedre drenering og boforhold, fordi øyene og nesene ga en strategisk plassering i bruken av fjordområdet, men kanskje like mye fordi det ble etablert en *tradisjon* for å bo på disse stedene. Når man kom padlende inn i «Sandefjorden» (dagens Sandebukt og skal ikke forveksles med Sandefjordsfjorden i søndre Vestfold) har disse moreneområdene, med sin strategiske plassering, vært lette landemerker å få øye på, samtidig som moreneavsetningene ville ha skapt gode strender for ilandstigning, jakt, skjellsanking og gruntvannsfiske. Tanken om at det ble etablert en form for bosetningstradisjon i området, kan styrkes ved å se på hvordan funnkonsentrasjonene ikke kan knyttes til en bestemt høyde over havet, men spres ut over flere høydekoter (Brøgger 1905: 33). Det er etter min mening sannsynlig at den gjentatte tilbakevendelsen til dette boplassområdet ikke er tilfeldig, der kun menneskets spontane, historieløse vurdering av situasjonen har tvunget fram den samme uavvendelige konklusjonen om hvor det var godt å bo. Tvert i mot er det grunn til å tenke seg at det var kunnskap om bruken av området gjennom tidene som gjorde at menneskene vendte tilbake til de samme stedene. Ikke minst er det grunn til å hevde dette fordi mennesket ikke kun er en selvberoende, biologisk organisme, men et samfunnsvesen som er avhengig av samfunnet for å kunne leve. Den sosiale reproduksjonen gjennom allianser, giftemål og gavebytte forutsetter på mange måter en viss geografisk systematikk og tradisjon, for å sikre at folk kommer sammen til bestemte tider og steder. Ikke minst er dette viktig i mesolittiske samfunn der befolkningstallet er lavt og mobiliteten forholdsvis høy (Service 1971: 58). Nettopp slike, mellommenneskelige forhold kan ha bidratt til at landskapet i den menneskelige praksis ble omformet og merket, slik at samfunnet ble en del av naturen og naturens geografi en iboende del av samfunnet. Arbeidets størknede sosiomaterie kan dermed sies å vise, både nå og i steinalderen, det første aspekt av den uavhengelige dimensjon som det mesolittiske landskapet kan ha blitt tilført: En hevd på boplasser og områdebruk som gjorde at noen grupper tradisjonelt var sterkere knyttet til et område enn andre.

Den prosessuelle arkeologien, her ved Egil Mikkelsens og Inge Lindbloms arbeider, kan sies å komme til samme konklusjon vedrørende områdetilknytning, men via en annen vei (Mikkelsen 1978, Lindblom 1984). Mikkelsens sentrale poeng er at i landskapet finnes det nøkkelområder som er økologisk optimale, slik at en hel rekke, ofte stabile ressurser kan utnyttes fra samme boplass. I sitt oversiktsarbeid om norsk mesolitikum fra 1978 drøfter han bosetningsmønstrer i indre Oslofjord, og konkluderer med at i nøstvetfasen har havet og de store skogene vært utnyttet på helårsbasis med utgangspunkt i en basisleir (Mikkelsen 1978: 80, 88-92, 104). Lindblom skriver at i nøstvetfasen, og i den etterfølgende fase fire, virker graden av bofasthet større enn tidligere, der store deler av den sosiale gruppen kan ha holdt til på samme boplass, eller i samme område, året rundt (Lindblom 1984: 74). Som eksem-

pel på et slikt område nevner han Glommas mesolittiske utløp (op. cit: 70). Det er relativt enkelt å tolke «Sandefjorden» som et slikt økologisk optimalt område, med kort vei til flere økologiske soner og stabile ressurser: Fra utgravningene på Frebergsvik, som kun ligger 22 kilometer lengre ut i fjorden, vet man at det var god tilgang på sjøpattedyr og sjøfugl i området (Mikkelsen 1975b). Svelvikstrømmen er den dag i dag en svært god fiskeplass, og har nok vært enda bedre i steinalderen, med renere vann og større tidevannsforskjell (Berg 1995: 18, med referanser). I elven Bremsa, som renner gjennom Sande, går det opp sjøørret, noe det nok også har gjort i mesolittisk tid, og det er heller ikke umulig at det også har gått laks opp i elven. Områdene rundt Sande har store, varierte skoger, der landdyr kunne jages og planteføde samles. Det som i vesentlig grad skiller de østnorske skogområdene fra de sørskanadinaviske er at den omskiftende undergrunnen alltid har gitt varierte forhold for flora og fauna. Områder med berg og skrint jordsmonn finnes spredt over hele området og har forhindret utvikling av et stort, ugjennomtrengelig urskogsteppe, slik man tenker seg det i Danmark. Landbiotopene har derfor antakelig vært mange og varierte (Mikkelsen 1984: 116). Med andre ord kan man tenke seg at en hel rekke ressurser kan ha vært utnyttet med utgangspunkt i «Sandefjorden».

De fleste som i nyere tid har forsøkt å tolke nøstvetøkseenes funksjon har kommet fram til at de antakelig blant annet har vært brukt til å lage stokkebåter (Østmo 1995, Mikkelsen 1975b: 69, 146, Alsaker 1987: 75). Det er aldri funnet noen stokkebåt fra mesolitikum i Norge og det er derfor vanskelig å vite hva slags tre som ble foretrukket som utgangspunkt for båtene. Fra danske, mesolittiske funn vet man at stokkebåter ble laget av lindestammer (Andersen 1983, 1985). Lindetre er relativt bløtt og lett å hule ut, slik at det kanskje ikke er tilfeldig at akkurat denne tresorten ble foretrukket til båter. I atlantisk tid blomstrer lindebestanden opp (Hafsten 1956: 79), slik at man får tro at tilgangen på egnede stokkebåtemner av denne tresorten var relativt god. Linden trives spesielt godt i edelløvskog på god, varm og forholdsvis tørr moldjord. Nettopp slike forhold kan ha vært til stede på moreneavsetningene i «Sandefjorden», slik at én av årsakene til at det er funnet så mange nøstvetøkser her kan være at lindebestanden på stedet ble utnyttet til båter. Men tilstedeværelsen av edelløvskog kan også i seg selv ha vært en grunn til at folk valgte å bosette seg på moreneavsetningene. At akkurat skoger med stort innslag av lind har vært spesielt vakre og tiltalende for mennesker, kan mange av de norske middelalderballadene være eksempler på. Der roses linden som et av de veneste trærne på jord (for eksempel Blom og Bø 1981: 13). Nå er det naturligvis ingen direkte forbindelse mellom oppfattelsen av skjønnhet i middelalderballader og den samme oppfattelsen i mesolittiske samfunn i Norge, mitt poeng er snarere at det er en mulighet at akkurat områder med mye lind har skapt skogsområder som har vært lyse og lette, som innbydende boplassområder for menneskene i mesolitikum. Opphopningen av nøstvetøkser på enkeltsteder kan kanskje derfor gis en dobbelt tolkning, der nytten og nytelsen ved stedet har vært to sider av samme sak.

Det neste laget sosiomaterie som kan legges over landskapet kan være klassifikasjonen, troens eller magiens spor. De to helleristningene i Drammen har ligget på hver sin side av dalgangen som har forbundet Drammensfjorden og «Sandefjorden». Hvordan helleristningene skal tolkes kan man naturligvis ikke være sikker på, men man kan i hvert fall tenke seg

at ristningene må ha fungert som en slags markør av denne passasjen mellom to viktige fjordsystemer. Anders Hesjedal foreslår at helleristninger i Nord-Norge kan ha blitt hugget ved møteplasser, der grupper fra forskjellige områder har møttes for å bytte gaver og ekte-maker. Helleristningene kan i en slik sammenheng tolkes som en del av de føringene som strukturerte samhandlingen mellom folkegruppene (Hesjedal 1992: 48, jamfør også Hood 1988 og Olsen 1994). Det er mulig at helleristningene ved Drammen kan ha fungert som et møtested for befolkningsgrupper innenfor forskjellige fjordsystem. Drammen er et transportmessig knutepunkt, der man enkelt kan ta seg inn Drammensfjorden eller -elva til Eikeren og Krøderen, ut i Oslofjorden, til Tyrifjorden, og fra disse stedene igjen videre innover i landet, for eksempel til Sperillen og Randsfjorden. Langs flere av disse vannveiene ligger det andre helleristninger (Mikkelsen 1977: 150, Boaz 1998: 291 og Paasche 1999), som i henhold til denne tankegangen også kunne fungert som møtepunkter i landskapet, innenfor det samme vanntransportsystemet. Etter min mening kan en likeså relevant tolkning i denne sammenhengen være at helleristningene skapte en forankring i landskapet. Ristningene ble en bearbeiding av det eksisterende naturlandskapet som et uttrykk som både videreførte og endret naturens egne former. Ristningene, uavhengig av hvilken betydning de hadde i samfunnet, ville kunne bidra til at folkene fra den gruppen som hugget dem ble mer knyttet til dette området, fordi en tradisjon eller mening ble forankret geografisk (jamfør Hesjedal 1992: 47). Det er i denne sammenhengen interessant å se at ristningene ligger i det området hvor bosetningssporene fra mesolitikum er rikest og mest variert. De kan dermed sies å skape en ekstra forankring av bosetningen til dette området, utover det festet den praktiske virksomheten utgjorde.

Et tredje lag av sosiomaterie kan hakkene og importgjenstandene være. Dette laget kan karakteriseres som integrasjonens og kontaktens lag. Jeg har i et tidligere arbeid foreslått at hakkene sirkulerte innenfor tradisjonsområder som statussymboler. En mulig tolkning av denne sirkulasjonen er at den tok form av gavebytte og konkurranse i generøsitet og ødselhet mellom samfunnets mektigste (Glørstad 1999: 50 ff). Et sentralt poeng i all bytteteori er at byttet skaper sosial integrasjon og form (Barth 1980, Mauss 1990, Sahlins 1988, Lévi-Strauss 1977). De enkle hakkene har et sentralt utbredelsesområde fra Oslofjorden og langs den svenske vestkysten til Gøteborg. En prestisjeorientert sirkulasjon av hakkene innenfor denne regionen kan ha bidratt til en viss integrering av dette området, der folkene innenfor denne geografiske enheten oppfattet seg i større grad som et fellesskap⁸ eller som en del av samme tradisjon enn det de gjorde med folk utenfor. Denne regionen ville da grovt sett ha tilsvart området for Nøstvet-Lihultkulturens utbredelse. Hakkene kan slik sett ha vært en del av det sosiale systemet som homogeniserte de materielle uttrykksformene i dette området og som vi i ettertid oppfatter som en arkeologisk kultur.

Men materialet fra undersøkelsesområdet kan også antyde at kontakten kanskje også har strukket seg utover denne regionens grenser. Tverrøksen hører hjemme lengre sør i Europa, mens de korsformede hakkene med en viss sannsynlighet kan sies å høre hjemme i mer vestlige strøk. Tverrøksen og de korsformede hakkene tilstedeværelse behøver ikke å bety at menneskene på vestsiden av Oslofjorden hadde direkte kontakt til Sør-Skandinavia, Tyskland eller Vestlandet, selv om en slik mulighet ikke fullstendig behøver å utelukkes. Like

sannsynlig er det at disse stykkene har vandret gjennom statuspregede byttetransaksjoner, der gjenstandenes sosiale glans, renommé og historie har økt, jo lengre de har beveget seg vekk fra sitt opprinnelsessted (jfr Tilley 1996: 248ff og Thomas 1996: 163).

Et fjerde lag av sosiomaterie som kan legges på landskapet, kan deponeringen av hakkene i elver og vann, samt nedleggelsen av nøstvetøksene på Liltvet, sies å være. Også disse handlingene kan tolkes som en forankring av menneskene til et bestemt landskap. Tradisjonen innen samfunnet om at hakker, som her tolkes som verdighetstegn og statussymboler, var deponert på bestemte steder som offer, og som jeg har foreslått ved en tidligere anledning som utslag av konkurransemessig deponering mellom mektige menn (Glørstad 1999: 63-64), kan ha knyttet befolkningsgrupper til disse områdene, fordi disse stedene ble en del av gruppens historie. Hvis disse objektene var dyrebare og sjeldne, og brakte besitteren ære og status, kan man tenke seg at de stedene som disse gjenstandene ble tatt ut av sirkulasjon, ble gruppens evige eller hellige steder som ga dem både hevd på, og forankring til, bestemte områder (Weiner 1992, Godelier 1999). Likeså kan nedleggelsen på Liltvet ha forankret menneskene til et bestemt område: Likegyldig om øksene var lagt ned med tanke på framtidig bruk, eller som en rituell nedleggelse, kan man si at nedleggelsen bidro til å knytte en gruppe til området: Som offer fordi handlingen knytter guder og mennesker sammen på dette stedet; som en form for utsatt, nyttemessig avkastning fordi man her kunne hente en verdifull ressurs i framtiden.

Legger man sammen disse lagene av sosiomaterie kan man ane at det mesolittiske landskapet i undersøkelsesområdet hadde en *historisk* dimensjon. Gjennom perioden knyttet tradisjonen og historien bosetningen til bestemte steder, og utfra disse hverdagslige sentrene kan man tenke seg at landskapet og samfunnet ble eltet sammen til et sosiomaterielt hele, der naturen ikke var verden uberørt av menneskehånd, men et viktig trekk ved samfunnets materielle og geografiske karakter (jamfør Bergsvik 2001: 27-28, Engelstad 1990: 32-33).

Dette perspektivet ligger tett opp til det Weiner og Godelier har definert som *inalienasjon*, det vil si uavhendelighet, uomsettelighet eller som en kanskje snevrere oversettelse av det engelske ordet «inalienable»: Hjemlighet (Weiner 1992 Godelier 1999). Landskapet har blitt hjemlig, og bestemte folk var dermed knyttet til bestemte steder. I mesolittisk forskningstradisjon er det fristende å redusere hjemligheten/uavhendeligheten til kun å dreie seg om økologiske variabler: Folk er knyttet til landskapet gjennom økologiske ankerpunkter som er så rike at de ikke *trenger* å flytte på seg. Jeg har i stedet prøvd å fokusere på en rekke andre spor i materialet som også kan tolkes som uttrykk for at bestemte befolkningsgrupper hørte til bestemte områder, som både delvis bekrefter, men også overskrider økologisk nødvendighet. De mesolittiske hakkene fra undersøkelsesområdet kan sies å være et sosialt aspekt ved uavhendeligheten i et landskap, der de geografiske endepunktene for hakkens fysiske sirkulasjon i menneskesamfunnet ble et kosmologisk ankringspunkt for samfunnet til bestemte områder: Handlingen der gruppens dyrebare objekter ble knyttet til et landskap, knyttet også gruppen til landskapet fordi gruppens historie dermed ble knyttet til dette stedet. Jeg har prøvd å vise at hakkene kan ha hatt betydning utover den rent hjemlige forankring, ved at de kan ha vært del av byttesystemer som skapte videre integrasjon innenfor en region. Men nettopp fordi hakkene kan tolkes som prestisjegjenstander, som skapte

samfunnsliv ved å sirkulere, kan man hevde at de stedene hvor de trekkes ut av sirkulasjon ble viktige både fordi disse stedene dermed besatt sentrale ting, og fordi en bestemt gruppes historie ble festet til bestemte punkter i landskapet som størknet historie, slik Claude Lévi-Strauss tolker Churingaene i Australia (Lévi-Strauss 1987: 238ff): Man kan tenke seg at den samme analogiserende logikken som jeg har tillagt hakkenes form, bruken av nøstvetøksliknende steiner, bruk av (dekorert) storvilt i helleristninger, det vil si at naturens former bearbejdes og omskapes i samfunnsformen, også lå til grunn for forståelsen av disse stedene: Naturformasjonene der hakkene var deponert i eller ved, dannet ikke den naturlige bakgrunnen hvorpå en historisk hendelse engang hadde utspilt seg, men var en konkret del av denne hendelsen og en bekreftelse på ekteheten og sannheten i historien, som Karl Marx engang kanskje ville ha formulert det: Den delen av historien som gjør den virkelig (Østerberg 1980: 30).

Det er i forlengelsen av dette fristende å trekke fram Weiners tanker om bakgrunnen for at enkelte steder og gjenstander er uavhengelige. Hun gir en nesten psykologisk forklaring på dette: Virkeligheten, forstått som den samfunnsmessige orden, er en tilfeldig, skjør og foranderlig konstruksjon. Det er kun i den menneskelige forstillingsverden at virkeligheten framstår som nødvendig og fastlagt. De uavhengelige objektene står som garantister for sosial og kosmologisk stabilitet i en verden som stadig trues og preges av forandring, ved at de henviser til ektheten i forestillingene og samfunnslivets særegne utforming (Weiner 1992: 7). Man kunne her være fristet til å si at Weiner har beskrevet en materiell side av Anthony Giddens begrep om «ontologisk sikkerhet» (Giddens 1984: 50, 375). Giddens mener at alle rutinene og vanene vi ubevisst omgir oss med skaper en ramme av sikkerhet som gjør verden trygg, forutsigbar og umiddelbart forståelig. Det indre kystområdet i undersøkelsesområdet, med overvekten av funnene fra mesolittisk tid, har geografiske særtrekk som i denne sammenhengen er interessante: Landskapet er steilere og mer kupert enn i det ytre kystområdet, og landehevningen får dermed ikke så dramatisk effekt som i de områdene, der terrenget er flatere. Selv om landet hever seg, beholder landskapet mye av det samme preget (jamfør figur 8). Man kan tenke seg at denne landskapsmessige stabiliteten har dannet en form for «ontologisk sikkerhet» i de mesolittiske samfunnene, eller for å si det med Weiner: Stabiliteten over lang tid i landskapsformene i de indre kystområdene, kan ha gjort virkeligheten i disse områdene mer stabil og forutsigbar, både på en praktisk og forestillingsmessig måte. Kanskje ble landskapets uforanderlighet i de indre fjordområdene et viktig aspekt ved dets uavhengelighet og familiaritet.

Med denne skissen, på bakgrunn av enkelte mesolittiske funngruppers spredning innenfor et bestemt område, har jeg prøvd å vise hvordan en bestemt funngruppe - hakkene - kan relateres til de øvrige funngruppene fra den samme tiden, og hvordan denne gjenstandgruppen kan tolkes både som gjenstander som bidro til sosial integrasjon og nettopp av denne grunn kunne forankre et samfunn til et bestemt område. Dette studiet kan på et plan betraktes som et forsøk på å formulere på en mer historisk eller samfunnsmessig måte den økologisk funderte hypotesen som den prosessuelle arkeologien framsatte for over tyve år siden: I løpet av mesolittisk tid blir samfunnene i Øst-Norge stadig mer bofaste og knyttet til bestemte områder (Mikkelsen 1978 og Lindblom 1984). Men dette studiet er også et forsøk

på å utdype det kildepotensialet som ligger i studiet av de mesolittiske skaffthullhakkene. Baktanken er å utforme en praktisk og materialistisk innsikt vedrørende forståelsen av forhistorisk samfunnsliv, som et svar på den ideologiske, symbolske eller religiøse vendingen de fleste slike forsøk i det siste har tatt, uten å redusere samfunnslivet til kun å være spørsmål om teknologi eller økologi. Med utgangspunkt i byttesituasjoner har jeg forsøkt å vise hvordan samfunn blir knyttet til, og delvis konstituert, i kraft av ting og steder. Man kan dermed med en relativt enhetlig og forståelig samfunnsteori - teorien om byttet - både forsøke å redegjøre for sosial integrasjon, bruk av materiell kultur i dannelsen av samfunn, samt den prosessen som knytter grupper og enkeltpersoner til bestemte steder på en slik måte at stedene blir en karakteristisk del av deres selvforståelse og praktiske liv.

Helt avslutningsvis vil jeg forsøke å relatere konklusjonen i dette arbeidet til de nyeste forsøkene på å si noe generelt om bosetningen i østnorsk mesolitikum (Jaksland 2001, Boaz 1997, 1998, Bjerck 1988, Nygaard 1988, 1989):

Lasse Jaksland slutter seg til tankene som var framherskende innen den økofunksjonalistiske arkeologien om at gjennom mesolitikum blir samfunnene stadig mer bofaste og områdetilknyttet (2001: 116-118). Spesielt innen Nøstvetkulturen utvikles en form for bofasthet. Han antar at folk har brukt bestemte landområder på en regelmessig måte, eventuelt med utgangspunkt i basisboplasser (Jaksland 2001: 118). Som årsaker til den økte områdetilknytningen nevner Jaksland økt vektleggelse av marine ressurser, og mindre forskyvning i strandlinjene. Jaksland tenker seg en prosess der samfunn og steder i større grad blir knyttet til hverandre gjennom tradisjon, hevd på ressurser og investering i dyrebart, stasjonært utstyr (op. cit: 118-120).

Joel Boaz har, med utgangspunkt i sin egen forskning på materiale fra det østnorske innland (Boaz 1998, 1997), utarbeidet en modell for nøstvetfasen av mesolitikum som skal ha gyldighet for hele Øst-Norge (Boaz 1999). Ved overgangen fra tidlig til sen nøstvetfase, ca 7000 BP, skjer det en rekke samfunnsmessige endringer på Østlandet: Det utvikles samfunn med spesialisert kysttilpasning, fjellområdene blir langt mindre brukt, mens det i de lavere liggende innlandsstrøkene etableres mer permanent bosetning. Ved kysten utvikler det vi i dag oppfatter som «klassisk» Nøstvetkultur seg. Boaz tenker seg at i perioden før 7000 BP forløp en prosess der folk gradvis tok innlandet i besittelse. I denne prosessen lå kimen til en sosial konflikt: Ikke hele kystbefolkningen tok del i utnyttelsen av innlandsområdene, og innlandet som en del av menneskenes livsverden og historie kom bare et utsnitt av befolkningen til del. Det oppsto dermed en motsetning mellom de gruppene som primært brukte kystene og de som brukte innlandsområdene. Boaz mener at i en situasjon der ressurser, kunnskap og kosmologi ikke var jevnt fordelt i befolkningen, lå en mulighet for en omfattende endring i de sosiale relasjonene. Endringene tok blant annet form av at sesongvandringene mellom kyst og innland opphørte, og det ble utviklet permanent bosetning ved kysten og i innlandet. Folk ble med andre ord mer knyttet til bestemte landskap (Boaz 1998: 335, 1999: 139-140, 146-148).

Lisa B. Bjerck mener at i senmesolitikum var de østnorske samfunnene mer mobile, avhengige av innlandets ressurser og utnyttet flere ressurser enn det menneskene gjorde på Vestlandet. Det var imidlertid sosial kontakt mellom Øst- og Vest-Norge, noe som kan ses

gjennom likheter i steinteknologien. Hun holder fram det relativt distinkte spredningsmøn-
stret av diabas- og grønnsteinsøkser fra Hespriholmen og Stakaneset på Vestlandet (Alsaker
og Olsen 1984), som et eksempel på at det var utviklet sosiale nettverk der gjenstander og
prestisjemateriell sirkulerte. Monopolisering av prestisjegjenstander og overskuddsproduk-
sjon skapte grunnlag for lokale alliansenettverk. Det potensialet som lå i samfunnet til leder-
skap, gjerne utpekelsen av ledere for spesielle anledninger, kan ha blitt mer institusjonali-
sert, resonnerer hun (Bjerck 1988: 30).

Jaksland, Boaz og Bjerck har, etter min mening, beskrevet situasjoner som har mange fel-
lestrekk med min undersøkelse av forholdene i Vestfold og søndre Buskerud i mesolittisk
tid. Boaz viser at relasjonen mellom samfunn og landskap er viktig for både etablering av
forestillingsmessige og praktiske strukturer (Boaz 1999: 139) og både han og Jaksland
poengterer den nære forbindelsen mellom kystlandskapene og Nøstvetkulturen. Jeg er nok
kanskje noe kritisk til Bjercks påstand om at de østnorske senmesolittiske samfunnene var
meget mobile, en tanke som markerer et brudd både med forskningen til Jaksland og Boaz.
Jeg går ut fra at hun bruker Mikkelsens «modell C» for økologisk tilpasning i nøstvetfasen
som utgangspunkt, når hun hevder dette (Mikkelsen 1978: 94). Mikkelsen nyanserer tilpas-
ningsmodellene relativt grundig i sine arbeider (Mikkelsen 1978, 1984, 1989), der han peker
på at folk i de indre kystområdene kan ha utnyttet biotopene her på helårsbasis, og det er
dermed på dette grunnlag ingen umiddelbar grunn til å hevde at alle folkegrupper i Øst-Nor-
ge vandret regelmessig mellom kyst og innland.

Signe Nygaards forskning (Nygaard 1988, 1989) representerer på mange måter et brudd
med perspektivene skissert ovenfor. Hun mener Mikkelsen (Mikkelsen 1978, 1982, 1984)
har dårlig empirisk belegg for å hevde at bofastheten øker gjennom mesolittisk tid, eller at
samfunnssystemene blir mer stabile. Hun er generelt skeptisk til bruk av løsfunn som kil-
demateriale for å studere forhistorisk bosetning (Nygaard 1989: 149-150), et kildemateria-
le som er forholdsvis viktig i Mikkelsens argumentasjon. Hun kritiserer også Bjerck for å
mene at samfunnene i Øst-Norge var komplekse og bofaste, og hun konkluderer med:

«I senmesolitikum i Øst-Norge ser menneskene ut til å ha vært mobile jegere og
sankere, da det ikke finnes noe data som støtter [hypotesen om] en mer bofast livs-
form» (Nygaard 1988: 151, min oversettelse fra engelsk).

Bjercks påstand om at det eksisterte langdistansebytte av prestisjegjenstander tilbakevises
ved at de gjenstandene som Bjerck oppfatter som slike, bergartsøkene, heller må tolkes
som spor etter praktiske aktiviteter. Andre eventuelle spor etter bytte finnes ikke, mener
Nygaard (Nygaard 1988: 151). Med referanse til flere forskere hevder hun at etablering av
utveksling på et regionalt nivå er intimt forbundet med organisatoriske trekk som bofasthet,
matlagring, gravplasser, hierarkisering og sosial bruk av kunst. Slike samfunnsinstitusjoner
kan ikke sies å være til stede på Østlandet i mesolittisk tid, følgelig er det vanskelig å aksep-
tere at langdistansehandel med prestisjegjenstander, med det formål å forsterke sosial ulik-
het, forekom, konkluderer hun (Nygaard 1988: 152, 1989: 100).

Etter min mening går kanskje Nygaard litt hastig fram i arbeidet med å avskrive enhver

form for sosial stabilitet og kompleksitet i østnorsk mesolitikum, fordi grunnlaget som hennes kritikk bygger på, kan være sviktende. Det er klart at kildeverdien av systematiske undersøkelser og tilfeldig oppsamlede funn er forskjellig. Nå tror jeg likevel at løsfunnene har en verdi. Som vist over, er det grunn til å tro at løsfunnene fra mesolittisk tid ikke er tilfeldig spredt i landskapet, og heller ikke direkte korrelert med jordbruksaktiviteten i området. Denne konklusjonen har de fleste som har arbeidet med det østnorske materialet også kommet fram til (Østmo 1988, Mikkelsen 1984, 1989, Lindblom 1984, Boaz 1999). Rent systematisk og statistisk sett tror jeg faktisk de fagmessig utførte undersøkelsene i større grad utviser en slik manglende representativitet, fordi de med unntak av Mikkelsens Frebergsvikundersøkelse og et fåtall andre, vitenskapelig motiverte undersøkelser, direkte kan relateres til den forvaltningsmessige virksomheten kulturminnevernet har utført på Østlandet, som igjen henger sammen med dagens samfunns materielle opprustning og utvikling. Denne prosessen knyttes til befolkningssentra og kommunikasjonsveiene til og fra disse (jamfør Berg og Uleberg 1995: 237), og kan således ikke betraktes som noen representativ geografisk fordeling av den faglige undersøkelsesvirksomheten.

Dette rører ved en grunnstruktur i Nygaards kritikk som jeg er noe skeptisk til: Den bygger på slutninger på negativt grunnlag, der fravær av arkeologiske funn tas til inntekt for fravær av samfunnsstrukturer i forhistorien. Det er forståelig at Nygaard har benyttet seg av denne typen argument for å kritisere Mikkelsen og Bjerck, men det er, av rent logiske årsaker, ingen grunn til å akseptere denne formen for argumentasjon. Man kan, ikke minst av rent kildekritiske grunner, godt forestille seg situasjoner der samfunnsformasjoner ikke etterlater seg spor som ettertiden kan gjenkjenne eller tolke. Selvfølgelig skal man ikke skrive forhistorie på grunnlag av luftslokk og jeg er enig med Nygaard i at man må kunne føre fram materiale som støtter ens tolkninger av fortiden. Jeg har i dette arbeidet forsøkt å presentere fragmenter av et slikt materiale, plassert innenfor en tolkningsramme som gjengir disse trekkene som spor etter en form for sosial stabilitet i østnorsk mesolitikum. Dette er selvfølgelig en ramme man kan være kritisk til, men jeg mener at nettopp en del av de sosio-materielle trekkene som Nygaard savner, når hun kritiserer arbeidene til Mikkelsen og Bjerck, kanskje likevel er tilstede: Bergartsøkene sirkulerte kanskje ikke innenfor bytterelasjoner, men den markerte regionale fordelingen av de ulike hakketyperne kan kanskje tyde på at hakkene gjorde det (Glørstad 1999: 55-56). Videre kan fordelingen av økser, hakker, og helleristninger tyde på at det fantes en form for sosial stabilitet og områdetilknytning gjennom nøstvetfasen. Enkelte av hakkene og tverrøksten fra Røyken kan kanskje tas til inntekt for at mer interregional kontakt også forekom.

Nå er jeg i utgangspunktet litt kritisk til at en sjekkliste med sosiomaterielle trekk skal kunne danne rammene for å avgjøre om et samfunn er komplekst eller ikke, ikke minst fordi en slik sjekkliste ikke problematiserer hva sosial kompleksitet består i. Det er ikke sikkert at de elementene som tidligere forskning har vært opptatt av (for eksempel Price 1981, Woodburn 1980, Tilley 1982, Service 1971) nødvendigvis må være de mest avgjørende trekk for å karakterisere et samfunn som komplekst eller enkelt (jamfør Olsen 1994: 19-22, Tilley 1996: 62, Shanks og Tilley 1987). At de østnorske samfunnene i mesolittisk tid må regnes som organisert i relativt liten skala, tilsvarende Services definisjon på horden (*band*,

Service 1971), er ganske sannsynlig, men det er samtidig få forskere som har hevdet noe annet. Marshall Sahlins har vist elegant at også slike samfunn, ja kanskje nettopp *på grunn* av sin løselige eller «asosiale» organisasjon, integreres gjennom prestisjemotivert bytte (Sahlins 1988). Han får her støtte av nyere antropologisk forskning, der det også vises at byttet er en del av en mer grunnleggende sosial og kanskje eksistensiell struktur, som er en forutsetning for etableringen av sosialt liv (Weiner 1992, Godelier 1999). Antropologen Anette Weiner er overbevisende når hun hevder at sosial ulikhet er et iboende trekk ved samkvemmet mellom mennesker (Weiner 1992) og får her støtte av forskere som Godelier og Pierre Bourdieu (Godelier 1999, Bourdieu 1994). I deres resonnementer framheves sammenhengen mellom samfunnsliv og ulikhet, aksentuert gjennom byttet. Aksepterer man disse forskernes resultater, må man spørre seg om ikke det er fåfengt, slik Nygaard gjør, å ta utgangspunkt i en sosial grunnsituasjon der disse trekkene ikke foreligger. Etter min mening må spørsmålet være om man overhodet kan tenke seg, eller forvente å finne spor etter, samfunn der materiellet og geografien ikke var iboende trekk i samfunnsdannelsen, og der (anlegget for) hierarkiske strukturer over husholdsproduksjonens nivå, ikke eksisterte.

Noter

- 1 Ofte brukes termene «hakke» og «kølle» om hverandre for å beskrive disse gjenstandene. Jeg vil imidlertid bruke termen «hakke» konsekvent i forbindelse med redskaper som har markert spisse ender, mens termen «kølle» reserveres gjenstander med butte ender. Hakkene skiller seg fra øksene ved at sistnevnte har egg i stedet for spiss.
- 2 Et fåtall hakker har nesten helt rette sider. De hører likevel innunder hakker med konvekse sider, da sidene buer i en konveks bue ved hakkens spisser.
- 3 I forbindelse med en forelesning som Anders Fischer holdt i Oslo den 21. februar 2002, fortalte han at det fantes langt flere flatøkser i Danmark enn tallene til Glob antyder. I private samlinger hadde han sett over 200 eksemplarer. I så fall må man si at antakelsen om at flatøkse er laget i Danmark og utgjør en del av det hjemmelagde redskapsinventaret til de sørskandinaviske, mesolittiske gruppene, er styrket.
- 4 Tjøme herred er utelatt fra analysene fordi det ikke er gjort hakke- eller øksefunn der.
- 5 A.W. Brøgger skriver at det skal ha vært funnet flere hundre økser på Torp (Brøgger 1905: 34), disse har imidlertid ikke kommet inn til Oldsaksamlingen.
- 6 Anders Hesjedal, som har gitt en helhetlig tolkning av de nordnorske ristningene, tolker dem primært som uttrykk for totemiske klassifikasjonssystemer, der forholdet mellom dyr brukes til å tenke forholdet mellom mennesker (Hesjedal 1992). Han mener videre at om man velger denne tolkningen blir tolkningen av helleristningene som spor etter jaktmagi mindre trolig. Tolkningen av helleristningene som jaktmagi har vært den vanligste tolkningen av veideristningene (Gjessing 1945: 284-292, Mikkelsen 1977, Hagen 1976). Jaktmagiteorien går i korthet ut på at ved å risse inn figurer i berget i en magisk akt, sikrer man jaktlykken og øker antallet vilt. Hesjedal setter jaktmagien i forbindelse med offeret, der man gir noe for å oppnå noe annet, eller konvertere en ting til noe annet. I totemiske relasjoner derimot er det forskjellene som er av betydning. Totemiske relasjoner er videre horisontale, mens offeret er vertikalt (Hesjedal 1992: 47-48). Hesjedal tar her opp vanskelige spørsmål - for vanskelige til å bli drøftet i full dybde i en fotnote, men jeg synes det likevel er grunn til å sette spørsmålsteget ved påstanden om at offe-

ret og totemiske relasjoner er uforenelige. Jeg er enig i hans påstand om at offeret er et bytte, og nettopp byttet er en av de viktigste sosiale mekanismene som integrerer småskalasamfunn. Det er her nok å minnes Lévi-Strauss (sexistiske) ord om at samfunnene konstitueres som bytte av ord, gaver og kvinner (Lévi-Strauss 1977, jamfør for øvrig Mauss 1990 og Sahlins 1988). Når klanene, definert gjennom et totemistisk system, integreres gjennom byttet, er det etter min mening ikke grunnforskjellig fra at for eksempel mennesker og dyr eller mennesker og makter integreres på samme måte. Jeg har derfor problemer med å se at det skulle være noen grunnforskjell mellom magi og totemisme som skulle utelukke den ene tolkningen når man velger den andre i forståelsen av helleristningene.

- 7 Når det her opereres med termen «lag», er det kun av analytiske og framstillingsmessige årsaker, og det ligger ingen tanke bak om at de mesolittiske samfunnene organiserte og forsto sin virkelighet på denne oppstykkete måten.
- 8 Antropologien har gitt mange eksempler på at et slikt fellesskap ikke på noen måte trenger å ha være tuftet på idyllisk samhandling og vennskap. Konflikt og feider kan til tider og i bestemte situasjoner ha vært like sannsynlige samhandlingsmåter (f.eks. Gluckman 1960, Mauss 1990).

Summary

Mesolithic stone hatches from Eastern Norway

Archaeological and prehistoric meaning – illustrated by a case study from the west side of the Oslo fjord

This paper presents all hatchets, adzes with shaft hole and decorated mace heads made of stone, from Eastern Norway. Their morphology, provenience, dating and social role are discussed. The find group is considered as objects of prestige, who circulated among mighty people. A case study from the west side of the Oslo fjord is presented to show the source potential of the find group. The author tries to relate the hatches, adzes with shaft hole and decorated mace heads to other known find groups from the Mesolithic in the area of investigation; that is the rock carvings, the nøstvet- and pecked axes from dwelling sites, and a deposition of 13 nøstvet axes. The distribution of these find groups show that the finds is not randomly distributed, but are centered to the inner part of the coast. This observation coincide with the research of the processual archaeology, who stated that the inner coast was the most favorable biotope to occupy on a relatively permanent basis. But the author thinks that this ecological argument can be given a historical dimension that transcend biological necessity: The similar distribution of the different find groups shows an *inalienable* aspect of the landscape. During the Nøstvet period the landscape become an intrinsic aspect of the constitution of society. The hatches, adzes with shaft hole and decorated mace heads where deposited in the landscape and thereby anchored history and society to special parts of the landscape. The deposition of objects of prestige made these places special, and *vice versa*, these places become the material and geographical proof of the authenticity of history and social order.

Litteratur

- Ailio, J. 1909: *Die Steinzeitlichen Wohnplatzfunde in Finland, Teil I, übersicht der Funde*. Helsingfors.
- Alsaker, S. 1987: *Bømlo - Steinalderens råstoffsentrum på Sørvestlandet*. Arkeologiske avhandlinger 4, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.
- Alsaker, S. og A. B. Olsen 1984: Greenstone and diabase utilization in the Stone Age of western Norway: technological and socio-cultural aspects of axe and adze production and distribution. *Norwegian Archaeological Review* 17/2, s 71-103.
- Andersen, S. 1983: *En stenalderbåd fra Tybrind vig*. Antikvariske studier 6, København.
- Andersen, S. 1985: Tybrind vig. A preliminary report on a submerged Ertebølle settlement on the west coast of Fyn, *Journal of Danish Archaeology* 4, s 52-69.
- Ballin, T. 1998: *Oslofjordforbindelsen. Arkæologiske undersøgelser ved Drøbakundet*. Universitetets Oldsaksamling, Varia 48.
- Barth, F. 1980: «Betydningen av transaksjoner som analytiske begrep». I Høst & Wadel (red): *Fiske og lokalsamfunn*. Universitetsforlaget. Tromsø. s 26-42.
- Berg, E. 1995: *Dobbeltspor/E6 – prosjektet. Steinalderlokaliteter fra senmesolittisk tid i Vestby, Akershus*. Universitetets Oldsaksamling Varia 32.
- Berg, E. 1997: *Mesolittiske boplasser ved Årungen i Ås og Frogn, Akershus. Dobbeltspor/E6-prosjektet 1996*. Universitetets Oldsaksamling Varia 44.
- Berg, E. og E. Uleberg 1995: Digital steinalder. En presentasjon av GIS som hjelpemiddel for analyser av steinalderlokaliteter. *Arkeologiske skrifter* 8, *Steinalderkonferansen i Bergen*. Historisk Museum, Universitetet i Bergen. s 233-243.
- Bergsvik, K. A. 1999: Steinalderundersøkelsene ved Skatestraumen, Sogn og Fjordane. *Arkeologiske skrifter fra Universitetet i Bergen, nr. 10*. s 5-26.
- Bergsvik, K. A. 2001: Strømmer og steder i vestnorsk steinalder. *Viking LXIV*, s 11-34.
- Bjerck, L. Bostwick. 1988: Remodelling the Neolithic in Southern Norway. *Norwegian Archaeological Review* 21/1, s 21-46.
- Blom, G. Å. og O. Bø 1981: *Norske ballader i oppskrifter frå 1800-tallet*. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Boaz, J. 1997: *Steinalderundersøkelsene på Rødsmoen*. Universitetets Oldsaksamling Varia 41.
- Boaz, J. 1998: *Hunter-Gatherer Site Variability: Changing patterns of site utilization in the interior of eastern Norway, between 8000 and 2500 BP*. Universitetets Oldsaksamlings skrifter, ny rekke 20.
- Boaz, J. 1999: Pioneers in the Mesolithic: The Initial Occupation of the Interior of Eastern Norway. I Boaz, J. (red): *The Mesolithic of Central Scandinavia*. Universitetets Oldsaksamlings skrifter, ny rekke 22. s 125-153.
- Bourdieu, P. 1994: *Language and symbolic power*. Polity Press, Oxford.
- Brightman, R. 1993: *Grateful Prey. Rock Cree Human-Animal Relationships*. University of California Press, Berkley.
- Broadbent, N. 1978: Perforated Stones, Antlers and Stone Picks. Evidence for the Use of Digging Stick in Scandinavia and Finland. *Tor* 1975-77, vol XVII, s 63-105.

- Broholm, H. C. 1924: Nye Fund fra den ældste Stenalder. Holmegaard- og Sværdborgfundene. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie* 14/III.
- Brøgger, A. W. 1905: *Øxer av nøstvettypen. Bidrag til kundskaben om ældre norsk stenalder*. Norges geologiske undersøgelser no. 42. Aschehoug & Co, Kristiania.
- Brøgger, A. W. 1906: *Studier over Norges stenalder. I. Øxer uden skafthull fra yngre stenalder fundne i det sydøstlige Norge*. Videnskaps-Selskapets Skrifter I. Math. Naturv. Klasse No 2. Christiania.
- Brøndsted, J. 1957: *Danmarks Oldtid, bd. 1, stenalderen*. Gyldendal forlag, København.
- Bårdseth, G. A. 1999: Om å gravlegge stridsøkse - ei metodisk tilnærming til depot og depotskikk. *Primitive tider* 2. s 46-59.
- Carpelan, C. 1976: Über Ursprung, Alter und Verbreitung der steinernen Zapfenhauen. *Suomen Museo* 1976. s 5-29.
- Carpelan, C. 1977: Älg- och björnhuvudföremål från Europas nordliga delar. *Finskt Museum* 1975. s 5-67.
- Edgren, T. og L. Törnblom 1993: *Finlands Historia, bd. 1*. Schildts förlag, Esbo.
- Engelstad, E. 1990: The Meaning of Sedentism and Mobility in an archaeological and historic Context. *Acta Borealia* 2-1990. s 21-35.
- Fischer, A. 1982: Trade in Danubian shaft-hole axes and the introduction of the Neolithic in Denmark. *Journal of Danish Archaeology* 1. s 7-12.
- Fischer, A. 1983: Handel med skolæstøksker og landbrugets indførelse i Danmark. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1981. s 5-13.
- Fuglestad, I. 1999: Inter-Regional Contact in the Late Mesolithic: The Productive Gift Extended. I Boaz, J. (red): *The Mesolithic of Central Scandinavia*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, ny rekke 22. s 27-38.
- Giddens, A. 1984: *The Constitution of Society*. Polity Press, Cambridge.
- Gjessing, G. 1945: *Norges steinalder*. Norsk arkeologisk selskap, Oslo.
- Gjessing, H. 1920: *Rogalands stenalder*. Stavanger museum, Stavanger.
- Glob, P. V. 1939: Der Einfluss der bandkeramischen Kultur in Dänemark. *Acta Archaeologica* Vol X, s 131-140.
- Glob, P. V. 1952: *Danske Oldsager, bd. II Yngre Stenalder*. Nordisk forlag, København.
- Gluckman, M. 1960: *Custom and Conflict in Africa*. Basil Blackwell, Oxford.
- Glørstad H. 1999: Lokaliteten Botne II - Et nøkkelhull til det sosiale livet i mesolitikum i Sør-Norge. *Viking* 1999, s 31-68.
- Godelier, M. 1999: *The Enigma of the gift*. Polity press, Chicago.
- Gräslund, B. 1962: Skafthålsförsedda spetsredskap av sten. *Tor VIII* 1962, s 105-150.
- Hafsten, U. 1956: Pollen-analytic investigations on the Late Quaternary development in the inner Oslofjord area. *Universitetet i Bergen årbok 1956, Naturvitenskapelig rekke, nr. 8*.
- Hagen, A. 1976: *Bergkunst : jegerfolkets helleristninger og malninger i norsk steinalder*. Cappelen, Oslo.
- Hallgren, F. 2000: Lineage Identity and Pottery Design. I Vandkilde, H. og D. Olausen (red): *Form, Function and Context. Material culture studies in Scandinavian archaeology*

- gy. *Acta Archaeologica Lundensia* series in 8°, No. 31. Almquist & Wiksell International, Lund. s 173-192.
- Hesjedal A. 1992: Veideristninger i Nord-Norge, datering og tolkningsproblematikk. *Viking LV*, s 27-54.
- Hodder, I. 1990: *The Domestication of Europe*. Social Archaeology. Basil Blackwell, Oxford.
- Hood, B. C. 1988: Sacred pictures, sacred rocks: Ideological and social space in the North Norwegian Stone Age. *Norwegian Archaeological Review*, 21/2. s 65-80.
- Jaksland, L. 2001: *Vinterbrolokalitetene - en kronologisk sekvens fra mellom- og senmesolitikum i Ås, Akershus*. Universitetets kulturhistoriske museer, Oldsaksamlingen. Varia 52.
- Karsten, P. 1994: *Att kasta yxan i sjön : en studie över rituell tradition och förändring utifrån skånska neolitiska offerfynd*. *Acta archaeologica Lundensia*. Series in 8° ; No. 23. Almquist & Wiksell International, Stockholm.
- Kivikoski, E. 1964: *Finlands Förhistoria*. Holger Schildts förlag, Helsingfors.
- Krøger, F. 1992: Ny viten om grønnsteinsredskapene. *Frå haug ok heidni 4*. s 11-15.
- Larsson, L. 1989: Big dog and poor man. Mortuary practices in Mesolithic societies in southern Sweden. I T. Larsson og H. Lundmark (red): *Approaches to Swedish Prehistory. A spectrum of Problems and Perspectives in Contemporary Research*. British Archaeological Reports, BAR International Series 500, Oxford.
- Lévi-Strauss, C. 1977: *Structural Anthropology*. Peregrine, Harmondsworth.
- Lévi-Strauss, C. 1987: *Det vilda tänkande*. Arkiv, Lund.
- Lindblom, I. 1984: Former for økologisk tilpasning i mesolitikum, Østfold. *Universitetets Oldsaksamling årbok 1982/1983*. s 43-86.
- Lindblom, I. med flere, uten årstall: *Rapport fra de arkeologiske undersøkelserne på Saugbrugsforeningens tomt Halden kommune, Østfold*. Universitetets Oldsaksamlings topografisk arkiv.
- Lomborg, E. 1963: Zur Frage der Bandkeramischen Einflüsse in Südsandinavien. *Acta Archaeologica XXXIII*, s 1-38.
- Lødøen, T. K. 1995: *Landskapet som rituell sfære i steinalderen. En kontekstuell studie fra Sogn*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Mathiasen, T. 1948: *Danske Oldsager, bd. I Ældre Stenalder*. Nordisk forlag, København.
- Mauss, M. 1990: *The Gift*. Routledge, London.
- Meinander, C. F. 1954: Die Kiukaiskultur. *Finska fornminnesföreningens tidskrift* 53.
- Mikkelsen, E. 1971: Vistefunnets kronologiske stilling. Trekk av Rogalands eldre steinalder. *Stavanger museums årbok 1970*, s 5-38.
- Mikkelsen, E. 1975a: Mesolithic in South-Eastern Norway. *Norwegian Archaeological Review* 8/1. s 19-36.
- Mikkelsen, E. 1975b: *Frebergsvik. Et mesolitisk boplassområde ved Oslofjorden*. Universitetets Oldsaksamlings skrifter, ny rekke 1.
- Mikkelsen, E. 1977: Østnorske veideristninger - kronologi og øko-kulturelt miljø. *Viking* 40, s 147-201.
- Mikkelsen, E. 1978: Seasonality and Mesolithic adaption in Norway. *New directions in*

- Scandinavian Archaeology. Studies in Scandinavian prehistory and early history.* The Nat. Mus., København. s 79-116.
- Mikkelsen, E. 1982: Introduksjon av jordbruk i Øst-Norge. I Th. Sjøvold (red.): *Introduksjonen av jordbruk i Norden*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Mikkelsen, E. 1984: Neolitiseringsen i Øst-Norge. *Universitetets Oldsaksamling årbok* 1982-83, s 87-128.
- Mikkelsen, E. 1989. *Fra jeger til bonde. Utviklingen av jordbrukssamfunn i Telemark i steinalder og bronsealder*. Universitetets Oldsaksamlings skrifter, ny rekke 11.
- Mikkelsen, E. og H. Høeg 1977: Hakker av elg- og hjortehorn funnet i Norge. *Universitetets Oldsaksamling årbok* 1975-76, s 11-28.
- Mildenberger, G. 1959: *Mitteldeutschlands Ur- und Frühgeschichte*. Johann Ambrosius Barth Verlag, Leipzig.
- Montelius, O. 1917: *Minnen från vår forntid*. Norstedt, Stockholm.
- Nordqvist, B. 1998: *A Study of the Mesolithic on the West Coast of Sweden*. Doctoral dissertation, Göteborg.
- Nygaard, S. 1988: Too many people, ritual porridge eating or was Hirsch right after all? *Arkeologiske Skrifter 4. Festskrift til Anders Hagen*. Historisk Museum, Universitetet i Bergen. s 147-155.
- Nygaard, S. 1989: The Stone age of Northern Scandinavia: A Review. *Journal of World Prehistory* 3/1, s 71-116.
- Olsen, A. B. 1992: *Kotedalen - en boplass gjennom 5000 år, bd 1*. Historisk Museum, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Olsen, B. 1994: *Bosetning og samfunn i Finnmarks forhistorie*. Universitetsforlaget, Tromsø.
- Persson, P. 1998: *Neolitikums början. Undersökningar kring jordbrukets introduksjon i Nordeuropa*. Doktorgradsavhandling, Göteborg.
- Price, D. 1981: Complexity in «non-complex» societies. I van der Leeuw, S. E. (red): *Archaeological Approaches to the study of Complexity*. Cingvla VI, Amsterdam. s 55-97.
- Paasche, K. 1999: Nye helleristninger på Geithus : dokumentasjon, motiv og kunst. *Universitetets Oldsaksamling årbok* 1999. s 25-37.
- Sahlins, M. 1988: *Stone age economics*. Routledge, London.
- Service, E. 1971: *Primitive Social Organization*. Random House, New York.
- Shanks, M. og C. Tilley 1987: *Re-Constructing Archaeology*. Routledge, London.
- Solberg, B. 1989: Køller, klubber og hakker av stein. Lite påaktede gjenstandsgrupper i vestnorsk yngre steinalder. *Universitetets Oldsaksamlings årbok* 1986-88, s 81-102.
- Sprockhoff, E. 1924-1932: Schuleistenkeil. I Ebert, M.(red): *Reallexikon der Vorgeschichte*. de Gruyter, Berlin.
- Sørensen, S. A. 1996: *Kongemosekulturen i Sydskandinavien*. Egnmuseet Færggården.
- Taffinder, J. 1998: *The Allure of the Exotic. The social use of non-local raw materials during the Stone Age in Sweden*. Aun 25, Uppsala.
- Thomas, J. 1988: Neolithic Explanations Revisited. *Proceedings of the Prehistoric Society* 54. University College London.

- Thomas, J. 1991: *Rethinking the Neolithic. New Studies in Archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Thomas, J. 1996: *Time, culture and identity : an interpretive archaeology*. Routledge, London.
- Tilley, C. 1982: An assessment of the Scanian battle-axe tradition: towards a social perspective. *Scripta minora*; 1981-1982:1. Lund.
- Tilley, C. 1996: *An ethnography of the Neolithic: early prehistoric societies in southern Scandinavia*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Vandkilde, H. 1996: *From stone to bronze : the metalwork of the Late Neolithic and earliest Bronze Age in Denmark*. Jutland Archaeological Society publications ; 32. Aarhus University Press, Aarhus.
- Vinsrygg, S. 1979: Reiskapar til sanking/primitivt jordbruk? Analyse av steinkøller med bora hol frå Rogaland. *Viking XLII*, s 27-68.
- Weiner, A. 1992: *Inalienable Possessions. The Paradox of Keeping-While-Giving*. University of California Press, Berkley and Los Angeles.
- Woodburn, J. 1980. Hunters and Gatherers Today and Reconstruction of the Past. I Gellner (red.): *Sovjet & Western Anthropology*. Duckworth, London. s 95-117.
- Østerberg, D. 1980: *Samfunnsteori og nytteteori*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Østmo 1986: Redskap, våpen eller statussymbol? En dekorert «steinkølle» fra Lier. *Universitetets Oldsaksamling årbok 1984/1985*. s 23-29.
- Østmo, E. 1988: *Etableringen av jordbrukskultur i Østfold i steinalderen*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, ny rekke 10.
- Østmo, E. 1995: Nøstvetboplassen på Dælenengen i Oslo. Universitetets Oldsaksamlings første boplassundersøkelse. *Universitetets Oldsaksamling årbok 1993-1994*. s 91-120.

Appendiks: Oversikt over hakker, dekorerte køller og tverrøkser fra Oldsaksamlingens distrikt, sortert fylkesvis.

Oversikten omfatter alle hakker, tverrøkser og dekorerte køller som var tilstede i Oldsaksamlingens magasin i 1998. Det finnes til sammen 71 bergartshakker av ulike typer, inkludert usikre eksemplarer. To hakker, C23174 og C31465, var utstilt i museets utstilling. Hakkene C22500 og C22610 var utlånt til eksterne utstillinger og er derfor bestemt på grunnlag av fotografier. Ingen av disse fire stykkene er inkludert i undersøkelsen av hakkenes vinkelsum. Ved Egil Mikkelsens gjennomgang av steinaldermaterialet fra Telemark, i forbindelse med hans doktoravhandling, fant han tre hakker i Bratsberg museum. Disse hakkene

er inkludert i gjennomgangen (forkortet BM i listen under). Forøvrig er ingen eksterne samlinger inkludert i gjennomgangen. Gjenstandene er sortert først etter fylke, dernest etter C-nummer.

Museums-nummer	Gjenstand	Form	Variant	Råstoff	Fylke
10852	Hakke	enkel hakke	usikker	bergart	Akershus
24614	Hakke	enkel hakke		bergart	Akershus
25311	Hakke	enkel hakke		bergart	Akershus
25610	Hakke	enkel hakke		bergart	Akershus
29104	Hakke	enkel hakke		bergart	Akershus
29224	Hakke	enkel hakke	med dekor	bergart	Akershus
31078	Hakke	enkel hakke		bergart	Akershus
32057	Hakke	enkel hakke		bergart	Akershus
51438	Hakke	emne? - usikker		bergart	Akershus
51069t	Hakke	enkel hakke		bergart	Akershus
17546	Hakke	enkel hakke		bergart	Aust-Agder
23174	Hakke	enkel hakke		bergart	Aust-Agder
26227	Hakke	korsformet	med dekor	bergart	Aust-Agder
34092	Hakke	enkel hakke		bergart	Aust-Agder
8879	Hakke	enkel hakke		bergart	Buskerud
12934	Hakke	enkel hakke		bergart	Buskerud
14526	Hakke	stjerneformet	med dekor	bergart	Buskerud
20621	Hakke	enkel hakke		bergart	Buskerud
20839	Øks	flatøks	tverregget	bergart	Buskerud
20972	Hakke	enkel hakke	miniatyr	bergart	Buskerud
21489	Hakke	enkel hakke		bergart	Buskerud
26693	Hakke			gevir	Buskerud
26694	Hakke			gevir	Buskerud
27662	Hakke	enkel hakke	emne	bergart	Buskerud
28550	Hakke	enkel hakke		bergart	Buskerud
31775	Hakke	enkel hakke		bergart	Buskerud
32204	Hakke	enkel hakke		bergart	Buskerud
33954	Hakke	enkel hakke		bergart	Buskerud
36723	Kølle	oval kølle	med skafthull og dekor	bergart	Buskerud
36951	Hakke	enkel hakke		bergart	Buskerud
25974a	Hakke	enkel hakke		bergart	Buskerud
31461a	Hakke	enkel hakke		bergart	Buskerud
31798a	Hakke	enkel hakke		bergart	Buskerud
23199	Hakke	enkel hakke		bergart	Hedmark
24964	Kølle	rund kølle	med skafthull og dekor	bergart	Hedmark
27831	Hakke	enkel hakke		bergart	Hedmark
29823	Hakke		rettegget	gevir	Hedmark
32169	Hakke	enkel hakke		bergart	Hedmark
32665	Hakke	enkel hakke		bergart	Hedmark
51592	Hakke			gevir	Hedmark
4513	Hakke			gevir	Oppland
14789	Hakke			gevir	Oppland

18945	Øks	flatøks	tverregget	bergart	Oppland
23171	Hakke	enkel hakke		bergart	Oppland
25682	Hakke	enkel hakke		bergart	Oppland
28012	Hakke	enkel hakke		bergart	Oppland
37764	Hakke	enkel hakke		bergart	Oppland
38599	Hakke	enkel hakke		bergart	Oppland
19949	Hakke	usikker		bergart	Telemark
27456	Hakke	enkel hakke		bergart	Telemark
29451	Hakke	enkel hakke	dekor	bergart	Telemark
BM1915:258	Hakke	stjerneformet		bergart	Telemark
BM1944-45:11	Hakke	stjerneformet		bergart	Telemark
BM3990	Hakke	enkel hakke		bergart	Telemark
14647	Hakke	korsformet		bergart	Vest-Agder
21087	Hakke	enkel hakke		bergart	Vest-Agder
23209	Hakke	korsformet	med dekor	bergart	Vest-Agder
27510	Hakke	stjerneformet	bjørnefellform og dekor	bergart	Vest-Agder
22500	Hakke	korsformet		bergart	Vest-Agder,
22610	Hakke	enkel hakke		bergart	Vest-Agder,
12143	Hakke	enkel hakke		bergart	Vestfold
12556	Hakke/trinnøks	vanskelig bestembar		bergart	Vestfold
14694	Hakke	enkel hakke		bergart	Vestfold
16310	Hakke	enkel hakke		bergart	Vestfold
17975	Hakke	enkel hakke		bergart	Vestfold
18320	Hakke	enkel hakke		bergart	Vestfold
25271	Hakke	enkel hakke		bergart	Vestfold
26833	Hakke	korsformet		bergart	Vestfold
27416	Hakke	enkel hakke		bergart	Vestfold
27895	Hakke	korsformet		bergart	Vestfold
29287	Kølle	oval kølle	med skafthull og dekor	bergart	Vestfold
31465	Hakke	enkel hakke		bergart	Vestfold
33214	Hakke	enkel hakke	usikker	bergart	Vestfold
36814	Hakke	enkel hakke		bergart	Vestfold
51598	Hakke	enkel hakke	med dekor	bergart	Vestfold
20496b	Hakke	enkel hakke		bergart	Vestfold
33110a	Hakke	enkel hakke		bergart	Vestfold,
9880	Hakke	enkel hakke	med dekor	bergart	Østfold
12553	Hakke	enkel hakke		bergart	Østfold
15506	Hakke	enkel hakke		bergart	Østfold
18931	Hakke	enkel hakke		bergart	Østfold

Asbjørn Engevik jr.

Spannformede leirkar – forbilder og funksjon

Spannformede leirkar er en av de sentrale ledeartefaktgruppene fra folkevandringstid i Norge (Slomann 1956). Karene ser ut som små spann eller blomsterpotter. De har ofte en bærehank av jern og rommer gjennomsnittlig 1,5 liter. Udekorerte kar forekommer, men det vanlige er at karene er dekorert. Mønstrene viser stor variasjon. Som regel dekker dekoren hele karet, unntatt partiet like nedenfor munningen der en har beregnet plass til jernbåndet som skulle holde bærehanken. De spannformede leirkarene skiller seg ut fra andre leirkar, ikke bare ved formen, men ved at leirblandingen er spesiell. Leiren er blandet enten med finknust kleberstein eller fint revet asbest. Både de klebermagrede og de asbestmagrede leirkarene har tålt oppvarming. Også fremstillingsmåten er spesiell (Kleppe og Simonsen 1983). Mens andre leirkartyper har vært håndlaget av et passende emne av ferdigeltet leire, er de spannformede karene fremstilt ved at massen har vært kjevlet ut til en passe tynn leiv. Denne ble så skåret til og formet over en blokk som var bearbeidet til den ønskete karformen. I noen tilfeller kan vi se et avtrykk av blokken inne i leirkaret. De to sidene av leiven er blitt festet omtrent som når en lager et kremmerhus. Karet ble dekorert mens det fortsatt var på blokken. Til dette har det vært brukt en liten kam, en pinne eller utskårne stempler, eller bare fingrene og neglene.

Utenfor våre landegrenser kjenner vi bare til noen få slike kar fra Sverige (Stenberger 1964, Sandberg 1971) og et enkeltstående funn fra Danmark (Kleppe 1993). Karenes hovedområde er Sør- og Vestlandet med Hordaland, Sogn og Fjordane. Særlig Rogaland har mange funn. Nicolay Nicolaysen beskrev allerede i 1860 «Forsirede stenpotter fra hedendommen» (Nicolaysen 1860), men først i 1904 ble denne kartypen mer inngående analysert (Schetelig 1904). Schetelig baserte sin inndeling i to hovedgrupper og en rekke undergrupper hovedsakelig på variasjoner i form og dekor og på funnkombinasjoner. Mange av Scheteligs resultater er fortsatt gjeldende, særlig hans kronologiske inndeling (Magnus 1984a:154). Da Johs. Bø tok opp igjen studiet av de spannformede leirkarene i 1931, holdt han fast på mange av Scheteligs synspunkter. I tillegg påviste Bø enkelte dekortyper med lokal-regional utbredelse. Han stilte seg imidlertid tvilende til om Scheteligs eldste variant virkelig var den eldste (Bø 1931:166). Bø mente at den ikke bar karakter av å være et startpunkt, men heller var et senere ledd i en utvikling. Nyere forskning på leirkarene har ikke ført til store endringer for defineringen av start- og sluttfasen for karene. Fremdeles regner en det som sikkert at de første leirkarene tilhører slutten av 300-tallet, mens de ser ut

til å forsvinne nokså brått på overgangen mellom folkevandringstid og merovingertid (Sche-telig 1904, Bøe 1931, Sjøvold 1962, Magnus 1980, 1984a, Kristoffersen 1999, 2000, Sol-berg 2000).

De spannformede leirkarene anses vanligvis som svært forskjellige fra annen samtidig keramikk, både i form, magringsmateriale og dekor. Vesentlige spørsmål i den forbindelse er hva som har inspirert til den nye leirkartypen. Er karene en genuin nyskaping, eller finnes det forbilder i andre områder i Norden? Kan godssammensetningen knytte karene til bestemte funksjoner? Danner andre gjenstandskategorier enn keramikk utgangspunkt for form og dekor? Hovedvekten i denne artikkelen vil være å diskutere sistnevnte spørsmål, med vekt på om motiv som fremkommer i flettede kurver, kan ha blitt overført på spannformede leirkar. Dessuten vil karenes funksjon og bruksområder bli diskutert.

Teoretisk og metodisk bakgrunn

Siden arkeologer ikke har noen mulighet for direkte observasjon, må de benytte seg av indirekte metoder for tolkningen av den materielle kulturen. Her kommer analogier og analogi-slutninger inn. Det vil si at arkeologene – ut fra likhetstrekk – slutter fra noe kjent til noe ukjent. Analogislutninger er en nødvendig metode, hvis en vil nå utover den elementære gjenstandsanalysen (Näsman 1988:27). Dette er i og for seg ikke noe nytt, det er noe arkeo-loger har benyttet seg av fra 1800-tallet (Müller 1884). I dag skiller en mellom formalana-logier og relasjonsanalogier. Mens en formalanalogi er basert på at ting eller forhold som er like i noen henseender, også er like i andre henseender, går en relasjonsanalogi ut på å finne eller definere noen naturlige eller kulturelle bånd mellom analogiens ulike deler (Wylie 1985, Hodder 1982). Det er slått fast at det ikke er noen nødvendig forbindelse mellom form og innhold. Likhet, eller form alene, er derfor ikke i seg selv tilstrekkelig grunnlag for vidt-rekkende slutninger. Kun analogier som har preg av relasjonsanalogi, bør anvendes. Wylie mener derfor at en kontinuerlig må anstrenge seg for å forbedre analogibruken (Wylie 1993:84).

Carl-Axel Moberg (1969:189) har pekt på ulike veier å gå når forhistorien/historien skal tolkes. «Baklängesvägen» innebærer at en søker seg fra et ikke-arkeologisk utgangspunkt tilbake til tidligere arkeologiske vitnesbyrd, mens «framlängesvägen» innebærer at en med utgangspunkt i arkeologisk materiale bygger opp bildet fremover i tid. Ubrutt tidskontinu-itet mellom arkeologiske og historisk-etnografiske data og geografisk nærhet styrker den aktuelle analogien. A. W. Brøgger har her i landet lagt stor vekt på at det ikke er noe brudd i ervervslivet mellom forhistorisk og historisk tid her i landet. Derfor må vi fremfor alt «søke sammenlignende stoff fra alle stadier av vårt folks liv i historisk tid» (Brøgger 1925:28). I denne undersøkelsen vil mønster som fremkommer på flettede kurver fra histor-iske perioder her i landet – og kurvenes bruksområder – bli sammenlignet med dekormotiv på og bruksområder for spannformede leirkar. Selv om tidsavstanden mellom disse materi-algruppene kan synes stor, er begge fra det samme geografiske området som dessuten var preget av sterk kontinuitet i ervervslivet, slik Brøgger har påpekt.

Karenes mulige forbilder

Form og materiale

Haakon Schetelig foreslo at forbildet til de spannformede leirkarene kan ha vært de laggede trespannene vi kjenner fra folkevandringstid (Schetelig 1904:46). Dette ville forklare både selve utformingen (spannformen) og flere av dekorelementene som er så karakteristisk for disse karene. Trolig var det kombinasjonen av en linjegruppe høyt opp på karet og de vertikale hulkilene som går ned mot bunnen av karet, som førte tankene hans til trespannene med sine horisontale bånd som holder det vertikale stavverk sammen. Schetelig konkluderte imidlertid selv med at de trespannene vi kjenner folkevandringstid, ikke kan ha vært det direkte forbildet for leirkarene (ibid.). Schetelig påpekte også at utformingen av selve karet så ut til å være av to hovedtyper, sylindrisk eller konisk. I et kronologisk perspektiv anså han den sylindriske formen som den eldste (Schetelig 1904:77).

Heller ikke Johs. Bøe ser bort fra at de laggede spannene kan være en direkte inspirasjonskilde for leirkarene, men heller mer til at flere av leirkarene kan være lagd etter forbilder hentet fra dreide kopper (eks. Bøe fig. 264 og 265) (Bøe 1931:167). Han avviser imidlertid kategorisk både norsk og utenlandsk keramikk, samt kar av metall, som inspirasjonskilde for de spannformede leirkarene (ibid.). Bente Magnus tar ikke direkte stilling til hvor forbildet for utformingen av de spannformede leirkarene er hentet fra. Derimot har hun påvist en kronologisk utvikling fra de tidligste karene med rett eller svak konkav vegg til kar med rett vegg og «sagging belly» (Magnus 1984a:141,155). Bunnen på karene er alltid flat, og diameter ved randen er alltid større enn bunnen.

Godset i de spannformede leirkarene skiller seg distinkt ut fra andre typer samtidig keramikk, da de inneholder svært lite leire i forhold til mengden med magringsmateriale som er tilsatt (Schetelig 1904, Bøe 1931, Magnus 1980, Kleppe & Simonsen 1983). Som magringsmateriale er det brukt talkholdige bergarter som knust kleber og finrevet asbest. Slike magringsmaterialer gir de spannformede leirkarene helt særegne egenskaper, blant annet er de svært varmebestandige. Undersøkelser gjort av Kleppe & Simonsen har dokumentert brenningstemperaturer mellom 550 til 800 °C, men som overveiende ligger mellom 700-800 °C (Kleppe & Simonsen 1983:22). Asbesttilsetningen gir faktisk karene en mye høyere grad av varmebestandighet enn det som er nødvendig for selve produksjonen (brenningen). Dette betyr at leirkarene kunne brukes til formål som andre typer leirkar ikke var egnet til, som for eksempel kokekar (Kleppe 1993:295).

Ifølge Bøe er det ingen direkte tradisjon for utstrakt bruk av asbest som magringsmateriale i den lokale keramiske industri (Bøe 1931:165). I nordre Fennoskandia fantes imidlertid keramikk med spannform og som dessuten har det elementet som er karakteristisk for spannformede kar, nemlig asbestmagret leirgods (jfr. Baudou 1995:109, fig. 86). Gutorm Gjessing var allerede i 1941 inne på tanken om at den spannformede keramikken kunne ha oppstått som følge av påvirkninger fra den nord-norske fangstkulturen (Gjessing 1941:323f). Senere har også Jens Storm Munch sett på forholdet mellom asbestkeramikken fra nordområdene og de spannformede leirkarene (Munch 1962). Han konkluderer imidlertid med at de spannformede leirkarene neppe har oppstått som følge av påvirkninger herfra

(Munch 1962:37). Etter dette har det vært en vanlig antagelse at asbestkeramikken i nordområdene ikke kunne knyttes til de spannformede leirkarene (Ågotnes 1986:107), da den såkalte kjelmøykeramikken tradisjonelt har vært datert til tidsrommet 900 f. Kr. – Kr.f. Nå har man imidlertid også dateringer fra Kjelmøy av dyre- og fiskebein som kan indikere at kjelmøykeramikken fortsetter inn i tiden etter Kristi fødsel (Sundquist 2000:13). Det kan bety at kjelmøyfasen går flere hundre år inn i første årtusen e. Kr. Også andre dateringer støtter opp om en slik antagelse, for eksempel Audhild Schanches datering av en grav med asbestkeramikk i Kramvik i Vardø (A. Schanche:1997:156). Keramikken fra denne graven som er datert 110-375 e. Kr. (ibid.:150), er svært tynnvegget (mellom 3 og 4 millimeter), magret med finmalt asbest og dekorert med parallelle riller (ibid.:156). Fra Kalkillebukta i Sør-Varanger har forkullet materiale fra et annet asbestmagret kar gitt en datering til 35-220 e. Kr. Lutopløst keramikk fra samme funn er datert til 37-550 AD (K. Schanche 1994:96). Karet fra Kalkillebukta har avrundet bunn og den øvre del av karveggen er dekorert. En tegnet rekonstruksjonen av karet (ibid.:41, fig. 20) gir klare assosiasjoner til de sylindriske spannformede leirkar med liten randutvidelse og horisontal ornering som Bøe mener utgjør en av de eldste formene (sml. Bøe 1931:167, fig. 265).

Foreløpig er det imidlertid ikke mulig å påvise en direkte forbindelse mellom den nordnorske asbestkeramikken og de spannformede leirkarene. Til tross for at begge keramikktypene består av asbestmagret gods, ser for eksempel blandingsforholdet mellom asbest og leire ut til å være forskjellig. Undersøkelser av spannformede leirkar viser et blandingsforhold bestående av 20 til 25 % leire og 65 til 80 % asbest (Kleppe & Simonsen 1983:18). Tilsvarende undersøkelser av keramikk av kjelmøytypen vier en atskillig større variasjon. Her varierer resultatene fra 80 % leire og 20 % asbest til 10 % leire og 90 % asbest (Sundquist 2000:52). Som allerede nevnt, ble de spannformede leirkarene fremstilt ved at den magrede leiren ble kjevlet ut til en flat leiv som deretter ble skåret til og formet over en treblokk som var bearbeidet til den ønskede formen (Kleppe & Simonsen 1983). En slik produksjonsmåte er også påvist av Jørgensen og Olsen for mye av asbestkeramikken fra Nord-Norge. Blant annet finner en ofte tydelige avtrykk etter årringer på bunnskår av kjelmøykeramikk (Jørgensen & Olsen 1988:72). Asbestmagringen og den samme måten å forme kar på styrker hypotesen om asbestkeramikk som et mulig forbilde for spannformede kar (Jørgensen 1988:54).

Dekor

Dekorelementene på de spannformende leirkarene er svært variert og sammensatt. I hovedsak er det to typer teknikker som er anvendt: *Strek- og relieffornering* utført med kam, samt dekorering ved hjelp av ulike *stempel*. Ulike kombinasjoner av disse to måtene å lage dekor på er nesten like tallrike som det samlede antall leirkar. Dekoren som preger denne keramikgruppen har som allerede nevnt ingen direkte paralleller i norsk eller skandinavisk materiale. Mens mye av smykker og enkelte våpen som dateres til folkevandringstid er dekorert i dyrestil med dyremotiver og ulike ansiktsmasker, finnes ingen slike elementer på leirkarene (Bøe 1931:188).

Utviklingen i dekoreringen av leirkarene har vært et sentralt punkt i utarbeidelsen av en

indre kronologi. De eldste karene (fra siste halvdel av 300-tallet) har vært nesten uten dekor, eventuelt med horisontal dekor utført som hulkiler eller lette sammensatte linjegrupper (Bøe 1931:167) (se Bøe fig. 264 og 265). Det er disse karene Bøe mener kan være lagd etter forbilde av dreiede kopper (Bøe 1931:172). Rundt år 400 blir kamorneringen det vanligste dekorelementet. Etter hvert dukker så de første leirkarene opp der kammen har vært brukt til å lage stempellignende dekor på karene. Men det er først fra midten av 400-tallet vi kjenner de første leirkarene der egne utskårne stempel har vært brukt. De vanligste stemplene er konsentriske sirkler (doble og tredoble), halvsirkler (doble og tredoble) og det dobbeltlinjede Andreaskors (fig. 1). Det siste settes nesten alltid sammen slik at korsene danner en eller flere border rundt leirkaret. Stempelet finnes imidlertid også som enkeltstående eller flere sammen i de vertikale, avdelte feltene rundt karet. I tillegg finnes en rekke eksempler på stempeler som bare har vært brukt på et enkelt av de leirkarene som er bevart. Bruk av stempel til dekorering av andre typer gjenstander fra folkevandringstid forekommer svært sjelden her til lands. Utenom de spannformede leirkarene er det hovedsaklig bare på gjenstander av gull eller sølv, en del korsformede spenner og enkelte leirkar med hank (R 361).

Det er interessant å merke seg at både Schetelig og Bøe var inne på ideen om at pottemakeren kan ha hentet forbilder til enkelte av dekorelementene til spannformede leirkar fra kurvfletting (jfr. Bøe 1931, fig. 320 til 322). Begge mente imidlertid at det hele måtte oppfattes som en «skjematisert og defekt båndfletting» (ibid.:198) og avviste i stor grad en slik teori selv. Også Bente Magnus stiller spørsmål om båndflettingsmotivet kan være inspirert av samtidig kurvflettingsteknikk (Magnus 1984a). Hun konkluderer imidlertid med at båndflettingsmotivet ikke er hentet herfra, men at pottemakeren muligens har vært inspirert av dekorelementer hentet fra andre gjenstander av tre eller metall. Hun nevner spesielt et Hemmoorspann fra Avaldsnes (med et firdobbelt båndflettingsmotiv), som et mulig forbilde. Slutningene trekkes blant annet på bakgrunn av at det ikke er funnet spor etter kurvfletting fra eldre jernalder i Norge (Magnus 1984a:153). Hun slutter seg dermed til teorien om at

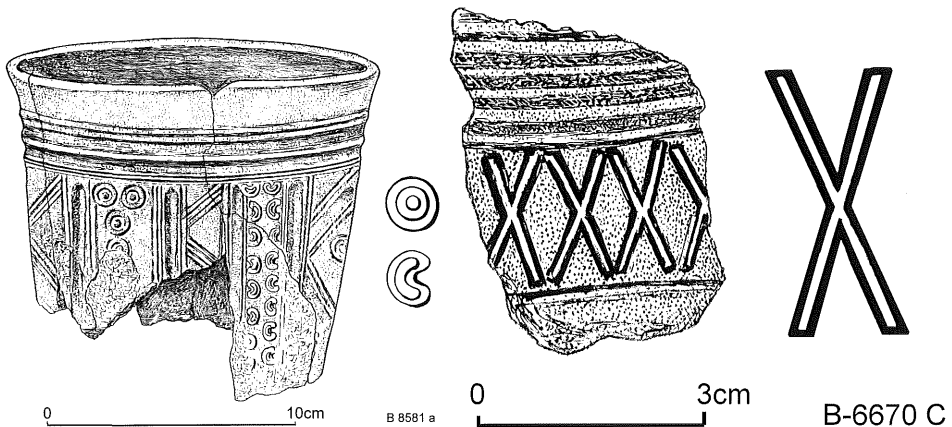

Fig. 1. Fra midten av 400-tallet dukker de første leirkarene som er dekorert med egne utskårne stempeler opp. Konsentriske sirkler, halvsirkler og Andreaskors er noen av de vanligste stempeltypene. Tegning: Ellinor M. Hoff, Bergen Museum.

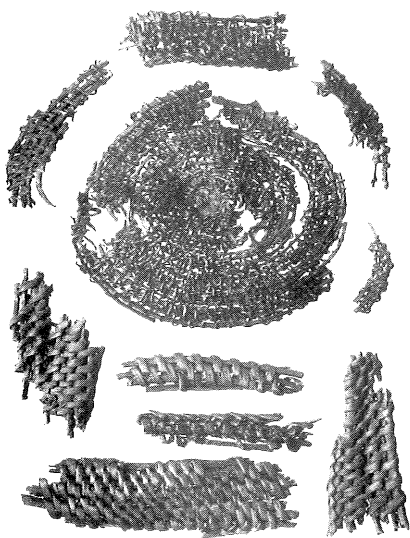
båndflettingsmotivet var hentet fra romersk kunsthåndverk som spredte seg raskt til de germanske folkeslagene nord for Alpene (Haseloff 1982:587). Båndflettingsmotiver på de spannformede leirkarene oppfatter hun også som en direkte forløper for den båndflettingen som utgjør et markant element i tidlig Stil II (Magnus 1984a:156).

Etter min mening kan det være grunn til å søke forbilder andre steder enn i gulvmosaikker og fremmede metallarbeider. Jeg mener at vi igjen bør trekke frem det kurvflettingsmaterialet vi har bevart fra vår nære forhistorie og sammenligne det med form og dekor på de spannformede leirkarene.

Kurvfletting – en flere tusen år gammel tradisjon

Kurver har vært flettet i tusenvis av år, og kurvfletting kan trolig føres lengre tilbake i tid enn fremstilling av keramikk. Kurvfletting har også blitt kalt «the mother of pottery» (Bobart 1936:8). I den tørre ørkensanden ved Fayum i Egypt er det blant annet funnet kurvfragmenter fra før-dynastisk tid (10.000 - 8.000 f. Kr) (Bobart 1936:12). Likeså er det nesten på motsatt side av jordkloden, i Fishbone Cave, Utah (USA), funnet fragmenter av kurvflettingsarbeid som er over 9000 år gamle (Sentance 2001:12). Også i Danmark har en funnet rester etter flettede produkter fra steinalderen. Blant annet er det funnet fragmenter av flettede fiskeruser som kan dateres tilbake til 4000 f. Kr. (Andersen 1981).

Det eldste hjemlige eksemplet på en flettet kurv har vi fra Osebergfunnet, datert til 834 e. Kr. (Bonde & Christensen 1993:157). Blant gravgavene var det flere fragmenter av en kurv (fig. 2) utført i såkalt bindingsteknikk (Høigård Hofseth 1978). Osebergfunnet er riktignok flere hundre år yngre enn eventuelle flettede kurver fra folkevandringstiden. I Oseberghaugen var mulighetene for bevaring av organisk materiale henimot optimale, mens det

vanlige er at bevaringsforholdene for organisk materiale er dårlige her til lands. Den store mengden med trekarkitt fra ulike trespann fra jernaldergraver i Norge viser dette tydelig. Når store laggede trespann har gått fullstendig i oppløsning, er det ikke vanskelig å se for seg hvor små sjansene er for å finne rester etter kurvflettingsprodukter som bare består av sammenflettede små kvister, vidjer og tæger. Et annet moment som må tillegges en viss vekt, er at kurvflettingsprodukter er en gjenstandskategori som i liten grad har tiltrukket

Fig. 2. Kurvfragmentene fra Osebergfunnet er utført i såkalt bindingsteknikk. Funnet dateres til 834 e. Kr. Foto: Universitetets Kulturhistoriske Museer, Oslo.

seg arkeologenes interesse (Wendrich 1994), selv når de forekommer i praktfunn som Osebergfunnet. En må derfor kunne anta at fragmenter av slike produkter kan ha blitt oversett under utgravninger.

Til tross for manglende funn av flettede kurver fra folkevandringstid antar jeg at ulike flettede produkter har vært en vanlig del av det ordinære husholdningsutstyr i perioden. Dette fordi flettede kurver representerer sterke og holdbare beholdere som både er vakre å se på og enkle å reparere. Form og størrelse kan enkelt varieres, og kurven tilpasses de ulike behov. Bruksområdet for flettede kurver er derfor stort, og undersøkelser av samiske flettverkskurver har blant annet vist at kurvene kan flettes så tett at de kan benyttes til oppbevaring av væske (Munksgaard 1980:26). Det er grunn til å anta det har eksistert mange ulike typer kurver. Utforming og dekor har variert alt etter hvilken funksjon de skulle fylle. Kurver som er bevart fra 1600-tallet og frem til i dag viser at enkelte kurvtyper har eksistert uten særlige endringer og variasjoner i mange hundre år og over store avstander. Kurvfletting har vært et tradisjonsbundet håndverk som har vært lite påvirket av skiftende stilretninger (ibid.:19). Utvikling, endringer og regional variasjon er som regel bare mulig å finne på detaljnivå. Innad i de ulike kategoriene av kurver finner en stadig de samme elementene som går igjen. Det gjelder hvordan en begynner på en ny kurv, hvordan en setter inn materialer og i selve avslutningen mot randen av kurven (Wendrich 1994).

Ulike materialer og teknikker kan settes sammen og kombineres på nesten uendelig mange forskjellige måter. I og med at teknikkene for fremstilling av kurvene er svært varierte, får dette også følger for dekoreringen av kurvene. Ulike teknikker legger føringer for ulike typer dekor. De kurvene vi kjenner fra nyere tid, kan deles inn i to hovedgrupper, *flettverkskurver* og *bindingskurver*. Flettverkskurver kan igjen deles inn i fire undergrupper: Kurver basert på fletting på liggende ribber, kurver flettet på stående ribber, sponflettingskurver (ingen renning/innslag) og knippeflettingskurver (såkalte pilekurver) som heller ikke har renning/innslag. Bindingskurvene deles gjerne opp i to undergrupper: Kurver bundet rundt to vidjer og kurver bundet av viklede vidjer (se fig. 3 og 4). Bindingskurvene som baserer seg på binding rundt to vidjer er de som er enklest å lage. Denne typen kurver finnes over hele verden (Munksgaard 1980:25). Det er kurver basert på denne teknikken som samene videreutviklet til også å kunne romme flytende innhold. Kurvene har gjerne en enkel form og er ofte utstyrt med hank. Av utforming ligner de ofte et spanntformet kar eller kopp (Munksgaard 1980:26). Kurver som er basert på binding av viklede vidjer, er egentlig en

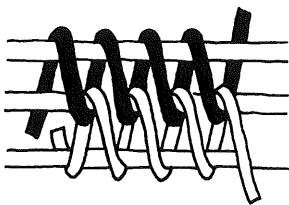

Fig. 3. Binding rundt to vidjer. Etter Munksgaard 1980.

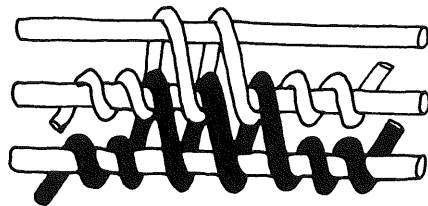

Fig. 4. Binding rundt viklede vidjer. Etter Munksgaard 1980.

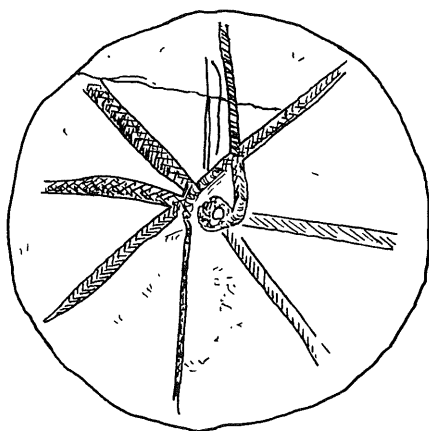
veksling mellom to ulike teknikker: tægerbinding rundt to vidjer og tægerbinding rundt en vidje. Denne bindingsteknikken gir store muligheter for ornamentikk, da vekslingen mellom teknikkene automatisk setter igjen mønster på siden av kurven. Men det er ikke bare ornamenteringen som påvirkes av bindeteknikken. Ved å løsne eller stramme innleggstægerne på siden av kurven, kan en bestemme om en vil ha en rett eller buket vegg. For å oppnå en rett vegg lar en være å øke eller stramme innlegget. Ønsker en derimot en buket vegg, oppnås dette ved å løsne eller stramme innleggstågen (Høigård Hofseth 1978:7).

Dekorelementer hentet fra flettede kurver?

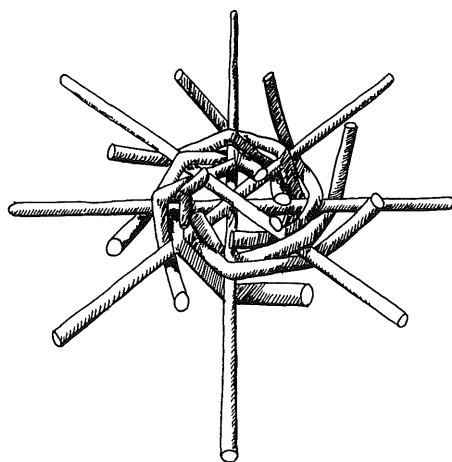
Det finnes etnografisk belegg for at keramikk i mange tilfeller har blitt dekorert etter forbilde fra samtidige kurvflettingsprodukter. Pottemakerne har i flere tilfeller formet leirkar rundt kurver. Dette har ført til teorien om at noen av de tidligste beholderne for flytende veske har vært kurver smurt inn med leire på innsiden. I mange gamle kulturer har en funnet leirkar som er dekorert med kurvflettingsmønstre, «the former «leaves his marks» upon the latter not only in the shapes given by the potter to his vessels, but also in the surface ornamentation which he applies. (...). Even where baskets work has not been employed in the process of making a vessel of pottery, we may often see, in the finishing touches, the imitation of its former self-imprinted image, its effect as ornament having readily been seized upon». (Balfour 1893:109).

En behøver imidlertid ikke å gå til fjerne strøk for å finne relevant sammenligningsmateriale. På bakgrunn av bevarte kurver fra 1600- til 1800-tallet mener jeg at flere varianter av de spannformede leirkarene indikerer en tilknytning til tradisjonelle kurvflettingsprodukter.

På mange av de spannformede leirkarene er karveggen inndelt i felter ved hjelp av ver-

Fig. 5. Dekor under bunnen av et leirkar fra Hornindal i Nordfjord (B 5499). Etter Shetelig 1904.

Fig. 6. Typisk måte å bygge opp en bunn med radially liggende kvister. Etter Wendrich 1994.

Fig. 7. Spannformet leirkar med heldekende bunndecor fra Skaim, Aurland kommune, Sogn og Fjordane (B 11694). Foto: Ann-Mari Olsen, Bergen Museum.

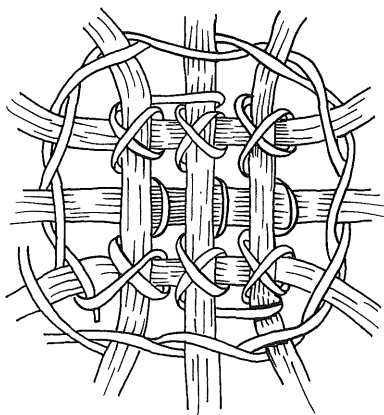

Fig. 8. Skjematisk tegning av bunnen på en kurv der renningen for karveggen går under bunnen og opp igjen på motsatt side. Etter Wendrich 1994.

tikale linjer eller hulkiler. I tillegg er det alltid markert et horisontalt felt rett under randen av karet. Dette er noen ganger dekorert, men som oftest er det udekorert fordi det har vært benyttet til feste av jernbånd og hank. På noen få kar dekker dekoren også undersiden (bunnen) av karene. Fenomenet synes ikke å ha noen direkte sammenheng med den kronologiske inndelingen, da slik bunndecor finnes både på de tidlige og de alle yngste karene. Schetelig hevder at disse ornamentene på bunnen av karene knapt kan oppfattes som dekor, selv om han innrømmer at «hvis grundmotiv dog maa være et kors» (Schetelig 1904:51). Likevel er denne dekoreringen av interesse med tanke på kurvfletting som et mulig forbilde, siden flere har et mønster som minner om det en finner under bunnen av flettede kurver.

Et av de tidlige karene med bunndecor er et leirkar (B 5499) fra Hornindal i Nordfjord (fig. 5). Motivet er dannet av flere ribber som møtes under midten av karet, tilsvarende bunnen på kurver oppbygd med radiaalt liggende kvister (fig. 6). Dekoren minner sterkt om hvordan det ser ut når en kurv blir påbegynt og man har lagt ut tæger i stjerneform og begynner å binde eller flette dem sammen. Et annet særlig interessant kar er funnet i en kvinnegrav på Skaim, Aurland, Sogn og Fjordane (B 11694). Dette karet regnes for å være et av de aller yngste spannformede leirkarene en kjenner til, fra overgangen folkevandringstid/merovingertid. Karet har flatedekkende perledecor over kropp og bunn. Øvre del av karveggen har horisontal dekor som består av fire brede bånd med treaders perlestempel. Bunnedekoren består to brede halvbuer stilt mot hverandre med den konvekse siden inn. Disse har tredoble rekker perlestempel. Resten av bunnflaten er oppfylt med parallelle bånd med tredoble perlerekker (fig. 7). Det kan i dette tilfellet virke som pottemakeren har forsøkt å fortsette dekoren fra sidene av karet også på undersiden. Et par steder fortsetter båndene med perlestempel direkte inn under bunnen av karet. Denne måten å dekorere karet på gir klare assosiasjoner til kurvflettingsteknikker der renningen for karveggen fortsetter under bunnen og opp igjen på motsatt side (fig. 8). Den vanligste formen for bunndecor er imid-

Fig. 9. Spannformet leirkar med båndflettingsmønster funnet i gravhaug på Haus, Osterøy, Hordaland (B 6081 I). Foto: Ann-Mari Olsen, Bergen Museum.

venene består i stedet av *knipper* med fra to til ti kvister eller tæger, gjerne av bjørkerøtter eller andre egnede treslag. De senere kurvene vi kjenner er gjerne lagd av pil, og kurver av denne typen blir derfor gjerne kalt *pilekurver*. Alle kurver som utføres i denne teknikken får et tydelig båndflettingsmønster på sidene. Bunnen på disse kurvene er ofte utført på liggende kvister med en tett konsentrisk fletting rundt hele bunnen diameter (jfr. fig. 6). Bente Magnus nevner femti mer eller mindre hele kar dekorert med båndfletting (Magnus 1984a). I følge hennes undersøkelse opptrer denne form for dekor - i sin enkleste form med to bånd - på de spannformede leirkarene rundt første halvdel av 400-tallet. Båndflettingsmotiv sammensatt av

Fig. 10. Knippflettingskurv, eller såkalt pilekurv fra ukjent sted. Tegning L. Tangedal, Bergen Museum.

lertid enkle kors dannet av to kamstrøkne linjegrupper som møtes i senter under bunnen av karet (jfr. Magnus 1980:281, fig. 6c). Noen ganger er det også markert en sirkel i bunnens ytterkant med samme type kam.

Hvis vi forflytter oss fra bunnen av karet og opp på siden, ser vi raskt at på mange av karene er dekoren utført på en slik måte at den minner om kjente kurvflettingsteknikker. Den mest diskuterte ornamenteringen er båndfletting (B 6081 I)(fig. 9), til tross for at bare en svært liten del av det totale materialet av spannformede leirkar har slik dekor. Båndflettingsmotivet opptrer særlig på kurver bundet i såkalt knippflettingsteknikk (fig. 10). Denne teknikken har en annen karakter enn mange andre, ettersom det tekstile elementet med «innslag» og «renning» mangler (Munksgaard 1980:24). Kur-

vene består i stedet av *knipper* med fra to til ti kvister eller tæger, gjerne av bjørkerøtter eller andre egnede treslag. De senere kurvene vi kjenner er gjerne lagd av pil, og kurver av denne typen blir derfor gjerne kalt *pilekurver*. Alle kurver som utføres i denne teknikken får et tydelig båndflettingsmønster på sidene. Bunnen på disse kurvene er ofte utført på liggende kvister med en tett konsentrisk fletting rundt hele bunnen diameter (jfr. fig. 6). Bente Magnus nevner femti mer eller mindre hele kar dekorert med båndfletting (Magnus 1984a). I følge hennes undersøkelse opptrer denne form for dekor - i sin enkleste form med to bånd - på de spannformede leirkarene rundt første halvdel av 400-tallet, mens båndflettingsmotiv bestående av fire eller flere bånd tilhører siste del av folkevandrings-tid, fra ca. år 500 e. Kr. og utover (ibid.:155). Den tidlige dateringen av båndflettingsmotiv med to bånd tyder på at denne dekorformen opptrer og var kjent tidligere i Norge enn i resten av Europa. Spydspisser med båndflettingsmønster i danske våpenofferfunn fra første del av folkevandringstid understøtter dette (Petersen 1988). Her i landet inneholder et gravfunn fra Kvåle, Sogndal i Sogn og Fjordane et vevsverd der trehåndtaket var dekorert med komplisert båndfletting (7 bånd) som er typisk for Stil II, mens resten av gjenstandene fra funnet tilhører en tidlig Stil I-kontekst

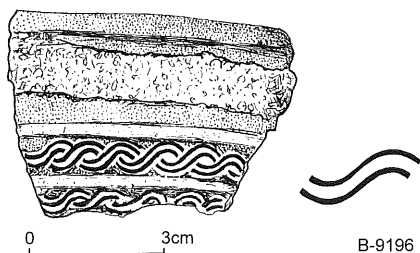

Fig. 11. Båndflettingsmønster utført med stempel fra Nybø, Leikanger, Sogn og Fjordane (B 9196). Tegning: Ellinor M. Hoff, Bergen Museum.

Fig. 12. Leirkar dekorert i tydelig sponflettingsteknikk fra Haram, Haram, Møre og Romsdal. (B 3869). Foto: Bergen Museum, fotoarkivet.

Fig. 13. Spannformet leirkar med skråstilt sponflettingsmønster fra Verlo, Stryn, Sogn og Fjordane (B 6066). Foto: Bergen Museum, fotoarkivet.

(Ringstad 1989:149). Kvålefunnet er datert til siste halvdel av 400-tallet (ibid.:157, Kristoffersen 2000:363). Som Ringstad påpeker, tyder alt på at båndfletting som dekorelement opptrer mye tidligere på gjenstander av tre og leirkar enn på gjenstander av metall. Treskaft til spyd og lanser fra blant annet Nydam III er ornert på samme måte som vevsverdet fra Kvåle og kan trolig også dateres omtrent like tidlig (Petersen 1988). På denne bakgrunn er det sannsynlig at båndflettingsmotivet ble brukt på spannformede leirkar allerede fra begynnelsen av 400-tallet.

På de fleste av leirkarene med båndfletting som Magnus har med i sin undersøkelse er båndflettingen utført med kam. Men det finnes også eksempler på at denne dekoren er utført med stempler, som for eksempel på et kar fra Nybø, Leikanger i Sogn og Fjordane (B 9196) (fig. 11). Dette viser at båndflettingen var et dekorelement som en fortsatte å benytte seg av selv om en tok i bruk stempler som dekorativt element på leirkarene.

Utover båndflettingen er det først og fremst leirkarene med dekor utført i såkalt sponflettingsteknikk som naturlig fører tankene mot kurvfletting. Til denne gruppen hører også neverflettingskurver, bestående av jevnbrede neverremser flettet over og under hverandre. Materialet er ikke så stort som karene med båndfletting, men atskillig mer omfattende enn de sju karene Bente Magnus nevner (Magnus 1984a:145). Noen av karene er utført i et mønster som uten videre må defineres som klar etterligning av sponflettingsteknikk. Andre kar har derimot en mer stilisert dekor. På et leirkar fra Haram, Møre og Romsdal (B 3869)(fig. 12) kan vi helt tydelig se sponflettingsmønsteret på siden som er uten renning og innslag. Et eksempel der sponflettingen er diagonal (skråstilt) i forhold til rand og bunn finner vi på et kar fra Verlo, Stryn i Sogn og Fjordane (B 6066) (fig. 13).

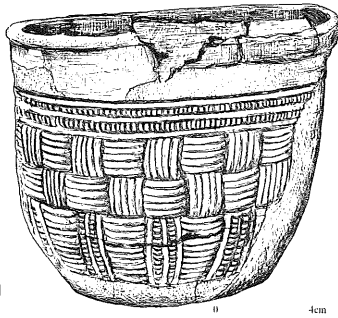

Fig. 14. Leirkar fra Myklebost i Fjaler (B 5555). Øverste del av karet har sponflettingsmønster mens nederste del er etterligning av bindingsteknikk.

Tegning: Ellinor M. Hoff, Bergen Museum.

har jeg tatt med en kurv som viser hvordan en har kombinert to bindingsmønster på en slik måte at kurvveggen får en todelt oppdeling (fig. 15).

Den største gruppen av flettede kurver er bindingskurver. Dette er en universell teknikk som i sin mest tradisjonelle form er enkel å tilvirke. Kurven fra Osebergfunnet er nettopp utført i bindingsteknikk. Teknikken er svært velegnet til å skape variasjoner i mønster på siden av kurvene. Ved å variere bruken av innleggstågen og viklingen med bindetågen kan en lage kurver med gjennombrutt vegg. Denne måten å binde kurvene på kan varieres i nesten det uendelige. En kan for eksempel lage kurver med korslignende mønster på sidene, tilsvarende det mønsteret som bruk av andreskors på de spannformede leirkarene gir (fig. 16).

Mange av de spannformede karene vi kjenner er dekorert med vertikale hulkiler eller

Fig. 15. Kombinasjon av to ulike bindingsteknikker på samme kurv. Muligens resultat etter en nødvendig reparasjon av kurvens bunn. Fra ukjent sted. Foto: Ann-Mari Olsen, Bergen Museum.

Fig. 16. Bindingsteknikk gir store muligheter for å variere mønsteret, blant annet med såkalt gjennombrutt vegg som på denne kurven fra Gudbrandsdalen. Foto: Ann-Mari Olsen, Bergen Museum.

Fig. 17. Leirkar fra Holum, Leikanger, Sogn og Fjordane (B 8045). Foto: Bergen Museum, fotoarkivet.

et utseende som ikke er ulikt de vertikale hulkilene på de spannformede karene.

Et av de seine dekorelementene på spannformede leirkar er den flatedekkende perleorneringen (B 6227)(fig. 19). Denne formen for dekor er unik for de spannformede leirkarne. Dekorelementet opptrer over hele Vestlandet, men ser ut til ha et visst tyngdepunkt blant

Fig. 18. Kurvforsterket med stående ribber av tre. Fra Sunnfjord. Foto: Ann-Mari Olsen, Bergen Museum.

kamstreker som går vertikalt langs siden av karet ned mot bunnen (B 8045)(fig. 17). Disse markeringene deler dermed opp karet i flere felt. Denne formen for oppdeling av karveggen på de spannformede leirkarene har vi ingen klare paralleller til fra andre typer keramik. På noen få andre vaser fra eldre jernalder finnes noen enkeltstående eksempler på dette, men dette er unntak (sml. Bøe 1931, fig. 41 og 205). Det kan derfor være av interesse å diskutere hva bakgrunnen for en slik oppdeling kan ha vært. Også her kan en se for seg at utgangspunktet for motivet kan ha vært hentet fra kurvfletting. I flere av bindingsteknikkene er en nemlig avhengig av å stive opp siden med noen stående ribber som er kraftigere enn andre (fig. 18). Utsiden av kurvveggen får da

Fig. 19. Spannformet leirkar fra Bø, Voss, Hordaland (B 6227) med flatedekkende perleornering. Foto: Bergen Museum, fotoarkivet.

Fig. 20. Såbutt av teger fra Løn, Voss, Hordaland. Foto: Ann-Mari Olsen, Bergen Museum.

annet i området rundt Voss der det er funnet 19 kar med perlestempel og knotter av flatedekkende karakter (Kristoffersen 2000:75). Hvor inspirasjonen til denne typen dekor er hentet fra har vært et åpent spørsmål. Igjen tror jeg at dette dekorelementet kan være hentet fra kurvfletting. Kurver som er flettet sammen ved hjelp av en tett utført bindingsteknikk gir et visuelt inntrykk som i stor grad minner om den tette flatedekkende perleorneringen (fig. 20).

Funksjon og bruksområde

Teller en sammen alle hele kar og de utallige leirkarskårene vi kjenner til, utgjør de spanntformede leirkarene en av de største gjenstandskategoriene fra perioden. De er funnet både på boplasser, i huler og hellere og i nausttufter, da hovedsakelig som skår (Rolfen 1974). Langt de fleste funnene skriver seg imidlertid fra graver. Gravskikken med brent og ubrent begravelse i hellekiste, samt mindre nedgravninger med dekkhelle på toppen har ført til at mange av de nedsatte leirkarene er forholdsvis godt bevart.

Mange av de spanntformede karene har vært utstyrt med hank. Bente Magnus mener at den i begynnelsen trolig har vært lagd av tæger eller andre plantefiber (1984b:113) som vi naturlig nok ikke finner spor etter. Snart ble det imidlertid vanlig å utstyre karene med jernhank. Disse er i stor grad bevart, og i mange tilfeller er det også mulig å studere hvordan selve festeanordningen mellom hanken og jernbåndet er bygd opp. Hanken har ikke bare vært til pynt. Den hadde som funksjon at karet skulle kunne henge eller bæres i hånden. Siden flere av de karene som er funnet er sotet på innsiden, har en antatt at de har vært nytt til koking og matlaging (Schetelig 1904:57,62). Bøe mente at de spanntformede karene har erstattet «det lille kokekar» (R 361) som vi kjenner fra romertiden (Bøe 1931:203). En slik slutning styrkes av magringen med asbest og kleber som indikerer at karene har vært laget for å kunne tåle varme. Kleppe og Simonsen har som tidligere nevnt dokumentert brenningstemperaturer mellom 700–800 °C (Kleppe og Simonsen 1983:21f).

Magnus er uenig i at de spanntformede karene primært har vært kokekar og viser til at det ikke er funnet sotskover på utsiden av karene i tillegg til at godset ikke er misfarget som det ville vært hvis karene hadde vært i direkte kontakt med ild (Magnus 1984b:114). Et annet argument Magnus bruker er at spanntformede leirkar er uegnet til koking på grunn av den høye andelen av kleber og asbestmagring i godset (Magnus 1980:286). Dette er en oppfatning som er stikk i strid med Kleppe som hevder at spanntformede leirkar, nettopp på grunn

av det asbestmagrede godset, kan settes direkte over åpen ild og derfor er spesielt velegnet til koking (Kleppe & Simonsen 1983:16, Kleppe 1993:295). I denne sammenheng har Øyvind Sundquist utført et interessant forsøk for å prøve å avgjøre hvorvidt asbestkeramikk kan brukes til koking (Sundquist 2000:64-67). I forsøket ble det fremstilt fire leirkar med varierende magringsgrad av asbest (1%, 5%, 10% og 50 %) som ble formet både ved dreiebord og over lest. For de karene som ble formet over lest ble fremgangsmåten beskrevet av Kleppe og Simonsen benyttet (Kleppe & Simonsen 1981). Selve testen gikk ut på å måle hvor lang tid det tok for å koke opp 2 dl vann på et vanlig bål. Resultatet viste at alle krukene tålte bålkokingen godt. Et av karene fikk imidlertid en vertikal sprekk som Sundquist selv mener må ha sammenheng med ujevnheter i godstykkelsen (Sundqvist 2000:66). Til tross for at både godstykkelsen og formen på krukene varierte og varmen på bålet ikke kunne holdes konstant, gav forsøket interessante resultater. Eksperimentet dokumenterte en tendens til at vannet bruker lengre tid på å koke avhengig av hvor mye asbest som er blandet i leiren, men at denne tendensen er relativt svak og «at dette neppe har vært av avgjørende betydning for keramikkenes bruksområde» (ibid.:66). Magringen med asbest eller kleber tyder på at karene har hatt en funksjon der de skulle tåle høy temperatur, trolig som kokekar. Hvis karene har vært kokekar, reiser imidlertid størrelsen et spørsmål. De fleste spannformede leirkar rommer nemlig bare mellom noen få desiliter og opp til to liter, gjennomsnittlig rundt 1,5 liter (Magnus 1984b:109). Det vil si at en bare har kunnet tilberede mat for 1-2 personer i slike kar. Kan det tenkes at matlagingen var langt mer individuell enn det vi vanligvis forbinder med gårdshushold, eller var maten som ble laget i disse karene forbeholdt spesielle personer? En annen mulighet er at karene i stor grad var bordkar. Det at karene alltid har flat bunn kan styrke et slikt argument. Bø oppfattet i hvert fall de sene karene med heldekkende dekor som rene bordkar (Bø 1931:203). Det gjelder ikke minst karet fra Skaim med sin heldekkende bunndekor (fig. 7). Dette karet har trolig vært ment for spesielle anledninger.

At beholdere og kar kunne bli laget for spesielle anledninger har vi flere historiske eksempler på. På Vestlandet var den såkalte *sendingskurven* en av de vanligste kurvene. Disse ble bruk til å bære føring, dvs. den maten som gjesten bar med seg til bryllup, begravelser eller andre høytidelige sammenkomster. Kurvene var svært forseggjorte og rikt dekorerte, og på grunn av funksjonen var kurvene gjerne utstyrt med hank. Kurvene med mat ble levert til kona på gården, og hun serverte maten (Munksgaard 1980:67). Under bryllup i Hardanger gikk brudepikene rundt med kurver og delte ut flettekringler til alle gjestene. Fra Hallingdal kjenner vi til at bruden som skulle flytte inn på gården, hadde med seg en *sendingskurv* med rømmebrød på armen når hun gikk inn i huset. Siden kurvene ble vist fram for mange mennesker, ble de også en del av bondekonens fineste husholdningsutstyr og et av gårdens statussymboler (ibid.:68).

Såbøtten eller *såbutten* er en annen av gårdens gjenstander som hadde en spesiell funksjon. Det dreier seg om en lett trebøtte som ble brukt når såkornet skulle i jorda. Den som ikke hadde såbøtte brukte en såkurv som var bundet sammen av bjørketæger. Disse kurvene ble ikke brukt til noe annet enn å så korn med og varte derfor i mange generasjoner. Kurvene måtte være så tette at såkornet ikke falt ut og dessuten være egnet til å bære rundt på

åkeren. Kurvene var derfor gjerne tette, bundne bindingskurver med sylindrisk form (Munksgaard 1980:70). En slik såbutt fra Voss er avbildet på fig. 20. Som bildet viser gir denne såbutten, som er utført i bindingsteknikk, klare assosiasjoner til de spannformede karene med flatedekkende perledekor (fig. 19). Kunsten å så korn var forbundet med mange ritualer og ble betraktet som en hellig handling: «Såmannen tok bøtta på venstre arm og sa, « i Jesu navn». Noen leste fadervåret, og så ble kornet kastet jevnt utover åkeren» (Stigum & Visted 1951:161). Som regel var det husbonden selv som sådde kornet, og da helst barhodet. Hvis det var en kvinne som sådde, måtte hun dekke til hodet med et hvitt skaut (ibid.). Som en ser, kan heller ikke denne typen kurv regnes som en vanlig bruksgjenstand. Alle de ritualene som var forbundet med bruken av såkurven, viser at den i stor grad hørte hjemme i en sakral sammenheng.

Flere av de spannformede leirkarene viser tegn på reparasjoner. Magnus har funnet ut at ca 5 % av rundt 600 mer eller mindre hele leirkar har blitt reparert mens de var i bruk (Magnus 1980:277). På 15 spannformede leirkar fra Hordaland, Sogn og Fjordane og Møre og Romsdal har hun påvist fire forskjellige måter slike reparasjoner har blitt utført på: 1) innsetting av et skår fra et annet leirkar, 2) tetting med ny og myk leire, 3) tette en sprekk eller holde et skår på plass med små jernkramper eller nagler, eller ved 4) innsetting av en tynn plate av jern (ibid.). Slike reparasjoner er ikke enkle å utføre, da det er vanskelig å få karet helt tett igjen. Lapper en med ny leire, er det stor fare for at den trekker seg sammen når karet brennes på nytt. Reparasjonene indikerer at de spannformede leirkarene har vært høyt verdsatt, da det ikke var mangel på råstoff til å produsere nye kar (Magnus 1984b:113). Mye tyder derfor på at de spannformede leirkarene hadde en helt spesiell posisjon i folkevandringstidssamfunnet (Magnus 1980:288).

Kan det tenkes at de spannformede karenes praktiske og/eller symbolske funksjon har gitt dem en verdi i seg selv? Mange av karene (spesielt de sene, rikt dekorerte karene) gir inntrykk av å ha hatt en spesiell funksjon – muligens som drikkekar benyttet i ulike rituelle eller religiøse sammenhenger. Drikkehorn, glass og andre kar som er satt i forbindelse med drikkeseremonier/ritualer kjenner vi allerede fra romertid. De er da knyttet til det øvre sosiale sjikt. Når antallet leirkar i graver og på boplasser øker i folkevandringstiden kan det tyde på at lignende drikkeskikker/seremonier har vunnet innpass også på vanlige gårder.

Hvorfor ble nettopp spannformede kar så populære? Lotte Hedeager har vist hvordan deler av folkevandringstidens materielle kultur ble nyttet for å markere sosial identitet (Hedeager 1992). Hun mener at signalisering av sosial og etnisk status gjennom gravmaterialet gjerne finner sted i områder der en ny elite eller maktsenter er under oppbygging, gjerne på grensen mellom allerede etablerte politiske sentra (ibid.). Også Dean E. Arnold har diskutert fenomenet nye keramikkformer (Arnold 1985). Han mener at slike hendelser ofte har bakgrunn i gjennomgripende samfunnsmessige endringer, som for eksempel tilkomst og konsolidering av nye religiøse forestillinger: «Vessel shapes are behaviourally significant to a culture and can provide important behavioural data about the society. Cultural change can be identified in a society when new shapes enter or leave the ceramic repertoire through time. New shapes suggest new utilitarian or religious uses for ceramics which provided a «kick» for deviation amplifying feedback for the craft. (...). The development of new cera-

mic designs that are not purely abstract and the use of ceramics in new ritual contexts may mark the beginning of a deviation amplifying mechanism of demand and may also suggest the development of an increasingly institutionalized religion and perhaps the emergence of a state religion» (Arnold 1985:234). Om noe tilsvarende gjelder for oppkomsten av spennformede leirkar er vanskelig å fastslå. Det er imidlertid klart at karene representerer noe særegent nytt og noe som skiller dem fra annen type keramikk i folkevandringstiden. Karene har en utbredelse som i hovedsak omfatter kystområdet fra Vestfold til Troms, med enkelte utløpere til innlandet i Øst-Norge og Trøndelag. Karene synes således å representere en regional, eventuelt også en etnisk markering (Jørgensen 1988:61). I og med at karene finnes i så pass mange graver kan det tyde på at de har hatt en vesentlig funksjon i avdødes liv. Hva denne funksjonen har vært, er usikkert, men at den kan knyttes til ritualer der mat og drikke har spilt en sentral rolle er sannsynlig.

Konklusjon

Både form, godssammensetning og dekor indikerer at folkevandringstidens pottemakerer høyst sannsynlig har hentet inspirasjon fra ulike områder. Den mest aktuelle inspirasjonskilde til å magre godset med revne asbestfliser synes å være kjelmøykeramikk. Også fremstillingsmåten er lik for de to keramikktypene. Men foreløpig er det ikke påvist klare samtidige kar av asbestkeramikk som kan oppfattes som et direkte utgangspunkt for de spennformede karene. Fremtidige komparative undersøkelser av blant annet fremstillingsteknikk, godssammensetning og dekor vil forhåpentligvis kunne kaste nytt lys over dette forholdet. Ikke minst vil nye dateringer av de to keramikktypene kunne få stor betydning.

Kjelmøykeramikken kan også ha ledet til spennformen, selv om inspirasjonen til denne utformingen også kan komme fra flettede kurver. I enda sterkere grad gjelder dette i forhold til dekor. Her kan en virkelig peke på en rekke likhetstrekk mellom spennformede leirkar og langt yngre flettede kurver. Blanding av ulike mønstre og dekorelementer medfører riktignok at leirkarene i svært liten grad har et ensartet preg. Til tross for det mener jeg at enkelte spennformede kar kan betraktes som direkte kopier av kurvflettingsprodukter. Det vanligste har imidlertid vært at pottemakerne hentet enkelte utvalgte dekorelementer fra kurv-fletting og kopierte disse over på leirkarene. Det har i enkelte tilfeller medført en «basketlike» dekor, andre ganger svært stiliserte mønstre.

Det har vært vanlig å oppfatte de spennformede leirkarene som kokekar. Magringen av godset med kleber og asbest, som førte til at de tålte temperaturer opp mot 800 °C, styrker en slik tolkning. Flere forhold taler imidlertid mot at de har vært *ordinære* kokekar. Både den rike dekoren, den flate bunnen og det lille formatet, der det gjennomsnittlige volumet er 1,5 liter, tyder på at karene har fylt en funksjon der innholdet i karene ikke bare skulle varmes/kokes, men der karene også skulle fungere som bordkar.

Fra historisk tid kjenner vi hvordan antatt profane gjenstander som kurver og bøtter kun har vært blitt brukt i spesielle, ofte rituelle, sammenhenger – og at de dermed har blitt til-lagt en egenverdi. Det er tilfelle for flettede sendingskurver, såbutter og såkurver. Jeg finner

det sannsynlig at mange av de spannformede karene på lignende vis har hatt en helt spesiell plass og funksjon i folkevandringstidssamfunnet. De mange eksemplene på reparasjoner av spannformede leirkar understøtter dette.

Gravfunnene fra denne perioden indikerer at den døde vanligvis ble utstyrt med bare ett spannformet leirkar. Et hankekar kom gjerne i tillegg. Dette standardoppsettet av kar har blitt satt i sammenheng med servering av mat og drikke. Leirkaret fra Skaim med sin heldekkende bunndekor, gir dessuten inntrykk av at det ikke bare skulle stå på bordet, men også sendes rundt. Det tyder på at i alle fall dette karet har hatt en plass i seremoniell servering. Trolig har spannformede kar generelt hatt en plass i sosiale og rituelle sammenhenger, slik som gjestebud, som har vært av vital betydning for gård og ætt. Fra romertiden av er drikkehorn, glass og importerte bronsekar blitt satt i forbindelse med drikkeseremonier/ritualer – særlig innenfor det øvre sosiale sjikt. Glass synes i folkevandringstiden fortsatt å være forbeholdt det øvre sjikt. Samtidig er det en generell økning i antall gravfunn med leirkar i store deler av landet. Det kan tyde på at seremonier og ritualer der servering av mat og drikke var et vesentlig element nå har vunnet innpass også på vanlige gårder. Det er trolig i en slik sammenheng vi skal forstå de spannformede karene.

Summary

Bucket-shaped pottery - models and function

Bucket-shaped pottery is one of the most characteristic products of the Norwegian Migration Period, and the pottery is considered to be one of the most important chronological lead artefacts of the period. The pottery differs from its contemporary pottery in almost all respects, including the shape and the way of production. Bucket-shaped pottery was not shaped by hand in the traditional way, but it was moulded on a wooden block. The decoration on the pots is incised or impressed with stamps, while most other pottery of the time was decorated in free-hand. The clay is also special; it is tempered with ground asbestos or soapstone (steatite). In other words, there is no direct connection neither in form, decoration nor use of tempering material with local contemporary pottery traditions. Suggestions have been made about a possible link to the asbestos-blended ceramic from the northernmost parts of Norway, but no clear evidence for this has yet been given.

The present paper primarily focuses on whether it is possible that non-ceramic objects may have formed the basis for this special type of pottery. The possibility that shape and decoration was derived from contemporary basket-ware is particularly drawn into attention. By using analogies from patterns on local baskets from historical time I find it quite likely that contemporary basket-ware might have been one (of probably several) important sources of inspiration for the decoration of the bucket-shaped pottery. I even find it likely that some of the pots originally imitated a specific type of basketry. But in most of the cases I find it more plausible that the decoration of the pottery does not represent one particular technique or shape, but that they are imitations of well-known basket-ware patterns. The

decoration became «basket-like», which could be achieved by «copying» widely different techniques.

The asbestos and soapstone-tempered clay make the bucket-shaped pots heat-resistant, and practical experiments have shown that they are well suited as cooking-pots. This was most likely their main function. But some of the finest and most richly decorated pots probably also played an important part within ceremonial serving and the maintenance of social and ritual relations, which without doubt was particularly important in the Migration Period society.

Litteratur

- Andersen, S. H. 1981: *Danmarkshistorien*. Stenalderen 1, Jægerstenalderen. Sesam, København.
- Arnold, Dean E. 1985: *Ceramic theory and cultural process*. New Studies in Archaeology. Cambridge University Press, Cambridge.
- Balfour, H. 1893: *The Evolution of Decorative Art*. London.
- Baudou, E. 1995: *Norrlands Forntid – ett historiskt perspektiv*. CEWE-Förlaget.
- Bobart, H. H. 1936: *Basketwork Through the Ages*. London.
- Bonde, N. & Christensen, A. E. 1993: Dendrokronologisk datering af tømmer fra gravkammerne i Oseberg, Gokstad og Tune. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1991/1992*: 153-160, Oslo
- Bøe, Johs. 1931: Jernalderens keramikk i Norge. *Bergens Museums Skrifter* 14.
- Brøgger, A. W. 1925: *Det norske folk i oldtiden*. Institutt for sammenlignende kulturforskning. Serie A, Oslo.
- Christensen, A. E., Ingstad, A. S. & Myhre, B. 1992: *Osebergdronningens grav*. Shibsted, Oslo.
- Gjessing, G. 1941: Et keramikk-problem. *Naturen* nr. 11:321-330, Oslo.
- Haseloff, G. 1981: *Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit*. Band 1-III. De Gruyter, Berlin.
- Hedeager, L. 1992: Kingdoms, Ethnicity and Material Culture: Denmark in a European Perspective. I: M. Carver (ed), *The Age of Sutton Hoo*: 279-300. The Boydell Press, Woodbridge, Suffolk.
- Hodder, I. 1982: *The Present Past*. B.T. Batsford Ltd, London.
- Høigård Hofseth, E. 1978: En glemt gjenstand fra Oseberg. Artikkel om en lite påaktet husflidsteknikk i det arkeologiske materiale. *Nicolay*, nr. 29: 2-11, Oslo.
- Jørgensen, R. 1988: Spannforma leirkar. Opphavsproblemene sett fra en Nordskandinavisk synsvinkel. *Viking LI*: 51-65, Oslo.
- Jørgensen, R. og Olsen, B. 1988: Asbestkeramiske grupper i Nord-Norge, 2100 f.Kr.-100 e.Kr. *Tromsø, kulturhistorie* nr. 13. Universitetet i Tromsø.
- Kleppe E. J. 1993: On the Provenance of Bucket-shaped Pottery. *Acta Archaeologica*, vol 64: 293-300, København.

- Kleppe, E. J. & S. E. Simonsen 1981: Eksperimentering med produktion af spandformet keramik. I: Erik Schia (red), *Keramikk fra forhistorie middelalder og nyere tid*. Innlegg holdt på det norske arkeologimøtets symposium. *Riksantikvarens Rapporter* 2: 16-24, Øvre Ervik.
- 1983: Bucket-shaped Pots – a West-Norwegian Ceramic Form. Experiments with Production Methods. *AmS-Skrifter* nr. 10, Stavanger.
- Kristoffersen, S. 1999: Migration Period Chronology in Norway. I: J. Hines, K. Høilund Nielsen and F. Siegmund (ed.), *The Pace of Change*, Studies in Early-Medieval Chronology. Cardiff Studies in Archaeology: 93-114. Oxbow Books, Oxford.
- 2000: Sverd og spenne. Dyreornamentikk og sosial kontekst. *Studia Humanitas Bergensia*, nr. 13. Høyskoleforlaget.
- Magnus, B. 1980: On mending of bucket-shaped pots of the Migration Period in Norway. *Studien zur Sachsenforschung* 2: 275-288, Hildesheim.
- 1984a: The interlace motif on the bucket-shaped pottery of the Migration period. *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke*, nr. 5: 139-157, Oslo.
- 1984b: På sporet etter et utdødd håndverk. I: S. Indrelid og S. Uglevik Larsen (red): *Sunnmøres forhistorie – fra de første fotefar*: 109-118, Sunnmørsposten Forlag.
- Moberg, C.-A. 1969: *Introduktion till arkeologi. Jämförande och nordisk fornkunskap*. Natur och Kultur, Stockholm.
- Munch, J. S. 1962: Boplasser med asbest-keramikk på Helgelandskysten. *Acta Borealia. B. Humaniora*. No. 7, Tromsø.
- Munksgaard, J. H. 1980: *Kurver*, C. Huitfeldt Forlag, Oslo.
- Müller, S. 1884: Mindre Bidrag til den forhistoriske Archæologis Methode. II. Den archeologiske Sammenligning som Grundlag for Slutning og Hypotese. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*: 183-203, København.
- Näsman, U. 1984: Analogislutning i nordisk jernalderarkæologi. Et bidrag til udviklingen af en nordisk historisk etnografi. I: P. Mortensen og B. M. Rasmussen (red), *Fra Stamme til Stat i Danmark 1. Jernalderens Stammesamfund. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII*: 123-140, Aarhus Universitetsforlag.
- Nicolaysen, N. 1860: Forsirede stenpotter fra hedendommen. *Foreningen til norske Fortidsmindesterkers Bevaring. Aarsberetning 1859*: 34-36, Christiania.
- Petersen, P. V. 1988: Nydam III – et våbenoffer fra ældre germansk jernalder, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*. 1987: 105-137, København.
- Ringstad, B. 1989: Ein Webschwert der Völkerwanderungszeit mit Entrelacs-Ornamentik aus Kvåle, Sogndal, Westnorwegen. *Offa*, Band 46: 145-158 Karl Wachholtz Verlag, Neumünster.
- Rolfsen, P. 1974: Båtnaust på Jærkysten. *Stavanger Museums Skrifter* 8, Stavanger.
- Sandberg, B. 1971: Kruksmakeriets blomstringsperiod. *Göteborgs arkeologiske museum. Årstryck*: 56-61, Göteborg.
- Schanche, A. 1997: *Graver i ur og berg. Samisk gravskikk og religion 1000 f. Kr. til 1700 e. Kr.* Dr. art. avhandling i arkeologi. Institutt for Samfunnsvitenskap, Universitetet i Tromsø.

- Schanche, K. 1994: *Gressbakkstuftene i Varanger. Boliger og struktur rundt 2000 f. Kr.* Dr. art. avhandling i arkeologi, Institutt for Samfunnsvitenskap, Universitetet i Tromsø.
- Schetelig, H. 1904: Spandformede lerkar fra folkevandringstiden. *Aarsberetning for Foreningen til Norske Fortidsminnesmærkers bevaring*: 42-91, Christiania.
- Sentance, B. 2001: *Basketry. A world guide to traditional techniques*. Thames & Hudson, London.
- Sjøvold, T. 1962: The Iron Age Settlement of Arctic Norway I. *Tromsø Museums Skrifter* Vol. X, 1, Tromsø/Oslo.
- Slomann, W. 1956: Folkevandringstiden i Norge. *Stavanger Museum. Årbok 1955. Årgang 65*: 63-82, Stavanger.
- Solberg, B. 2000: *Jernalderen i Norge*. Cappelen Akademisk Forlag, Oslo.
- Stenberger, M. 1964: *Det forntida Sverige*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Stigum, H & Visted, K. 1951: *Vår gamle bondekultur*. Cappelen, Oslo.
- Sundquist, Ø. 2000: Funksjon, relasjon, symbol: Kjelmøykeramikk og tidlig jernbruk i Finnmark. *Tromsø, kulturhistorie* nr. 32. Tromsø Museum, Universitetsmuseet.
- Wendrich, W. Z. 1994: Who is afraid of basketry: a guide to recording basketry and cordage for archaeologists and ethnographers. *CNWS publications*, vol. 6, Leiden.
- Wylie, A. 1985: The reaction against analogy. I: Schiffer, M. B. (ed.) *Advances in Archaeological Method and Theory*. Vol. 8: 63-111. Academic Press, New York.
- 1993: Comments on Analogy in Danish Prehistoric Studies. *Norwegian Archaeological Review* Vol. 26, No 2: 82-85. Scandinavian University Press, Oslo-Stockholm.
- Ågotnes, A. 1986: Nordvestnorsk asbestkeramikk. Karform, godsstruktur, utbredelse og datering. *Arkeologiske Skrifter, Historisk Museum* No. 3: 86-118, Universitetet i Bergen.

Fra Stenstad gård i Telemark til Jægerspris slott på Sjælland. Et stykke dansk-norsk historie

Utgangspunktet for denne artikkelen var et studieopphold for flere år siden ved Nationalmuseet i København for å undersøke noen funn fra eldre jernalder. Blant dem var et gravfunn fra Stenstad i Telemark. Det inneholdt bl.a. et unikt sølvsmykke, en gullring og ikke minst en runestein som i 1782 kom til å pryde et monument oppført i parken til Jægerspris slott til ære for den dansk-norske Dronning Juliane Marie. Funnet var i seg selv interessant nok, men det som særlig fanget interessen var den forskningshistoriske siden ved det, og som utfordret meg til å gi en samlet fremstilling av funnets historie.

Graven fra Stenstad

Funnberetning

Sommeren 1781 ble det på gården Stenstad i Holla prestegjeld, Telemark, funnet en grav i en haug som viste seg å være fra folkevandringstiden. Opplysninger om funnet er gitt i to brev fra daværende fogd i Nedre Telemark, Samuel Thornsohn, til Rentekammeret i København. Brevene er gjengitt av Ingvald Undset i hans fortegnelse over «Norske Oldsager i Fremmede Museer» og «Mere om de norske oldsager i Københavns oldnordiske museum» (Undset 1878;1891). De er her sitert etter Undset. Den første meddelelsen om funnet fra fogden er datert 22. oktober 1781. Her heter det bl.a.:«Så bruger jeg og den underdanige frihed herved at anmelde det høie kollegium, at der i en høi på gården Stenstads jorde i Hol-den præstegeld er opgravet og funden denne sommer følgende: 1) 4 stkr. glasserede sten-potter af forskellig størrelse, som vare fulde af aske,ben og kul. 2) en støbt guldring, som skal veie 7 à 8 rd. 3) en rund bötte af træ med messing hank udi, hvilken har været omsat nogle tynde og smale messing-gjorder, men som nu faldet fra hverandre. Bötten synes at være bögetre. Der fantes tillige 4) noget gammelt jern af en liden kårde samt messing töi til kårdebalgen, hvorom jeg slutter gehængen har været heftet. I denne høi fantes og 1 al.dybt liggende en rundagtig sten af en besynderlig hård materie, hvorpå følgende runebogstaver står udgravede....» (Undset henviser bare til sin fig. 15 (1878), her gjengitt fig. 8.)

Det andre brevet fra fogd Thornsohn er formodentlig et svar på et brev fra Rentekammeret hvor de ber om at sakene sendes til København. Brevet fra fogden som er datert 23.februar 1782 er som følger:”I underdanigst følge det høie kollegii nådigste befaling

under 10de novbr.a.p.¹ fremkommer hverved 1) den runde sten, som jeg under 22 octbr. a.p. underdanigst anmeldte var funnen og opgravet på gården Stenstads jorde i Holden pgd. hvorpå de bogstaver findes som jeg da tillige underdanigst opgav. 2) en kasse, hvorudi er lagt det videre forefundne”. Her følger så en fortegnelse over de oven nevnte sakene under 1)-4). Han fortsetter: «den runde træbøtte med hanken, hvilken ikke uden at beskadige bøtten kunde aftages og nedsendes med posten. De 4 glasserede stenpotter, som vare fyldte med aske, ben og kul, bruger jeg den frihed tillige at lade følge. De have givet mig den formening, at höien hvorudi de fantes, har været begravelsessted for en familie. Det findes ikke noget betydeligt på dem, uden det skulde være på den mindste, som haver i bunden et stykke sleben glas, hvilket forandrer strålerne af et tænt lys, når man ser derigennem, og gör, at de dreie sig, ligesom man dreier potten omkring öiet. Jeg ved intet videre at melde derom, uden at disse potter med det mere fantes en 2 al.under den runde sten i höien imellem 3de flade stene, hvoraf 2de stod ved siderne og den 3de var lagt oven på. P.S. Hermed følger endvidere, som i bemeldte höi er funden, 4 stkr. små stenperler, og et hængsel eller spænde af en slags metal» (Undset 1878:19f;1891:4ff).

Ifølge en skrivelse fra Rentekammeret datert 7. september 1782 til hr.kunstkammerforvalter Spengler ble «endel sager, fundne i en haug på den beneficerede gård Stenstad i Holden pgd.,Bratsberg amt» oversendt til det Kgl. Kunstkammer hvor de ifølge Kgl.Resolusjon af 22de august 1782, skulle oppbevares. Sammen med sakene fulgte en fortegnelse over gjenstandene samt en kopi av det omtalte brevet av 22.oktober 1781 fra fogd Samuel Thornsohn til Rentekammeret (Undset 1891:4f). De deler av funnet som fremdeles fantes, ble i 1844-45 overført til Museet for Nordiske Oldsager (det senere Nationalmuseet) i København (jfr. Katalog). Siden den gang har gravfunnet som helhet, med unntak av runesteinen, ligget gjemt i Nationalmuseets magasiner. Men takket være Ingvald Undsets avbildninger 1878 av deler av funnet har det ikke gått helt i glemmeboken.

Haakon Shetelig har den mest utførlige beskrivelse av det i sin avhandling: «Arkeologiske Tidsbestemmelser av Ældre Norske Runeindskrifter» i «Norges Indskrifter med de Ældre Runer», III (1924). Ellers har smykkene, den korsformede spennen, hektespennen av sølv og i noen grad keramikken vært omtalt i stilhistoriske og kronologiske studier.

Grav og gravgods - sammensetning og datering

På grunnlag av de riktignok noe sparsomme funnopplysningene må vi likevel kunne anta at det dreier seg om en delvis stensatt, ubrent grav. Ingen av gjenstandene har spor etter å ha vært brent. Det fremgår ikke helt klart at alle gjenstandene hører til graven, men det er meget sannsynlig. Både Undset og Shetelig oppfattet det også som et sluttet funn (op.cit.). Etter som det var vanlig at primærgraven lå på eller nedgravd i undergrunnen, må en kunne slutte at haugen har vært forholdsvis lav. Dette bygger på opplysningene om runesteinens plassering i haugen i forhold til graven. Steinen ble funnet alen (ca 0,63 m) nede i haugen og 2 alen (ca 1,26 m) over den steinsatte graven. Den hører utvilsomt med til gravanlegget.

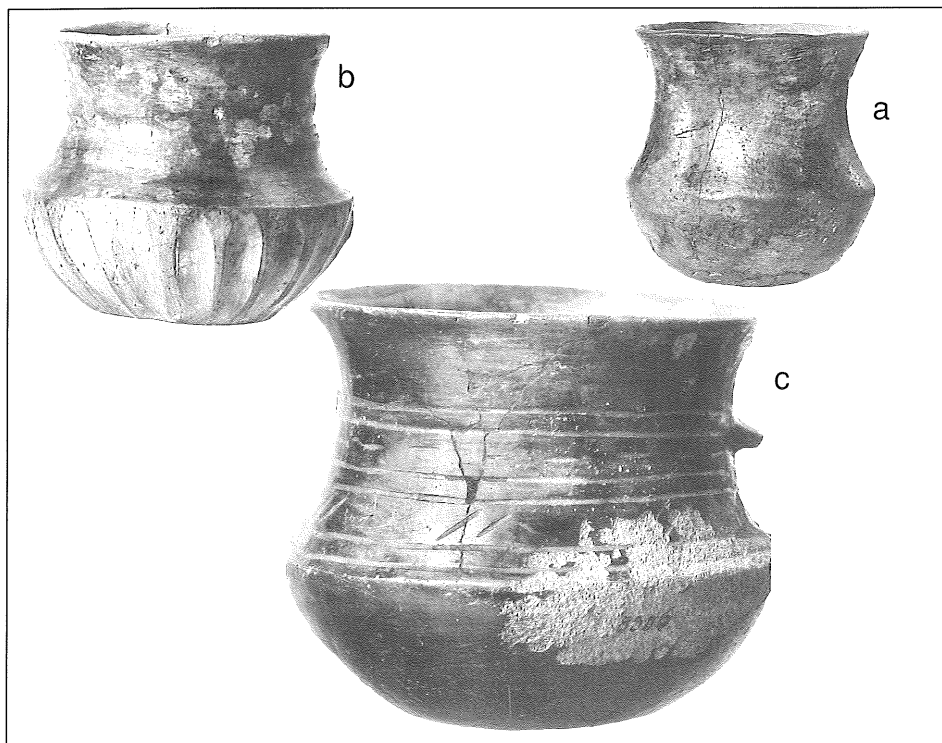

Fig. 1. Leirkar. Fra Stenstad, Holla i Telemarkark. a: NM 8308; b. NM 8307; c. NM 8306. Målestokk 1:2. Foto Nationalmuseet, København.

Gravgavene

Forrådskar

De tre bevarte leirkarene er alle av meget god kvalitet (Fig. 1 a. b. c). De er laget av grått, hardbrent gods med nesten svart, polert overflate. Det er former som hører hjemme i folkevandringstiden. Det ene er et hankekar av en type som har vært i bruk både i yngre romertid (3. og 4. århundre) og i den påfølgende perioden, folkevandringstiden (5.-6. årh) (Fig. 1 c). Stenstadkaret har en mer høyreist buk enn vanlig på kar fra denne perioden. Dette sammen med at ståflaten er markert med en brutt linje viser at det står nærmere kar fra siste del av 4. århundre. Karet bør derfor helst dateres til tidlig del av 5. århundre. Den lille krukken med innfelt glasskår i bunnen er også en type som ble utviklet i 4. århundre og som fortsatte å være i bruk inn i folkevandringstiden.

Vi finner dem særlig utbredt i gravfunn på vestsiden av Oslofjorden. Det lille lysegrønne glasstykket har rest av en tynn pålagt tråd som kan minne om de høye, staselige pokalene med pålagte tråder, som også hører hjemme i folkevandringstiden. Skåret fra Stenstad er imidlertid altfor lite til at det kan typebestemmes. Andre trådpålagte glassformer, om enn eldre, kan også komme på tale. Det er i Norge funnet flere «gamle» romertids glassbegre som er gått i stykker og som i folkevandringstiden ble reparert med metallbånd, ofte gull- eller forgylte sølvbånd, prydet med dyreornamentikk i stil I (Straume 1977).

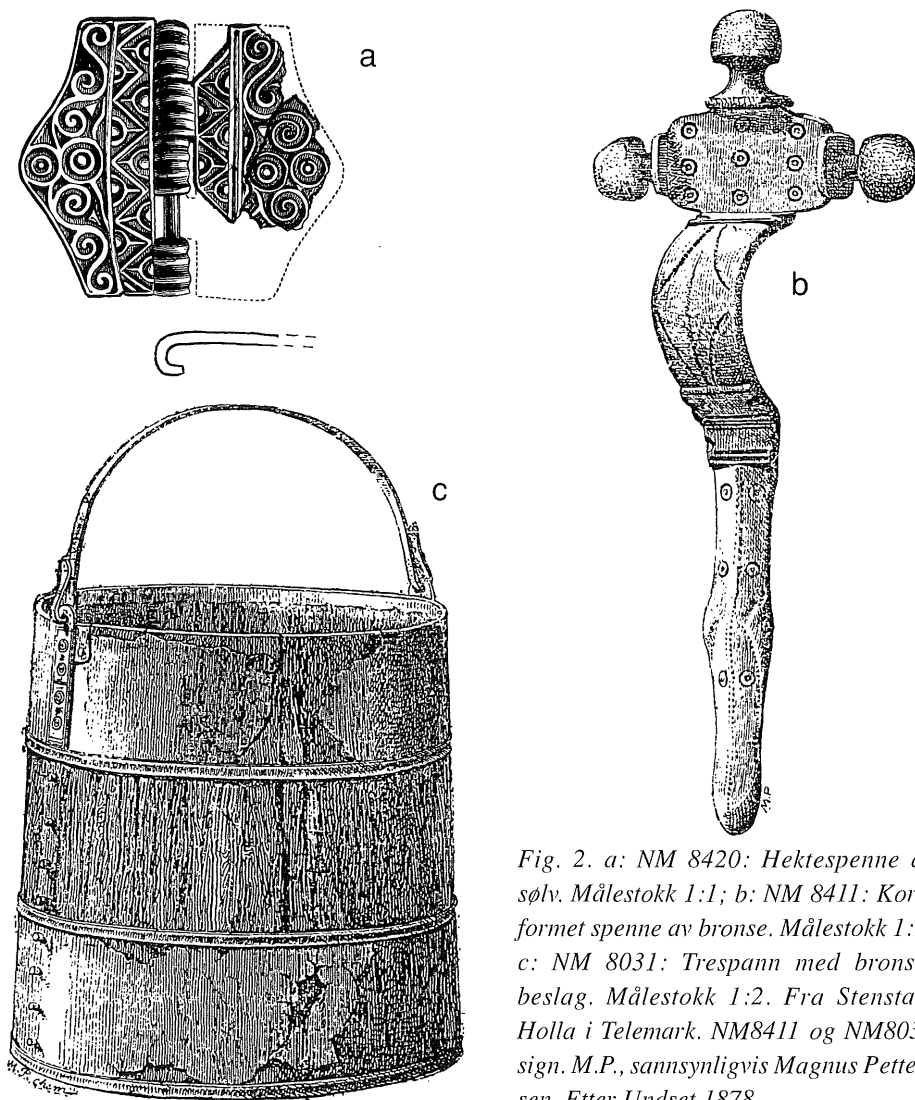

Fig. 2. a: NM 8420: Hektespenne av sølv. Målestokk 1:1; b: NM 8411: Korsformet spenne av bronse. Målestokk 1:1; c: NM 8031: Trespenn med bronsebeslag. Målestokk 1:2. Fra Stenstad, Holla i Telemark. NM8411 og NM8031 sign. M.P., sannsynligvis Magnus Pettersen. Etter Undset 1878.

Glasskår innfelt i leirkar, vanligvis i bunnen av krukken, kjennes i noen få funn i Norden. De fleste av disse såkalte «vindusurnene» er funnet i graver i Nordvest-Tyskland (Fig. 7). Noen god forklaring på hvorfor de har innfelte glasskår er ikke lett å finne. Kanskje ville man bevare noe av et kostbart glass som var gått i stykker (Voss 1962).

Det tredje karet hører til en form som kalles bulevaser etter relieffdekoren på buken (Fig. 1 b). Det er en eksklusiv serie som først dukket opp i Agderfylkene i funn fra 5. århundre og som fortinnssvis er funnet i velutstyrte graver i kyststrøkene. Den nærmeste parallell til Stenstadvasen er fra en grav fra Nordgården i Seljord også i Telemark, en mannsgrav fra 1. halvpart av 5. årh (Straume 1987. Taf.53.7).

Fig. 3. Leirkar med innfelt glass-stykke i bunnen. Fra Stenstad, Holla i Telemark. NM 8308. Målestokk ca. 1:1. Foto: Nationalmuseet, København.

Etter min mening er det flere trekk ved spennen som kan sette den blant de tidlige østnorske spennene fra første halvpart av 400-tallet. Det gjelder det enkelt utformede, langstrakte dyrehodet på foten, de plastisk utformede knappene og fragmentet av nåleholderen som antyder at den har vært ganske lang. Endelig har vi den enkle punktsirkeldekoren på plate og fot. Det er et dekorelement som synes å ha vært særlig populært i Øst-Norge i tidlig del av perioden. Shetelig har - også ut fra typologiske trekk ved spennen - argumentert for en noe senere datering, «tiden ved eller nærmest etter midten av 5te

Fig. 4. Lagget trespann med bronsebeslag. Fra Stenstad, Holla i Telemark. NM 8031. Målestokk 1:2. Foto: Nationalmuseet, København.

Laggete trekar med bronsebeslag rundt karsiden hører med til det faste utstyret av mat- og drikkekar i innholdsrike manns- og kvinnegraver fra 4. til inn på 6. århundre. Stenstadspannet (fig. 2) er typisk for folkevandringstidens spannsserie hvor metallblikkene dekker hele karsiden i motsetning til de eldre, fra yngre romertid, der beslagene rundt karsiden er adskilte.

Smykker

Den korsformete bronsespennen (fig. 2b og 5) hører til folkevandringstidens mest populære draktspenner for kvinner. De er funnet fra en til to-tre i samme grav. En sjelden gang er de også funnet i mannsgraver. Karakteristisk er hodeplaten med de tre knappene og fotavslutningen formet som et mer eller mindre naturalistisk dyrehode (hestehode?). Stenstadspennen er ikke lett å datere fordi den har trekk som knytter den til både de eldre og de yngre seriene.

Fig. 5. Korsformet spenne av bronse. Fra Stenstad, Holla i Telemark. NM 8411. Målestokk 1:1. Foto: Nationalmuseet, København.

aarh.» (Shetelig 1924:69; 1907:33ff, fig.41; Kristoffersen 2000:263, F13.)

Hektespenner ("hengslet") av sølv med spiral- og punktsirkel dekor i relieff er unik og man kan undre seg på hva det har vært brukt til (Fig. 2 a og b). Den har ingen hull eller annen festeanordning på platene som viser at de har vært festet til et underlag; men hengslet på den defekte delen viser at det må ha tjent som lukkeanordning, trolig på et draktplagg eller muligens et belte. Den kan minne litt om hektespenner av type Hines class B og C (Hines 1993, f.eks. Figs.87.137). Dekoren knytter den til Nydamstilen som kjennetegnes ved tilsvarende geometrisk dekor i støpt relieff med et lite innslag av dyremotiver. Sammen med stempelornamentikken i Søsodalstil er slik ornering karakteristisk for første halvpart av 400-tallet før den egentlige dyreornamentikken, den såkalte Stil I, fikk sitt endelige gjennombrudd senere i århundret.

Både sølvspennen og leirkarene tilsier en datering av graven til første halvpart av 400-tallet.

Hva de forsvunne sakene i graven har vært, kan vi bare gjette oss til. Når det gjelder gullringen, så var vekten av den ifølge funnopplysningene 7-8 riksdaler. Myntvekten på riksdaler specie omkring 1780 var ca. 28,2 g (pers.medd. Håkon Ingvaldsen). Tar en utgangspunkt i den, skulle det tilsi en vekt på mellom 197,4 og 225,6 g.² Det vil i så fall bli en uvanlig stor og tung ring. Til sammenligning kan nevnes en spiralarmring i et sent yngre romertids gravfunn fra Bremsnes på Møre med en vekt på 212,8 g (Rygh 1885, fig. 301; Straume 1987, Pl.14). I yngre romertid ble det nedlagt betydelig mer gull i gravene enn i folkevandringstiden (Bøe 1926:87ff,95ff). Bremsnesringen er uvanlig tung

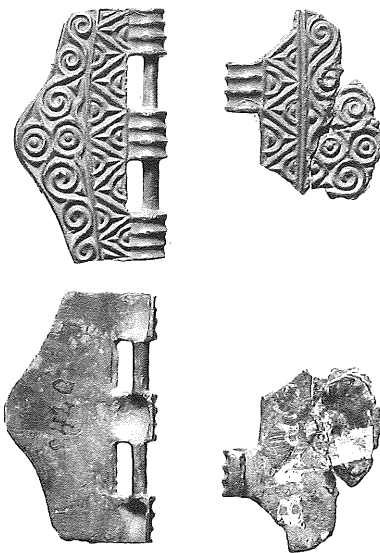

Fig. 6. Hektespenne av sølv. Fra Stenstad, Holla i Telemark. NM 8420. Målestokk 1:1. Foto: Nationalmuseet, København.

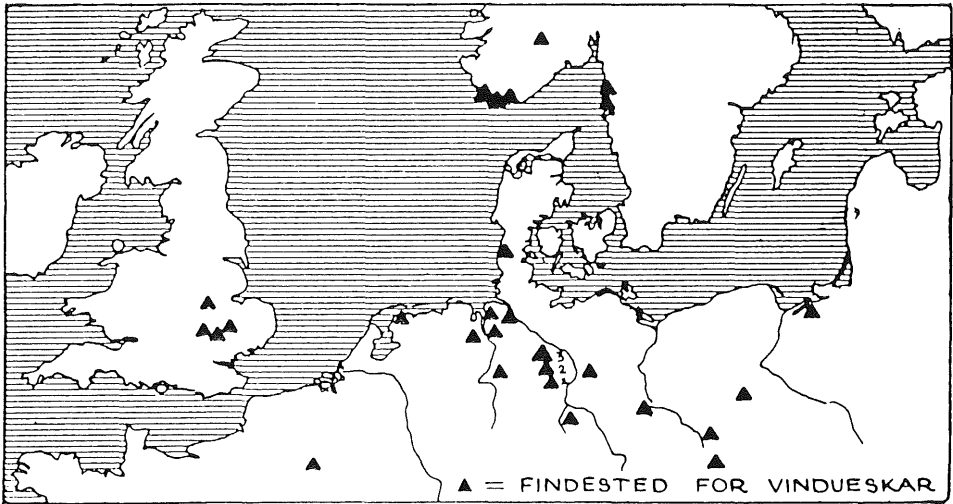

Fig. 7. Utbredelse av leirkar med innfelt glass-stykke, Etter Voss 1962.

selv til romertiden å være. Hvis vekten på Stenstadringsen er riktig, vil den representere en eksepsjonelt stor gullverdi nedlagt i en grav for sin tid. De små «Stenperlene» er sannsynligvis glassperler. Fire stykker er nevnt. Det er forsåvidt ikke så merkelig at det ble funnet få perler i graven. Sammenlignet med den forholdsvis store perlemassen i de velutstyrte kvinnegravene fra yngre romertid er det påfallende få perler selv i rike kvinnegraver fra folkevandringstiden.

Haakon Shetelig (1924) oppfattet graven som en kvinnegrav på grunnlag av perlene og den korsformete spennen. Den kårdelignende gjenstanden av jern har han tenkt seg kunne være en vevskje av vanlig eldre jernalders form, type Rygh 1885, fig. 150. Ingen av sakene var brent og ut fra funnopplysningene må en kunne slutte at det dreier seg om en ubrent kvinnegrav med smykker, forrådskar og redskaper. Av den siste kategori savner en kanskje spinnehjul. Det kan være fra en til to-tre i en velholden kvinnes grav. De er oftest laget av en bergart, sandstein eller kleber. Andre redskaper som var vanlige gravgaver var saks, iblant en liten kniv, ofte også nøkler og nøkkelring.

Runesteinen

Runesteinen er en liten kampestein i hvit kvartsitt, en hard bergart som i dette tilfelle er fin-slipt og polert av tidens tann (Fig. 8, 9 og 10). Mattias Tveitane antyder at den kanskje stammer fra det store Lifjellmassivet som ligger en 4-5 mil nord for Stenstadgården (Tveitane 1971:185). Steinen er ikke stor, bare 60 cm høy. (Krause 1966[KJ 81].) Innskriften består av 10 tegn i den eldre runerekke:

IXIGOTHTFY

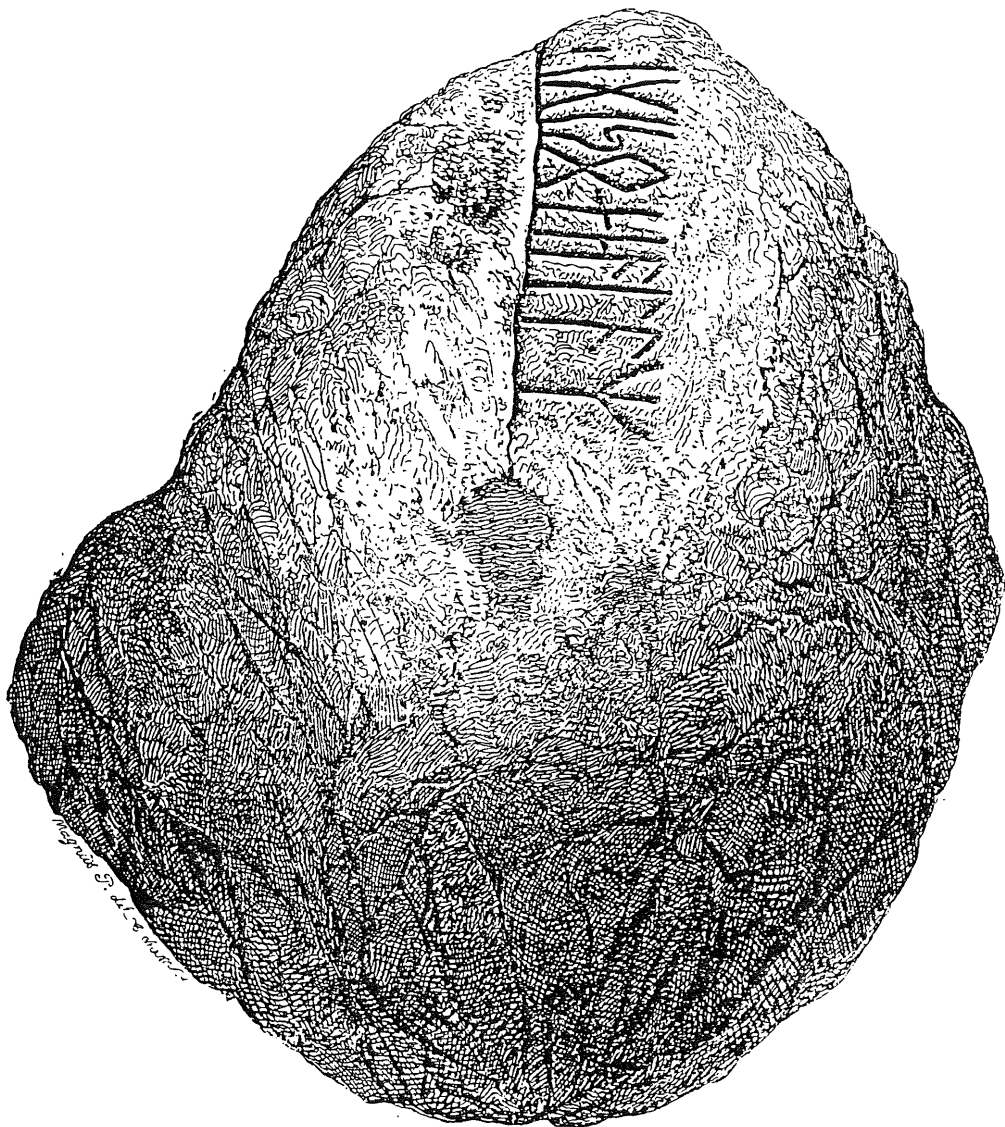

Fig. 8. Runestein fra Stenstad, Holla i Telemark. Målestokk ca 1:4. Tegningen signert Magnus P. Etter Undset 1878.

Den er plassert langs en markert og kraftig opptrukket rett linje, noe som er relativt uvanlig for innskrifter før vikingetiden. (Tveitane:1971:185.) Innskriften er tydelig i den harde kvartsitten, men den ble etterhugget da den ble satt opp på Julianehøy.

Når det gjelder selve innskriften er det stort sett enighet om lesemåten **igijonhalaR**, der **ha** er en binderune (ligatur). Dette må forstås som to ord: *Ingijōn* eller *Igijōn* (objektsform av et kvinnenavn *Ingio*, utgangspunktet for den moderne navneformen Inga, event. *Igio*, og **halaR** (subjektform tilsvarende norr. *hallr* m., «stein», event. mannsnavnet *Hallr*). Den

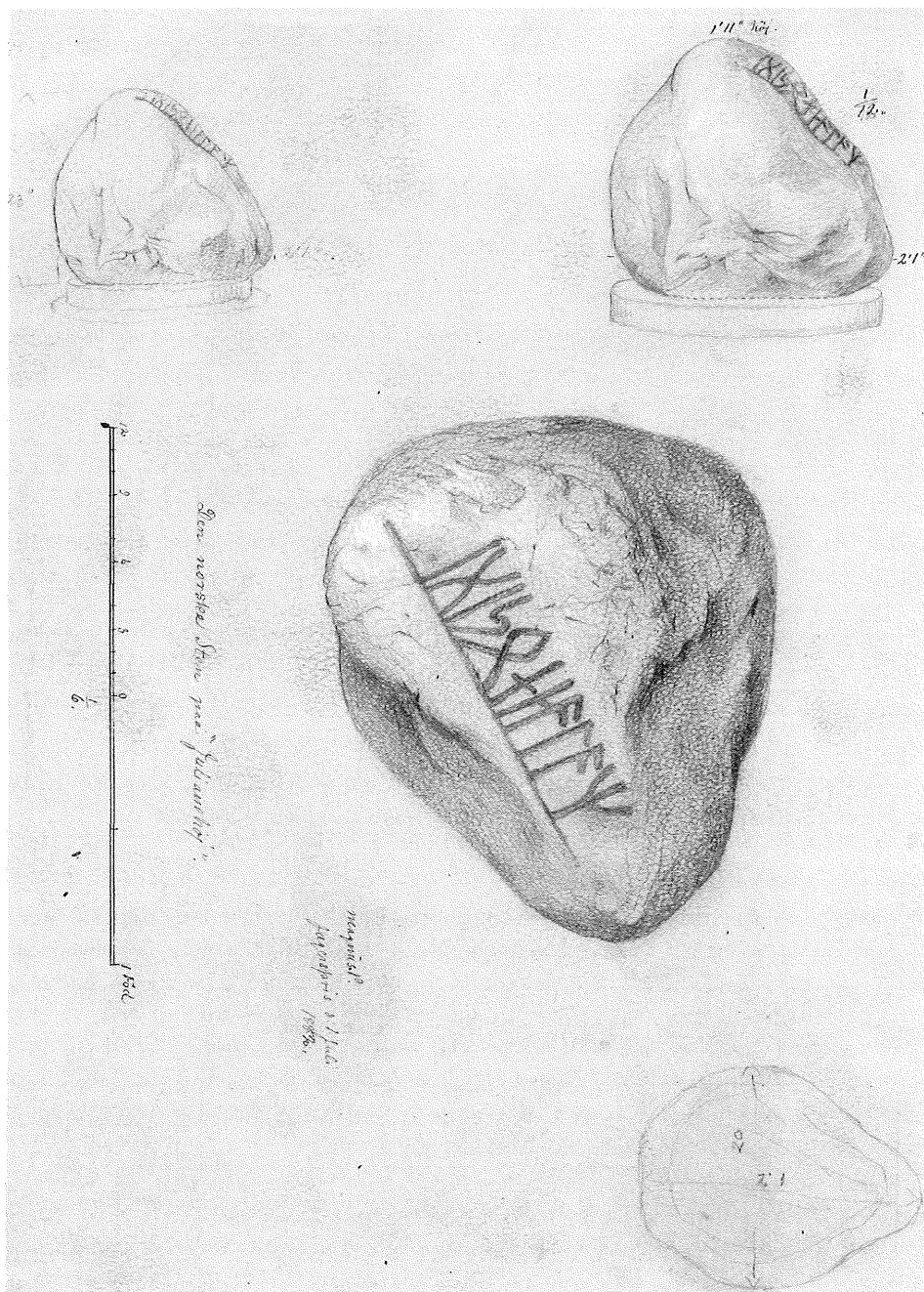

Fig. 9. Runestein fra Stenstad , Holla i Telemark. Tegning av steinen merket: «Den norske Sten paa Julianehøj. Jægerspris den 1. juli 1882», signert «Magnus P». Tilføyet etternavnet Pettersen. Runearkivet, Universitetets Kulturhistoriske Museer, Oslo.

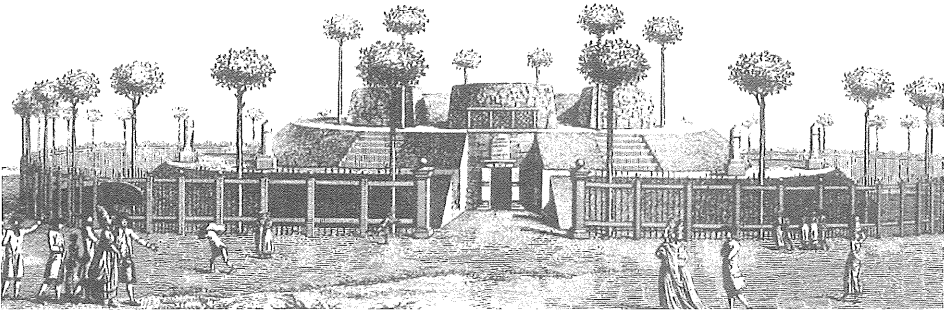
Fig. 10. Stenstadsteinen på Wiedewelt's sokkel på toppen av Julianehøj. Foto: Kong Frederik VII's Stiftelse, Jægerspris, 1999.

mest sannsynlige tolkningen er «Ingas (event. Igjas) stein». (pers.medd. Jonas Nordby)³. Innskriften passer således godt inn i tolkningen av funnet som en kvinnegrav.

Runesteinens plassering i haugen

Stenstadsteinen sto som nevnt inne i haugen to alen over graven og en alen dypt i haugen. En rekke av de norske runesteinene fra eldre jernalder er funnet i tilknytning til gravanlegg, enten oppå haugen eller inne i den, ved eller nær graven. Slike reiste stein, men uten innskrift har lange tradisjoner i eldre jernalders gravskikk. Shetelig tenker seg at når de får innskrift kan dette skyldes fremmede forbilder, som innskrifter på romerske gravsteiner. Men når de derimot ble plassert inne i haugen i tilknytning til graven, «har vel inneskriften hatt en annen betydning, den var jo da ikke beregnet å skulle sees» (Shetelig 1924:61f). Den hadde kanskje en mer direkte tilknytning til den døde.

Stående steiner som den fra Stenstad gir assosiasjoner til til en gruppe tilhugne, hvite fallslignende kvartssteiner, de såkalte hellige, hvite steinene. De er vanligvis mellom 25 og 50 cm. høye. Noen av dem har innhugget en skålgrop (vulva symbol?). Disse fallossteinene er også funnet i tilknytning til gravanlegg på toppen av haugen, noen ganger også i selve graven. De er kjent i kyststrøkene fra Telemark til Helgelandskysten. Desverre er det få holdepunkter for en datering av dem, men de som er tidfestet knytter dem til sen romertid og folkevandringstiden. Steinene har vært tolket som fruktbarhetssymboler knyttet til

Fig. 11. Julianehøj slik den opprinnelig i alt vesentlig har sett ut. Kobberstikk av Clemens ca 1780. Etter Jønsson 2001.

Njord-Nerthusdyrkelsen. Den hvite fargen kan også ha hatt en symbolsk betydning (Solberg 1999:103).

Det er fristende å se disse kvartssteinene i sammenheng med en gruppe funn av små, nevestore, hvite kvartsblokker som er funnet i samme kontekst ved eller på selve graven. Haakon Shetelig har beskrevet flere slike funn fra hans gravninger i Os i Hordaland (Shetelig 1912:131-150 m.figs.). I en av haugene der, Døsen haug I, lå slike ubearbejdede blokker på rekke og rad langs den ene langsiden av hellekisten. Oppå dekkhellene hadde det dessuten stått en tilnærmet søyleformet kvartsblokk. Tilsvarende funn er også kjent fra andre steder på Vestlandet (Solberg 1999:103; Straume 1993:229). Slike kvartsblokker er funnet både i manns- og kvinnegraver, som alle kan dateres til folkevandringstiden. Disse steinene

Fig. 12. Julianehøj etter restaureringen 1984. I forgrunnen inngangspartiet med minneplaten til ære for enkedronning Juliane Marie, Kong Frederik V's andre hustru. Etter Thorsen 1985a.

må være lagt ned med hensikt. Kanskje har de vært til rituelt bruk, eller kanskje har de hatt en helbredende eller vernende funksjon.

Konklusjon

Det er nærliggende å knytte Stenstadsteinens runeinnskrift direkte til den døde kvinnen. Det vil i så fall støtte tolkningen av innskriften som Ingas stein. Kanskje har hun hatt egenskaper som har gitt henne en spesiell funksjon i sitt miljø hvor hun kan ha stått for riter knyttet til kvinners fruktbarhet. Stenstadgraven representerer også en velstående og mektig kvinne om vi skal ta utstyr i graven som kriterium på makt og rikdom. Runesteinen, gullringen og forrådskaene kan vise Inga som husfrue med ansvar for gårdens ve og vel (Kristoffersen 2000, kap.6).

Stenstadgården ligger på vestsiden av Norsjø. Herfra og sørover langs Skienvassdraget til Frierfjorden, dvs. bygdene omkring Skien og Porsgrunn, ligger er rekke gårder med rike funn fra folkevandringstiden. Der er påfallende mange ubrente kvinnegraver som bl.a. utmerker seg med rikt smykkeutstyr av edelt metall. Her må særlig nevnes en serie praktfulle relieffspanner av forgylt sølv med geometriske motiver og dyrefigurer. Dessuten inneholder de gjerne importerte kjeler og fat av messing og bronse foruten glassbegre (Storm Munch 1962:63ff; Pl.1). Dette funnmiljøet hører hjemme på 400-tallet og knytter området kulturelt sammen med søndre Vestfold hvor tilsvarende funnkomplekser fra samme tidsrom er funnet på sentrale gårder i bygdene der.

Nedre Telemark omfatter det landområdet som i middelalderen het Grenland. Regionen kan i folkevandringstiden ha utgjort et høvdingedømme eller et administrativt mer fasttømret «smårike» som gjennom giftemål og gavebytte kan ha opprettet allianser med slekter i nabo-områder (Myhre 1987;1991).

Julianehøj. Den bedste moders minde

Runesteinen kom til Danmark sammen med resten av funnet og havnet som nevnt på Julianehøj, et «politisk monument i græstørv og marmor» i parken til Jægerspris Slott i Hornsherred på Nord-Sjælland (Thorsen 1985a:9). De danske arkeologene Flemming Kaul og Sven Thorsen har gitt interessante beskrivelser av undersøkelsene av monumentet og dets historie (Kaul 1984;1987;Thorsen 1985a.b.). Den følgende fremstillingen bygger i hovedsak på deres arbeider.

Haugen, som opprinnelig het Monses Høj, ble i 1776 undersøkt av arveprins Frederik og hans kabinettsekretær, senere statsminister Ove Höegh-Guldberg, etterfølgeren etter Johan Frederik Struensee etter dennes fall. Haugen inneholdt et steinkammer hvor det ble funnet en del flint, bein og noe helt oppløst bronse. Man antok at det dreide seg om en grav, 800 år gammel. Guldberg fant det ikke urimelig at siden Jægerspris i «umindelige tider» hadde tilhørt det danske kongehus, så var det en nærliggende tanke at «det ærverdige, prægige og

kostbare gravsted» måtte antas at være opført for landets ældste konger (Thorsen 1985a:9f). Gravningsrapporten tilskrives arveprinsen, men det var nok hans venn og lærer Høegh-Guldberg som var den egentlige drivkraft (Ibid.). Senere utgravninger av haugen har vist at det dreier seg om en jættestue eller ganggrav, en type megalittgrav fra tidlig mellomneolitisk tid.

Guldberg ville gjerne lage et verdig monument av den forholdsvis beskjedne haugen. Sven Thorsen skriver videre: ”Det blev - for at «fornøje alle dem, som kende og elske fædrelandets oldsager» - besluttet at sætte Monses høi i sømmelig stand, og ved at omdøbe den til Julianehøj opnåede Guldberg samtidig at rejse sin velgørerinde, den intrigante enkedronning, et æresminde” (Ibid.:10). Dette oppdraget fikk Johannes Wiedewelt, den tids ledende billedhugger. Resultatet ble et storslagent, geometrisk anlegg i fransk hagestil, med terrasser beplantet med trær, trappeanlegg, og inngangsportale med adkomst til selve kammeret. Dette ble utstyrt med mursteingulv og en benk av kampestein. Dessuten ble det hengt opp en oljelampe i klassisk stil som skulle gi «den dunkle Hvelving en vis høitidelig Lysning» (Jønsson 2001:23). På den ringformete terrassen, den første avsatsen, ble det plassert sju marmorstøtter med navn på «fordums hedenske konger: Dan Mykilati, fra hvem navnet Danmark mentes at stamme. Skjold, Harald Hildetand og Gorm den Gamle, der samlet riget. Frode Fredegod, der havde standset al ufred. Harald Hårfager, der havde samlet Norge. Og endelig Wittekind, en saksisk høvding, der ledede oprøret mod tyskernes Karl den Store, og som regnedes blandt den oldenborgske kongeslægts stamfedre» (Thorsen 1985a:10).

På inngangsportalen ble plassert en minneplate av norsk marmor med innskriften: «JULIANE HØJ. Til den bedste moders minde helliges dette ældgamle mindesmærke. Fundet i aaret 1776 af arveprins Friderich». I 1782 fikk anlegget et nytt tilskudd, nemlig runesteinen fra Stenstad. Den ble plassert på en sokkel, også utført av Wiedewelt. Ifølge Sven Thorsen ble runene samtidig omhyggelig etterhugget for å gjøre dem mer leselige (Ibid.:12). Steinen sto opprinnelig i kanten av plataet, men ble senere flyttet til midten hvor den nå står, fig. 10.

Arveprinsen fikk også Wiedewelt til å lage 54 steiner «i norsk Gjællebækmarmor over berømte danske og norske samt islandske og færøske mænd og kvinder som et nordisk Pantheon,... Stenstad-stenen har derved i snart halvandet hundrede år dannet et indbygget led i et stort og helstøbt kunstnerisk anlæg».⁴

Flemming Kaul har beskrevet den historiske bakgrunnen for byggingen av monumentet. Her heter det bl.a.: «Vi er i tiden lige efter det statskup, som bragte Struense(sic) til fald - man ønskede at understrege det nationale, det danske, i modsætning til Struenses tyske orientering. Endelig understreger Julianehøj den dansk-norske samhørighed ved at bære en norsk runesten på toppen, ved at mindestenen over arveprinsens moder er i norsk marmor, og ved tilstedeværelsen af Harald Haarfager blandt kongeslægtenes aner. Vi må således opfatte Julianehøj som et monument ikke kun til kongemagtens forherligelse, men også til vækkelse af nationale følelser samt styrkelse af de dansk-norske bånd.» (Kaul 1984:22).

Det er den samme tankegang som ligger bak monumentene «Danmark» og «Norge» i parken ved Fredensborg slott. De er også laget av Wiedewelt med kong Frederik V. som oppdragsgiver (Noss 1977:10).

Fra slutten av 1700 tallet synes Julianehøj å ha blitt mer eller mindre glemt, eller i hvert

fall forsømt, i flere årtier frem til 1834, da den arkeologisk interesserte prins Frederik, den senere kong Frederik den 7. igjen fattet interesse for monumentet og foretok en gravning av det. Denne gav imidlertid ikke nevneverdig ny informasjon. Den tredje arkeologiske undersøkelsen fant sted i 1942 etter «moderne» gravningsmetoder. Foranledningen til denne tredje undersøkelsen, skriver Svend Thorsen, var «fundet af et brev, som en forelsket ungersvend ved arveprinsens hof i 1794 havde sendt til sin kæreste. I brevet til pigen Juliane - deraf den glødende interesse for højen -fortælles, at den stensatte bænk i kammeret rummede knoglerne af de gamle konger, for hvem højen var bygget. Undersøgelsen i 1942 viste, at stenbænken ganske rigtigt rummede knogler, og at de var anbragt i mer eller mindre ordnede dynger....Det viste sig, at knoglerne lå i uforstyrrede jordlag sammen med velbevarede lerkar og ravperler. Udgraveren måtte derfor konkludere, at der var tale om urørte gravlag fra jættestuetid, hvor knoglerne netop ofte blev ordnet i småbunker» (Thorsen 1985a:12). Man fant også den opprinnelige ingangen til kammeret (Ibid.).

Jægerspris fortsatte å være kongelig eiendom frem til 1849, da Danmark fikk sin nye grunnlov hvorved «len og stamhuse» skulle gå over til fri eiendom (Idsøe 1951:196). Der ved sto eiendommen med dens kulturhistoriske anlegg i fare for å gå over på private hender. Kong Frederik 7. kjøpte derfor Jægerspris for seg og sitt hus (pers.medd.Bente Jønsson). Kong Frederik den 7.'s enke, lensgrevinne Louise Christine Danner arvet eiendommen i 1863 og hun opprettet 1874 «Kong Frederik VII's Stiftelse paa Jægerspris» som bl.a. skulle sørge for vedlikehold av slottet og dets omgivende anlegg, herunder også Julianehøj.⁵

I 1984 gjennomførte Jægerspris-stiftelsen en restaurering av monumentet for å gi det tilbake Wiedewelt's utforming så godt det lot seg gjøre (Fig. 12). Og slik fremstår Julianehøj i dag, som et fascinerende historisk monument knyttet til vår felles dansk-norske historie.

Appendiks

I 1978 ble det fra Holla Historielag i Telemark fremmet ønske om å få runesteinen tilbake til Telemark. Fra Stiftelsens side ble det svart at bestyrelsen i følge vedtektene ikke kan avhende de verdier som er overlatt stiftelsen. Det ble også pekt på at monumentet inngikk i et helstøpt kunstnerisk anlegg.

Dette fikk støtte av Universitetets Oldsaksamling i Oslo som dessuten fremhevet monumentets kulturhistoriske verdi. (Korrespondanse i Runearkivet, Universitetets Kulturhistoriske museer).

Takk til museumsbestyrer Bente Jønsson, Jægersborg slot for hjelp vedrørende Julianehøj.

Katalog

Stenstad, Holla prestegjeld (Nome Kommune), Telemark.

Nationalmuseet, København: Inv.nr. 8306-08,8031,8411,8420-23 (Undset 1891).

NM 8306. *Leirkar med hank*, type Rygh 1885, fig 361. Grått gods med svart polert overflate. Selve hanken mangler. Skulder-hals er prydet med horisontale linjebunter og korte skråstilte furer. Ståflaten er markert med en brutt linje. Selve hanken mangler.

Mål: H.11,8 cm; munningsdiam. 13,5 cm; bunndiam. 6,5 cm; bukvidde: 14,4-14,7 cm; godstykkelse: 0,4 cm. Fig. 1c.

NM 8307. *Leirkar*, type bulevase (Bøe 1931:kap 8; Slomann 1961). Grått gods med svart polert overflate. Skulder-hals er ornert med svakt markerte horisontale linjer. Buken har vertikalt stilte, kraftig profilerte furer.

Mål: H.7,4 cm; munningsdiam. 7,6 cm; bukvidde: 9,0 cm. Fig. 1b.

NM 8308. *Leirkar*, «miniatyrkar» gruppe Bøe 1931:188ff «Små begre og hankeløse kopper». Form nærmest som Bøe, fig.188. Grått gods med svart polert overflate. Uten dekor. I bunnen er innfelt et lyse grønt glasskår i hvis ene kant er en tynn, pålagt tråd. Denne vises ikke fra innsiden av karet.

Mål: H.6,3-6,5 cm; munningsdiam. 5,8-6,2 cm. Bukvidde: 6,3 cm, vegtykkelse: 0,3 cm; Glasskåret: ca 1,3x0,7 cm. Fig. 1a og 3.

NM 8031. *Lagget trespann* med rester av beslag av bronseblekk rundt munningen og karsiden. Denne har rester av tre beslagbånd som opprinnelig har dekket hele siden (jfr. Rygh 1885:fig. 382). De er festet sammen med smale bronsebånd som har vært festet til karsiden ved bronsestifter, hvorav noen er bevart. De to hankefestene består hver av smale bronsebånd med hull for hanken. Hankefestene går vertikalt langs hele karsiden og er likeledes festet med små stifter av bronse. Hanken, også av bronse, er i begge ender dekorert med tverrlinjer og tverrhakk. Midt under bunnen var det opprinnelig iflg. Undset en nagle av bronse (Undset 1878:16).

Mål: H.10,9 cm, største munningsdiam. 12 cm; bunndiam. 12,8 cm; Hank: bredde 12 cm. Fig. 2c og 4.

NM 8411. *Korsformet spenne av bronse*. Den har slitespor. Knoppene er plastisk utformet og støpt i ett med spennen. Bøylene er ornert med innrisete linjer og tverrhakk. Hodeplate og fot er ornert med punktsirkler. På baksiden er det en rest etter nåleholderen. Den synes å ha vært forholdsvis lang, fra fotens begynnelsen ved bøylene og ned ca. 2/3 av fotens lengde. Mål: L.11,0 cm; Hode inkl. knoppene: 4,5 cm; Fotens l.:11,0 cm. Fig. 2b og 5.

NM 8420. *Hektespenne(?)* av sølv. Iflg. Undset (1878:18) var spennen forgyldt, men det er nå ikke spor av dette. De to tresidige platene bærer tydelige spor etter slitasje langs kantene

samt på «hengslenes» overside. Platene er prydet med geometrisk relieffdekor bestående av vinkelborder, punktsirkler og spiraler. Det best bevarte beslaget har to faste «hengsler», stangen som er støpt i ett med beslaget. Den gir rom for de to hengslene på det andre beslaget som er defekt. Dette har samme utforming som det første, men er uten hektestang. Det har en, opprinnelig to hengsler. Disse har ribbedekor.

Mål: L. 3,3 cm; største br.: 2 cm; Vekt: 8,78 g. Fig. 2a og 6.

Runestein/kvartsblokk med 10 runetegn:

IXIGRTHFY

Omskrevet: **igijonhalaR**. Oppstilt 1782 på Julianehøj, ved Jægerspris Slott på Sjælland. Runene ble da etterhugget for å gjøre innskriftene tydeligere.

Mål: L.60 cm; bredde: 55 cm; tykkelse: 63 cm. Fig. 8, 9 og 10.

Runesteinens innskrift og funnstedet for den er også omtalt i *Antiquarisk Tidsskrift*, Kbh. 1852-54: 450-452.

Tapte gjenstander:

Fragmenter av et fjerde leirkar, en gullring vekt 7-8 riksdaler; jernfragmenter av en «kârde med messingtøj til kârdebalgen» (muligens et vevsverd av type Rygh 1985, fig 150); fire små «stenperler» (sansynligvis glassperler). Da funnet i 1844-45 ble overført fra Kunst-kammeret til Nationalmuseet fulgte de ovenfor nevnte sakene ikke med.

¹ I *Antiquarisk Tidsskr.* 1852-54:452, Kbh., henvises til brev av «10de Marts forrige Aar» (dvs. 1781).

² Takk til univ.lektor Håkon Ingvaldsen, Myntkabinettet, som har gitt meg følgende opplysninger om myntvekter ca 1780: «Riksdaler specie: ca 28,2 g (25.282 g fint sølv). Riksdaler kroner: ca 26 g. Riksdaler kurant:25 g. Kurant-og kronedaler ble bare unntaksvis utmyntet, så når vekten på gullringen oppgis til «7-8 riksdaler» vil jeg tro at det er vekten på speciedaler som er mest aktuell.»

³ Takk til univ.lektor Jonas Nordby, Runearkivet, som har vært behjelpelig med lesningen av runeinnskriften og litteratur omkring denne. Han har gitt følgende tilleggsopplysninger: «Krause fører opp formen *Igjō* i sin utgave fra 1966(s.186), men endrer formen til *Igi-jō* i *Die Sprache* ..1971(s.199 § et passim)».

Mattias Tveitane leste innskriften som: «Hall gjorde (skrev) dette for Inga» (1971:197).

⁴ Brev fra Bestyrelsen for Kong Frederik den syvendes Stiftelse på Jægerspris v/ Tomas Christensen til Holla Historielag, datert 30.mai 1978. Runearkivet, Univ. Kulturhist. Museer, Oslo.

⁵ Korrespondanse i Runearkivet ved Univ. Kulturhist. Museer, Oslo.

⁶ Takk til amanuensis Edgar Ytteborg, Nasjonalbiblioteket, avd. Oslo, for gjennomgang av den tyske teksten.

Zusammenfassung

Der Grabfund von Stenstad in Telemark. Ein Blatt der dänisch-norwegischen Unionsgeschichte.

Im Sommer 1781 wurde in einem Hügel auf dem Bauernhof Stenstad, Gemeinde Holla in Telemark ein Grabfund gemacht. Der Fund wurde damals an die Königliche Kunstkammer in Kopenhagen, der Hauptstadt des Dänisch-Norwegischen Königreichs geschickt und wird seit 1844 in dem dortigen Nationalmuseum aufbewahrt. Den spärlichen Auskünften zufolge handelt es sich um eine Körperbestattung in einer kleinen Steinkiste.

Die erhaltenen Beigabene sind: eine kreuzförmige Bronzefibel, eine Verschlussgarnitur - wahrscheinlich ein Ärmelhaken - aus Silber mit geometrischer Relieffverzierung, drei Tongefäße und ein Holzzeimer mit Bronzebeschlägen.

Verschollene Beigaben sind: ein Tongefäß, ein Ring aus Gold, Gew. 7-8 «riksdaler» (Reichsthaler, ca 197,4 - 225,6 g), einige kleine «Steinperlen» - wahrscheinlich Glasperlen - und Eisenfragmente, möglicherweise ein Weberschwert vom Typus Rygh 1885, fig.150.

Auf Grund der Tongefäße, der Fibel und des Silberbeschlags in Typischem Nydamstil, kann der Fund in die erste Hälfte des 5.Jahrhunderts datiert werden.

Weiter oben in dem Hügel, etwa 2 Alen (ca. 1,25 m) von dem Grab entfernt, befand sich ein Quarzitblock, auf dem 10 Runenzeichen des älteren Futhark eingehauen sind.

Die Inschrift ist sehr deutlich, wurde aber 1784 nachgehauen. **IgijonhalaR** in zwei Wörtern: Der Frauenname *Ingiō* (Inga) und **HalaR** (*hallr* gleich Stein), d.h. Inga's Stein. Der Runenstein kann in Zusammenhang mit dem Frauengrab gesehen werden und ist mit anderen Quarzsteinen in Grabanlagen der Völkerwanderungszeit vergleichbar.

Vielleicht spiegelt der Runenstein Frau Inga's spezielle Funktion in der lokalen Gesellschaft der Holla-Gemeinschaft wider. Das wohlausgerüstete Grab zeigt zugleich Frau Ingas erhobene Position als Herrin des Hofes. In dieser Telemarkregion und der Nachbarregion im südlichen Teil Vestfolds ist eine Reihe von reichen Frauengräbern der frühen Völkerwanderungszeit entdeckt worden.

Der Runenstein wurde 1784 auf einem Ehrendenkmal für die Königin Juliane Marie, die Witwe von König Frederik V, in dem Park von Jægerspris Slot (Schloss Jägerspreis) auf Nord-Seeland errichtet. Der Hügel war ursprünglich ein Ganggrab des frühen Mittleren Neolithicum (Früh MN). Der Sohn von Juliane Marie, Erbprinz Frederik, und sein Kabinettssekretär Ove Höeg-Guldberg hatten den bekannten Bildhauer Johannes Wiedewelt damit beauftragt, dieses bescheidene Ganggrab als ein würdiges Monument zu Ehren der Königin umzubauen. Ausser dem Runenstein aus Stenstad wurden mehrere Marmorsteine errichtet, zum Andenken an frühmittelalterliche Könige wie Harald Blauzahn und Harald Schönhaar, sowie einer Reihe von mehr oder weniger sagenhaften heinischen Königen und Fürsten.

Die Marmormonumente und der norwegische Runenstein dienten zugleich als politische Symbole zur Verstärkung der Union zwischen den beiden «Zwillingreichen» Dänemark und Norwegen.

Julianehøj wurde 1984 archäologisch untersucht und restauriert um die Anlage von Johannes Wiedewelt so gut wie möglich wiederzugeben.⁶

Litteratur

- Bøe, Johs,: 1927: *Norsk gravguld fra ældre jernalder*. Bergens Mus. Årbok 1926, hist.ant.række nr.2 (Bergen 1927).
- Bøe, Johs.,1931: *Jernalderens Keramikk i Norge*. Bergens Museums Skrifter 14 (Bergen1931)..
- Hines, John,1993: *Clasps Hekteseppner Agraffen*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Jønsson, Bente, 2001: *Magt og Rænkespil. Den Danske Enevælde i 1700-Tallet*. Utg. Kong Frederik den 7. Stiftelse på Jægerspris.
- Kaul, Flemming, 1984: Om de sidste århundreders brug af oldtidsminder.I: *Fortid og Nutid*, 14.april til 8.juli,Holte, 19-28. Utstillingskatalog.
- Kaul, Flemming, 1987: Om publikationen af udgravningen af Monsees høj ved Jægerspris Slot. I: *Dysser og jættestuer i Horns Herred*, utgitt av Historisk Forening i Jægerspris Kommune,s.7-14.
- Krause, Wolfgang,1966: *Die Runeninnschriften im älteren Futhark*. Abhandlungen der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. Dritte Folge. Nr.65.
- Kristoffersen, Siv, 2000:*Sverd og spenne* Dyreornamentikk og sosial kontekst. Studia Humanitas Bergensia.
- Myhre, Bjørn, 1987: Chieftain's graves and chieftom territories. In: *Studien zur Sachsenforschung* 7, s.169- 187.
- Myhre, Bjørn, 1991: Bosetning og politisk organisasjon i Vest-Norge før vikingetid. I: *Nordatlantiske Foredrag*. Seminar om nordatlantisk Kulturforskning i Norden Hus på Færøerne 27.30.august 1990. Tórshavn, s.10-19.
- Noss, Aagot, 1977: Statuane i Nordmandsdalen. Oslo.
- Rygh, Oluf,1885: *Norske Oldsager*. Kristiania.
- Shetelig, Haakon, 1907: *The cruciform brooches of Norway*. Bergens Museums Årbok. Hist.antikv. rekke 8, 1906, s. 1-162, Bergen.
- Shetelig, Haakon,1912: *Vestlandske Graver fra Jernalderen*. Bergens Museums Skrifter, ny rekke, bd.2,1 Bergen.
- Shetelig, Haakon,1924: *Arkeologiske tidsbestemmelser av ældre norske runeinnskrifter*. I: Norges Indskrifter med de Ældre Runer. III ved Magnus Olsen. Christiania 1924,1-76 (Utgitt som særtrykk 1914).
- Slomann, Wencke,1961: Buckelurnen aus der Völkerwanderungszeit in Norwegen. *Die Kunde*, 2-15. opptrykt i 1986 i *Festskrift til Wencke Slomann*, Universitetet Oldsaksamlings skrifter. Ny rekke, nr.6, s. 61-77.
- Solberg, Bergljot,1999: «Holy white stones». Remains of fertility cult in Norway. In: Völker an Nord-und Ostsee und die Franken. Acten des 48. Sachsensymposiums in Mannheim vom 7. bis 11. September 1997. In: *Kolloquien zur Vor-und Frühgeschichte, Band 3 Mannheimer Geschichtblätter, N.F.,Beiheft 2*, (1999),s.99-106
- Storm Munch, Jens, 1962: Borg og bygd. Studier i Telemarks eldre jernalder. I: *Universitetets Oldsaksamlings Årbok*, 1962, s.8-175.

- Straume, Eldrid 1977: Glasgefäße mit Reparatur in norwegischen Grabfunden der Völkerwanderungszeit. In: *Marburger Studien zur Vor-und Frühgeschichte* 1,1977, s.273-282.
- Straume, Eldrid, 1987: *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4.und 5. Jahrhunderts n.Chr* Inst. for sammenlign. kulturforskning. Serie B:Skifter LXXIII. Universitetsforlaget.
- Straume, Eldrid 1993: *Gravene*. I: Egil Bakka, Siv Kristoffersen, Eldrid Straume, Rolf Lie: Modvo - et gårdsanlegg fra eldre jernalder i Hafslo, Indre Sogn,s.139-247. Minneskrift til Egil Bakka. I: Arkeologiske Skrifter Historisk Museum, Universitetet i Bergen No.7, 1993.
- Thorsen, Sven,1985a: Julianehøj - Lidt om den arkæologiske undersøgelse af et politisk monument i græstørv og marmor. I: *Fortidsminder. Antikvariske Studier* 7, s.9-21.
- Thorsen, Sven, 1985b: Den bedste moders minde. I: *Skalk*, nr.2,1985, s.16-17.
- Tveitane, Mattias,1971: Runesteinen fra Stenstad. I: *Mål og Minne*,184-201.
- Undset, Ingvald,1878: *Norske Oldsager i fremmede Museer*. Kristiania.
- Undset, Ingvald, 1891: *Mere om de norske oldsager i Københavns oldnordiske museum*. Christiania Videnskabs-Selskabs Forhandling No.1. Christiania. s.4-6.
- Voss, Olfert, 1962: Lerkar med vindue. *Skalk*, s.18-19.

Handel – misjon – religionsmøter. Impulser fra buddhisme, islam og kristendom i Norden 500–1000 e.Kr.

Helgö – møtestedet

Under de arkeologiske utgravningene på Helgö i Uppland, Sverige i årene 1954–78 ble det funnet en del meget spesielle gjenstander, som kan knyttes til forskjellige religioner og til kult og religiøse seremonier (Holmqvist 1961).

I det som opprinnelig kaltes «building foundation I» (op.cit.), senere tolket som to bygninger («foundation IA og IB») (Holmqvist 1970), ble det funnet 20 såkalte «gullgubber»: meget små rektangulære gullblikk hvor det er avbildet en mann og en kvinne som står vendt mot hverandre (Holmqvist 1961: 108 f.; Pl. 19, 20:1) (Fig. 1). Ca. 3/4 av dem ble funnet i den østlige delen av tuft IA, samlet omkring et stort stolpehull. Slike «gullgubber» tilhører den norrøne, førkristne religionen, og er tolket som det mytiske par (hellig bryllup) som dannet opphavet til de nordiske fyrsteættene. Gjenstandene tolkes å ha vært rituelt nedlagt i hallen for å markere bygningens og fyrsteættens status, i fundamentet for høysetestolpen eller en annen større stolpe nær høysetet (Steinsland 1990). «Gullgubbene» dateres nå i hovedsak til å tilhøre vikingtiden, men de kan også være eldre (op.cit.: 80).

I den samme hustuften ble det også funnet mange hundre glassfragmenter, flere fragmenter av bronsekar, importert keramikk og dyrebein (Lundström 1970: 132 f.); alt dette bygger opp under bildet av stedets seremonielle karakter.

En sølvskål og deler av et bronsefat, trolig fra De britiske øyene, ble funnet nær en bronseøse av såkalt «koptisk» opprinnelse (Holmqvist 1961: Fig. 17, 22, Pl. 29:2), i vestenden av tuft IA. Noe lenger vest (muligens i tuft IB) ble det funnet toppen av en bispestav av bronse, dekorert med emalje, og et endestykke til selve staven (Fig. 2). Disse siste regnes å være av kristen irsk opprinnelse (op.cit.: Pl. 23–25).

I vestenden av tuft IB på Helgö ble det funnet en liten Buddhafigur av bronse. Den er bare 8,4 cm høy, og framstiller Buddha sittende med korslagte ben på en lotustrone (Fig. 3). Figuren er laget i en stil som står nær den som særpreger den sene Gandharaskolen og dateres til omkring 500 e.Kr. Den er laget i NV-India, trolig i Kashmir (Ahrens 1964).

Jeg vil også nevne noen andre funn fra Helgö, som har eller kan ha hatt religiøs betydning eller tilknytning til kultaktivitet:

- Hustuft IIIA i bygningsgruppe 2: 4 «gullgubber», 4 skår av såkalte «frisiske» eller tinnfolierte kanner, 10 glassfragmenter og store mengder dyrebein (Lundström 1970: 138–39).

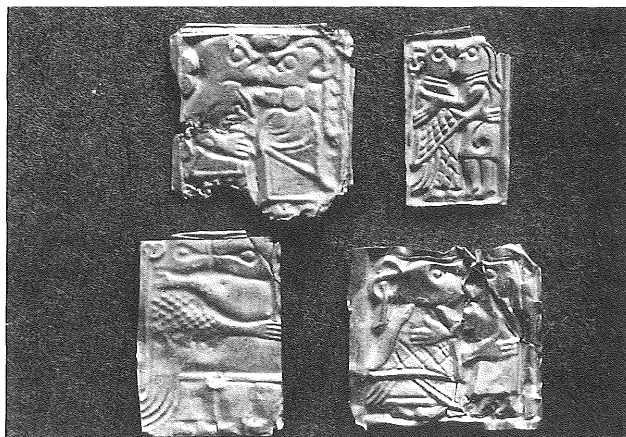

Fig. 1. Såkalte «gullgubber» funnet på Helgö i Mälaren, Uppland, Sverige. Foto: ATA, Stockholm.

Fig. 1. Figure foils of gold found at Helgö in Lake Mälaren, Uppland, Sweden.

Fig. 2. Bispestav av antatt irsk opprinnelse, funnet på Helgö. Foto: ATA, Stockholm.

Fig. 2. Bishop's crosier of probably Irish origin, found at Helgö.

- Hustuft III B: Fragment av «frisisk kanne», fragmenter av glassbegre og to beslag med emaljinnlegninger av anglo-irsk opprinnelse (op.cit.: 139).
- Hustuftene 37 og 39 (ildhus datert til vikingtid): Torshammerringar og andre hengesmykker (op.cit.: 146).

De fleste funnene som er omtalt her kan, mer eller mindre direkte, knyttes til en bestemt religion eller religiøs retning og i mange tilfelle til kultaktiviteter. I tuftekompleks I ble det også funnet 13 arabiske sølvmynter fra vikingtid. De er preget bl.a. i Tunisia, Irak, Iran og Uzbekistan. De inneholder, i tekstpregningen, budskap fra Koranen (islam), men kan likevel ikke direkte tolkes som religiøse objekter som sådanne, slik som mange av de andre omtalte funnene.

På Helgö har vi trolig hatt en høvdinggård, som samtidig kan ha vært et kultsenter, både i eldre og yngre jernalder, i tiden mellom ca. 200 og 900 e.Kr., der det trolig ble utført store religiøse seremonier. I dette miljø-

Fig. 3. Buddhafigur av bronse, 8,4 cm høy, funnet på Helgö. Foto: ATA, Stockholm.
 Fig. 3. Buddha figure of bronze, 8.4 cm heigh, found at Helgö.

Fig. 4. Buddhafiguren fra Helgö, med restene av en lærrem rundt halsen og venstre håndledd, slik den var bevart da figuren ble funnet. Foto: ATA, Stockholm.
 Fig. 4. Buddha figure found at Helgö, with traces of a leather thong around the neck and the left wrist, as it was found during the excavations at Helgö.

et finner vi flere «kraftfulle» gjenstander, som har sitt opphav i kulturer med helt andre religioner: Den koptiske, den irske og den kontinentale kristendom, buddhisme i Sør- og Sentral-Asia, og islam. – Hvordan skal en tolke en slik situasjon, med en slik samling gjenstander? Er det en samling «kuriositeter»? Er de tatt opp i den nordiske religionen som «kraftfulle objekter», eller er det bare «kostbarheter»? Er det snakk om handelsvarer, eller har de også vært bærere av religiøse impulser, misjonsvirksomhet eller andre former for kontakt, som brakte nye ideer til Skandinavia? Jeg skal i det følgende nærme meg disse spørsmålene.

Arkeologisk materiale fra Sverige og Norge danner det viktigste empiriske utgangspunktet, mens dansk materiale i liten grad er tatt med. Det er ikke gjort noe forsøk på å gi en totaloversikt over materialet som kan være relevant for problemstillingene. Utvalget er mer ment som eksempler.

Det teoretiske fundament

Gjenstander kan forflyttes fra ett sted til et annet, direkte eller i flere ledd. Oftest forklares dette som resultat av handel i en eller annen form. Det finnes imidlertid en rekke alternativ til handel for å forklare forflytning av gjenstander: folkeforflytninger, kriger og krigsbyttetaking, gaveutveksling, medgift, forflytning av enkeltpersoner: «reisende», misjonærer og pilegrimer. Det er ikke uvanlig at ikke bare selve gjenstanden, men også de ideer, forestillinger og den symbolikk som ligger i en gjenstand, følger gjenstanden når den forflyttes fra et sted til et annet.

Kan vi klare å skille mellom forskjellige former for handel og andre mekanismer som danner bakgrunn for forflytning av gjenstander i det arkeologiske materialet? Dette er ett av de vanskeligste problemer å løse innenfor arkeologien.

Skal en likevel komme lenger og ikke bare slå seg til ro med å forklare spredning av gjenstander innenfor et upresist handelsbegrep, må en se på deres kontekst: på opprinnelsesstedet, underveis og på deponeringsstedet. Det er ikke uvanlig at gjenstand og idé følger hverandre når den forflyttes, men den kan også bli tillagt nytt meningsinnhold en eller flere ganger under veis. Kan en si noe om en gjenstand opprettholdt sitt opprinnelige meningsinnhold – helt eller delvis, eller om mottakeren hadde visse oppfatninger om dette eller gjenstandens budskap? Eller var det slik at gjenstanden ble tillagt helt nytt meningsinnhold og ble brukt på en helt ny måte i nye kontekster?

Jeg vil ta for meg gjenstander som kan sies å ha en eller annen form for religiøs betydning, eller tilknytning til en religion. Slike «religiøse elementer» kan være:

- Gudefigurer eller symboler på en guddom
- Gjenstander ofret i religiøse seremonier, eller konstruksjoner som inngår i slike seremonier
- Gjenstander brukt ved religiøs renselse
- Gjenstander brukt under dåp eller nattverd
- Andre rituelle eller religiøse gjenstander
- Gjenstander med innskrifter eller innrissete symboler, som refererer til en spesiell religion
- Gravskikk

Det er en utfordring å finne, ikke bare helt åpenbare «religiøse elementer», men også gjenstander eller andre spor med en mer symbolsk betydning. Ved å anvende følgende kriterier, kan det være mulig å få fram hvilke aspekter av en arkeologisk kontekst som kan øke sannsynligheten for at en gjenstand har opprettholdt sin religiøse betydning, eller i alle fall en del av den, på veien fra «avsender» til «mottaker»:

- Gjenstanden er funnet sammen med andre gjenstander med religiøs betydning i en kontekst, fra den samme eller en annen religion.
- Mer enn én gjenstand i «mottakerens» kontekst viser til forbindelser med «avsenderområdet».
- Det virker sannsynlig at en gjenstand har beholdt sin opprinnelige funksjon på veien fra «avsender» til «mottaker».

- Symboler i en religion settes i opposisjon til symboler tilhørende en annen religion.
- At det er mange likhetspunkter i gravskikken mellom «avsenders» og «mottakers» område, samtidig som den er tilstrekkelig forskjellig fra den tidligere lokale gravskikken.

I en analyse av kulturforbindelser over store avstander er det viktig at disse kriteriene anvendes samlet, hvis vi vil «oppdage» spredning av religiøse ideer og trosforestillinger. Kildekritikk er viktig (jfr. Stjernquist 1989: 65).

Religionstypologi

For å sette den nordiske eller norrøne religionen inn i en kontekst, vil jeg se på hvor mottakelig, tolerant eller avvisende denne religionen var i forhold til andre religioner: buddhismen, islam og kristendommen.

Den første, *den norrøne religionen*, er en etnisk religion med et polyteistisk panteon, med kvinnelige så vel som mannlige guder. Den er basert på kult og ritualer, med en stor variasjon i rituell praksis og tro. Det var en religion tilpasset bondesamfunnet. Kultseremoniene var fokusert på opprettholdelse av familien, dens liv og aktivitet. Fruktbarhet i alle dens avskygninger var viktig. Kulturn var knyttet til gården og ble hovedsakelig utøvet lokalt. Den døde fortsatte sitt liv nær sin opprinnelige familie, og forfedrekult var viktig (Steinsland 1991: 338f.). Det synes som mytene var under kontinuerlig endring, og det var ingen dogmer. Det var antagelig ikke vanskelig å inkorporere nye guder eller gestalter i deres store panteon, så lenge en ikke behøvde å endre kulturn (Steinsland, personlig meddelelse).

Buddhismen regnes som en av verdensreligionene, i stor grad basert på skrevne tekster; en typisk universell religion som aldri har identifisert seg med noen bestemt nasjonal kultur (Joshi 1967: 325). Buddhismen har ingen egentlige guder, selv om Buddha og andre gestalter blir behandlet og dyrket som slike. For buddhistene er verden lidelse, og de tror på reinkarnasjon. Buddhismens mål er å gjøre slutt på gjenfødelsen ved å fjerne dens årsaker, et mål som fullt ut er individualistisk. Buddhismen har en vei til frelse bare for dem som gir avkall på verden, som gir seg selv helt og holdent til oppgaven – munken (Moore 1950: 305, 313). «Buddhismen var aldri noen sosial bevegelse – den forsøkte aldri å utvikle noe fullstendig eget samfunn; den foreskrev ingen seremonier for fødsel, bryllup eller død for medlemmene» (Joshi 1967: 323).

Buddhismen var opprinnelig ingen kultreligion, men dette aspektet utviklet seg gradvis, særlig innenfor den nordlige grenen av buddhismen, Mahayana. Dyrkingen av relikvier ble manifestert som en permanent institusjon innenfor buddhismen, med ofring som del av den (Jansen 1965: 194). Buddhistiske misjonærer var vanligvis munkar eller handelsmenn (Liu 1988).

Islam er også en verdensreligion; monoteistisk og en typisk «bokreligion». Koranen, hadith-litteraturen og andre lovtekster etc. er de viktigste kildene. Islam har mye til felles med kristendommen. Den aksepterer jøder og kristne. De ble behandlet med toleranse, og de levde i lange perioder i fredelig harmoni. Fra begynnelsen ble de muslimske samfunn ansett for å være multi-kulturelle og pluralistiske (Vogt 1993: 124, 140, 152–53). «Hellig krig» (*Jihad*) var fra først av hovedsakelig til for intern beskyttelse, av deres egne grenser

og for å hindre stridigheter og sterk uenighet (op.cit.: 155). Islam er en misjonerende religion (Levtzion 1979).

Kristendommen er en universell frelsesreligion basert på doktriner og kult, organisert i en internasjonal institusjon. Det er en monoteistisk religion, med et patriarkalsk gudsbegrep: Faderen, Sønnen og Den hellige ånd. Dens oppfatning av tilværelsen ligger i livet etter døden. Individet er satt i sentrum. Kulten er knyttet til spesielle hellige bygninger, som bidrar til å skille utøvelsen av religionen fra dagliglivet. Kristendommen forkynner sjelens udødelighet og tilbyr frelse fra synd og lover et evig liv i himmelen for den enkelte (Steinsland 1991: 338f.). Kristendommen aksepterer ikke andre guder. Dens misjonsstrategi er å omvende folk som har en annen religion, til kristendommen. Det drives en aktiv misjonsvirksomhet.

Buddhismen – misjon og handel

Innenfor buddhismen har det alltid vært et nært samkvem mellom handelsmannen, misjonæren og pilegrimen. Buddhistiske velyndere og beskyttere var også gjerne handelsmenn, og klostrene kunne samle seg rikdommer gjennom beskyttelse fra handelssamfunnet eller til og med ved selv å delta i handel (Liu 1988: 81f., 90, 107). Derfor ble buddhistklostre ofte lagt i nær kontakt med bysamfunn, handelsveier og fyrstelige områder (Heitzman 1984: 131). På denne måten kom buddhistklostre til å tjene som en slags «servicesentre» for handelsmenn og handel. Her kunne utenlandske handelsmenn finne et stille sted hvor de kunne gjennomføre sine transaksjoner. I visse perioder fungerte klostrene til og med som finansielle agenter (Liu 1988: 121–22).

Handelsmannen, munken og pilegrimen fulgte ofte de samme veiene, og de overnattet de samme stedene, i buddhistklostrene, som ble viktige møteplasser.

Buddhistklostrene var også viktige konsumenter av luksusartikler, noe som i seg selv var en motivasjon for å delta aktivt i handelsvirksomhet. De ble brukt som offergaver knyttet til stupaene, lagt ned i relikviegjemmer eller ofret utenfor stupaene. Trolig ble stupaene dekorert med gull og perler av forskjellige edelstener, silkebånd og bjeller (Liu 1988: 84, 97).

Buddhismens såkalte «sju skatter» (*sapta-ratna*) var verdifulle gjenstander som ble brukt for å ære Buddha og andre hellige gestalter. De besto av gull og sølv i form av mynter eller annet, lapis lazuli, bergkrystall, naturperler, røde edel- eller halvedelstener (bl.a. karneol), ammonitt, agat og korall, oftest i form av perler (Liu 1988: 93). Det er vanlig å finne slike perler i buddhistiske klostre og templer, ofte lagt ned i relikvieskrin. Kauriskjell finnes også i buddhistiske relikvieskrin (se Fig. 5).

Dette behovet for offergaver resulterte i en omfattende fjernhandel. Mange handelsmenn konverterte til buddhismen, kanskje nettopp for å få innpass i klostrene og lette handelskontaktene. Buddhistklostrene var hellige plasser der en kunne drive handel under beskyttede forhold.

Som en vil forstå av dette, ble gjenstander som var knyttet til og ble brukt i den buddhistiske religion og kultur, spredt vidt omkring. Det blir desto vanskeligere å avgjøre, når

slike gjenstander finnes i arkeologiske kontekster utenfor de klart buddhistiske miljøer, om vi står overfor handelsvarer eller gjenstander der det religiøse innholdet, deres opprinnelige meningsinnhold, var i behold eller ikke.

Handel og spredningen av religiøse forestillinger har altså gått hånd i hånd innenfor buddhismen. Gjenstander som ble brukt i religionen kunne direkte initiere handel, og de ble spredt via handel, trolig også til folk med andre religioner.

Den lille bronsebuddhaen fra Helgö i Øst-Sverige, trolig laget i Kashmir i NV-India ca. 500 e.Kr., er det eneste eksempel vi kjenner på et åpenbart religiøst objekt fra buddhistisk kultur i Norden. Agneta Lundström (1969: 72) viser til at buddhistisk misjon nådde Det kaspiske hav; at det ble etablert et buddhistkloster så langt mot nordvest som i Khorasan i det østlige Turkestan, i Merv, og at dette eksisterte til midten av 600-tallet e.Kr. Dette kan, hevder hun, ha vært en «station en route» for Helgö-buddhaen.

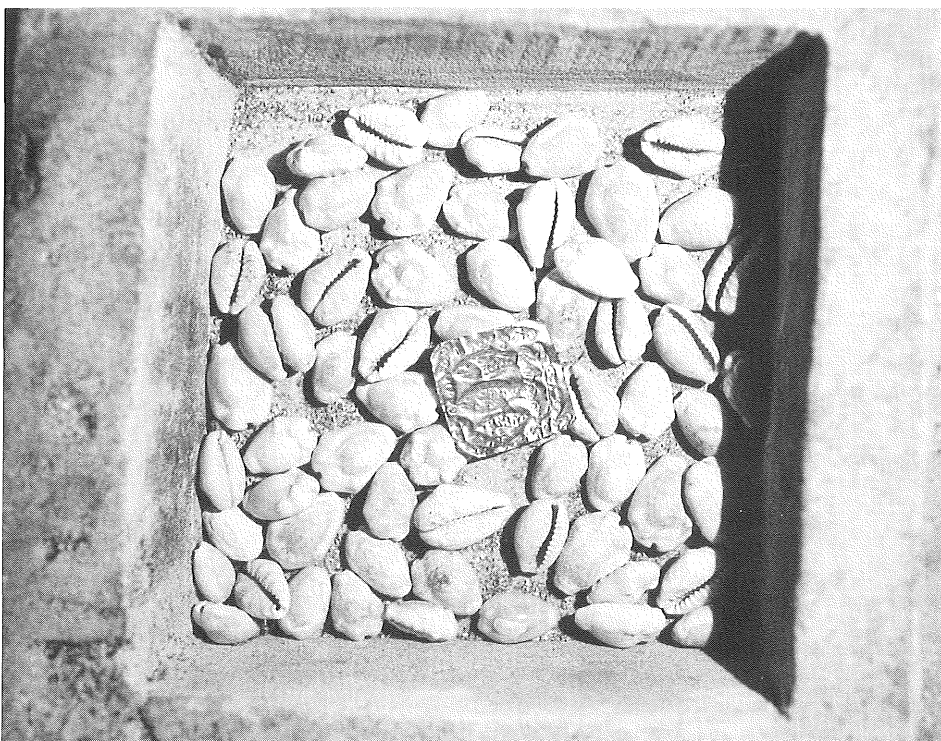
Da figuren ble funnet, hadde den en tynn lærrem rundt halsen og det venstre håndleddet (Holmqvist 1961: Fig. 18–20, Pl. 21–22) (Fig. 4). Dette tyder på at figuren har vært båret som en amulett eller lignende. Wilhelm Holmqvist (1961: 39–40) karakteriserte den som «en slags talisman». Figuren er funnet i en bygning knyttet til en fyrste og hans ætt, ikke langt fra bl.a. de omtalte «gullgubber», en bronseøse av koptisk opprinnelse og en bispestav av irsk opprinnelse. En slik kontekst kan indikere at tradisjonen knyttet til buddhafiguren som et religiøst objekt kan ha holdt seg levende hele veien fra Sør-Asia til Sverige. Lærremmen som den ble båret i, kunne antyde at den har kommet med en langveisfarende, kanskje en troende buddhist (jfr. Barnes 1995: 176). Buddha og buddhismen kan derfor ha vært kjent på Helgö på 500-tallet, om enn i meget begrenset omfang. Noen egentlig buddhistisk misjon her oppe er det imidlertid lite grunnlag for å snakke om. Den norrøne religion som da rådde her, var tolerant overfor nye guder, og således kan Buddha gjerne ha blitt tatt opp i deres mer «lokale panteon», uten at det fikk noen videre betydning.

Jeg har beskrevet hvordan *perler* av forskjellig materiale spilte en stor rolle innenfor buddhismen, spesielt som offergaver. Det er særlig perler i form av kauriskjell og av karneol og bergkrystall jeg vil nevne i denne forbindelse.

Kauriskjell, hovedsakelig av arten *Cypraea moneta*, spres fra Sør-Asia (Det indiske hav) til Skandinavia via russiske områder, trolig fra slutten av 500-tallet, med hovedvekt på 600-tallet, med mindre innslag senere. Dette startet før den islamske ekspansjonen satte inn, i NV-India på begynnelsen av 700-tallet. Det er derfor sannsynlig at både Helgö-buddhaen og kauriskjellene nådde Skandinavia langs de samme ruter, på handelsveier som var etablert før den arabiske ekspansjonen.

Kauriskjell ble på denne tiden samlet og anvendt i buddhistiske klostre og templer i Asia. Maldivene var et senter for denne virksomheten, og kjent for sin store eksport av kauriskjell. Dette er omtalt i skriftlige kilder allerede fra 500-tallet (den egyptiske munken Cosmas Indicopleustes 522 e.Kr.; se McCrindle 1897), og det er dokumentert gjennom arkeologiske utgravninger (Fig. 5). Kauriskjellene tjente her som offergaver, sammen med forskjellige perler, så vel som «penger» (Mikkelsen 2000a,b).

I Nord-Europa er de funnet i kvinnegraver (i Birka også i boplasskontekst) og anvendt som perler eller påsydd drakten: bl.a. tre graver i Nord-Norge fra 6–700-tallet (sammen med

Fig. 5. Relikvieskrin fra buddhistisk tid, funnet på øya Veymandhoo, Thaa atoll, Maldivene. Skrinet, som er laget av korallstein, måler 23,4x23,2 cm. Åpningen stenges med et lokk av samme materiale. Skrinet inneholdt 63 kauriskjell og et gullblikk der tre fisker er avbildet. Foto: Egil Mikkelsen.

Fig. 5. Reliquary from a Buddhist context, found at the Island of Veymandhoo, Thaa atoll, Republic of Maldives. The reliquary is made of coral stone and measures 23.4x23.2 cm. The opening is covered by a lid in the same material. It contained 63 cowry shells and a gold foil with three fishes depicted.

et større antall perler i forskjellige farger) (Ts. 940–49, 6657, 7655) (Fig. 6), 4 funn i Finland (Kivikoski 1967), over 200 graver i Latvia (Mugurevics 1962) og et mindre antall i Estland og Litauen. I disse funnene er det imidlertid ingen andre elementer som peker mot buddhistisk Asia. Det er derfor rimelig å anta at disse har mistet sin religiøse betydning fra opprinnelsesstedet, uten at det behøver å utelukke at de kan ha fått et annet og nytt symbolinnhold underveis og i Norden.

Perler av *karneol* og *bergkrystall* og deres proveniens har vært diskutert (Callmer 1977; Hjørungdal et al. 1987; Heyerdahl-Larsen 1979). Etter min mening er mest sannsynlig opphavsområde for karneolperler, og trolig også bergkrystallperler med de samme former, Combay-området i Gujarat i NV-India (jfr. Callmer 1977: 94f.), altså grovt sett de samme deler av verden hvor funnene jeg har omtalt ovenfor, kom fra. I Sør-Asia, bl.a på Maldivene,

Fig. 6. Gravfunn fra Tjeldnes, Tofte, Tjeldsund, Nordland (Ts.7655) fra merovingertid, med bl.a. 16 kauriskjell, perler og forskjellige redskaper. Foto: Eirik Irgens Johnsen, Universitetets Oldsaksamling.

Fig. 6. Grave find from Tjeldnes, Tofte, Tjeldsund, Nordland (Ts.7655) from the Merovingian period, containing i.a. 16 cowry shells, beads and different tools.

er slike perler funnet som offergaver i buddhistklostre. Slike perler nådde Skandinavia på 800- og 900-tallet, på en tid da Gujarat var erobret av muslimer (Nadwi 1934–35). De er funnet i et stort antall vikingtidsgraver (Jansson 1988: 584f.; Abb. 10) (Fig. 7). Utbredelsen er svært lik utbredelsen av de arabiske dirhemene (Fig. 13), og det er sannsynlig at det også var araberne som stod for handelen med disse perlene, sikkert via Volga-bulgarer og Khazarriket, til Skandinavia. Dermed er det sannsynlig at også disse perlenes religiøse betydning innenfor en opprinnelig buddhistisk kultur, skiftet mening og funksjon lenge før de nådde fram til Skandinavia og Norden. Her ble de brukt som perler i betydningen smykker.

Det kan i denne forbindelse være interessant å nevne at karneolperler er svært mye brukt i rosenkranser. Rosenkranser er kjent innenfor både buddhismen, islam og kristendommen. En kan derfor ikke utelukke at en kan ha hatt en overføring av bruk fra en kultur og religion til en annen.

Islam – misjon og handel

Den unge arabisk-islamske staten var meget ekspansiv. De nomadiske stammene på Den arabiske halvøya var på forbløffende kort tid, etter Muhammeds død i året 632, forvandlet

Fig. 7. Kjede fra grav 632 i Birka, Uppland, Sverige. Perlene i det store kjedet er hovedsakelig laget av bergkrystall og karneol. Foto: ATA, Stockholm.

Fig. 7. Necklace from grave 632 at Birka, Uppland, Sweden. The beads in the big necklace are mostly made of rock-crystal and carnelian.

til en militær elite som erobret store deler av Midtøsten og deler av Europa, Asia og Afrika. Damaskus og Jerusalem falt i 635, Egypt i 641 og hele det sassanidiske riket i Persia i 650. I 711 krysset muslimene Gibraltar og erobret store deler av Spania. Samme år nådde de India. Senere, i året 827, invaderte araberne Sicilia (Vogt 1993). Araberne var med andre ord fast etablert i Middelhavsområdet og øvet i tillegg sterk innflytelse fra øst, via nåværende Russland.

Islam har ikke før ganske nylig hatt en organisert misjonsvirksomhet. Den ortodokse muslim vil ikke ha prester eller andre former for mellommenn mellom seg og Gud. Enhver muslim, gjennom hans sterke tro, ses som en misjonær. Etter de første erobringkrigene, med påfølgende påtrykk for å konvertere til islam, var det særlig arabiske handelsmenn, men også reisende og forskjellige offisielle personer som var de mest aktive misjonærer. Mange av handelsmennene konverterte til islam for å lette sine handelsbetingelser i muslimske områder. Byene ble sentra for konverteringen (Levtzion 1979: 15–16).

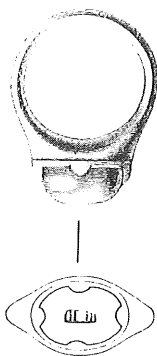
Dermed blir det også innenfor islam en svært nær sammenheng mellom handel og misjon. Araberne etablerte en rekke handelsstasjoner, som hurtig utviklet seg til regulære bydannelser. De utviklet gamle handelsveier over land og etablerte nye i stort omfang, og de ble en dominerende makt til sjøs. De bandt Asia og Europa nærmere sammen. Volga-bulgarene nord for Det kaspiske hav gikk over til Islam i 921/2, og muslimene var en av folkegruppene i Khazarriket, selv om jødedommen der var den offisielle religionen. Spesielt i Volga-Bulgaria møttes arabiske og skandinaviske kjøpmenn, og de lærte å kjenne religionene til hverandre. Kjent er den arabiske reisende Ibn Fadlans beretning fra 922, som forteller om møtet mellom skandinaviske og arabiske kjøpmenn i Russland (Wikander 1978:63f.). Kanskje reiste arabiske kjøpmenn selv nordover til Skandinavia, men her mangler vi skriftlige kilder å bygge på.

I det følgende skal vi se hvilke handelsvarer som nådde Skandinavia i vikingtid, som kan sies å være av arabisk opprinnelse. Arkeologisk materiale av denne karakter går gjerne under betegnelsen «orientalsk import». Det har sin største utbredelse i Øst-Sverige, med handelsplassen og gravfeltet i Birka som et sentralt sted. Til nå har det vært vanlig å omtale disse som handelsvarer og tolke dem som uttrykk for handel. Det spørsmålet jeg vil reise er følgende: Kan det tenkes at ideer og religiøse forestillinger knyttet til slike gjenstander også spredte seg fra den arabisk/islamske til den norrøne kulturen? Eller: Kan det arkeologiske materialet belyse spørsmålet om islam som religion var kjent eller gjorde seg gjeldende på noen måte i Skandinavia i vikingtid? 800- og 900-tallet var en religiøs brytningstid der den norrøne religionen møtte gjentatte misjonsforsøk fra den kristne kirken. Var islam i det hele tatt noen gang konkurrent i denne prosessen?

Jeg legger størst vekt på de funnene som på en eller annen måte kan belyse eventuell islamsk (religiøs) innflytelse.

En gruppe funn er *finger링er*, i vikingtid ofte brukt som hengesmykker. I grav 515 i Birka ble det funnet en ring av sølv med en sten av ametyst. På stenen er det inngravert «Allah» i arabisk skrift (Fig. 8). Lignende ringe finnes blant Volga-bulgarene, khazarene og i Kalifatet (Arne 1914; Arbman 1940–43; Jansson 1988).

Drakt og drakttillbehør er en av de største funngrupper av islamsk opprinnelse i Skandi-

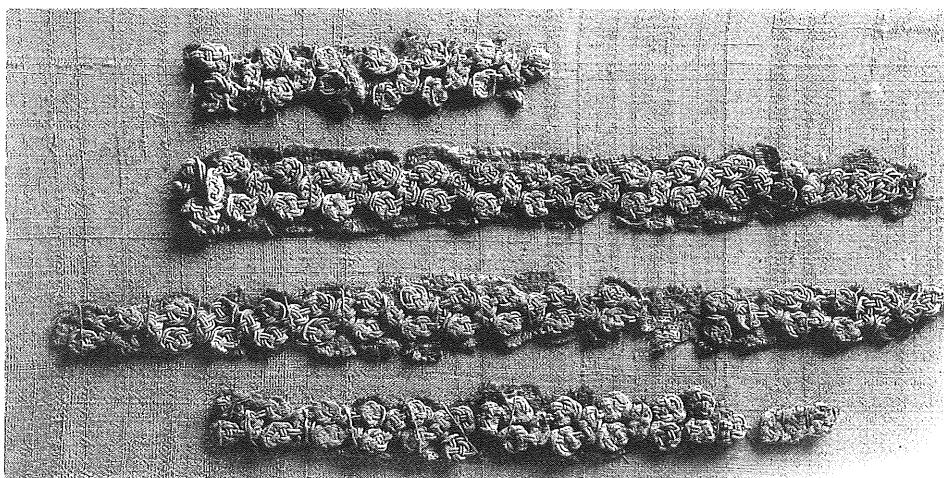
Fig. 8. Fingerring av sølv, med en sten av ametyst, fra grav 515 i Birka. På stenen er det inngravert «Allah» med arabisk skrift. Foto: ATA, Stockholm.

Fig. 8. Finger ring made of silver, with a stone of amethyst, from grave 515 at Birka. «Allah» in Arabic letters is engraved in the stone.

navia. Det er særlig snakk om beltespenner og rembeslag, de siste gjerne hjerteformete, skjoldformete eller firkantete, ofte karakteristisk utsmykket med palmettmotiv. Mange er funnet i graver i Birka. De kommer trolig fra Vest-Turkestan, via khazarene og Volga-ruten til Skandinavia, hovedsakelig på

900-tallet (Arne 1932; Jansson 1988).

Silke og andre tekstiler har av mange vært relatert til den såkalte «orientalske» drakten. Igjen er det Birka som dominerer bildet, med funn fra både manns- og kvinnegraver (Fig. 9). Materialet består hovedsakelig av ull, lin og silke, med innvevinger og ornamenter i sølv og gull og pelsbesetninger. Agnes Geijer (1938) så dette som utenlandske luksusvarer som den enkelte vikinghandelsmann hadde skaffet seg på sine reiser i øst. Drakten ble sett på som en hvilken som helst annen handelsvare, på samme måte som glass, våpen og perler, eller kanskje som «suvenerirer». Anne-Sofie Gräslund (1980: 80f.) tolket de rike kammergravene i Birka – det var her de «orientalske» luksusdraktene var mest vanlige – som begravelser for skandinaver så vel som utenlandske handelsmenn og deres ektefeller. Inga Hägg (1983) er mer tilbøyelig til å se disse draktene som symbol på rang: de skulle tilkjenne

Fig. 9. Orientalske tekstilrester med sølvbroderier, funnet i grav 944 i Birka. Foto: ATA, Stockholm.

Fig. 9. Oriental textile pieces with silver embroideries, found in grave 944 at Birka.

personer av spesielt høy rang, personer som sto i nær kontakt med det bysantinske hoffet, med hoffet i Kiev som et viktig mellomledd på 900-tallet. Ingmar Jansson (1987: 799) har hevdet at krigerklassen i Russland i vikingtid tok opp en orientalsk draktskikk som følge av kriger og andre kontakter med den tyrkiske og islamske verden. Som et resultat av skandinavers engasjement i Russland, nådde denne draktmoten også Sverige.

Det er ikke enkelt å avgjøre om det var visse medlemmer av den svenske krigerklassen som tok over en orientalsk klesmote i vikingtid, om tekstilfunnene avspeiler arabiske handelsmenn som bodde mer fast i Birka, eller om luksusdraktene ganske enkelt representerer den svenske overklassen i Birka, personer som hadde nære kontakter med hoffene i øst. Hva enn forklaringen måtte være – disse gravene er uttrykk for svært nære forbindelser mellom Øst-Skandinavia og den islamske verden i vikingtid.

Kanner av bronse, formet som en sylindrisk flaske med hals, noen ganger med håndtak, er det funnet 4 av i Sverige og 1 på Åland (flere av dem er forandret sekundært):

Föhlagen, Björke, Gotland (Arne 1932)

Tuna, Hjalsta, Uppland (Odenrantz 1934)

Klinta, Köping, Öland (Petersson 1958)

Aska, Hagebyhöga, Östergötland (Arne 1924; 1932) (Fig. 10)

Bertby, Saltvik, Åland (Arne 1932)

To av kannene (Föhlagen og Bertby) er brukt som beholdere for store skattefunn. Kannen fra Föhlagen inneholdt 835 kufiske (arabiske) og ca. 400 vesteuropeiske sølvmynter, med sluttmynt preget 1002 e.Kr. (Arne 1932: 103). Bertby-kannen inneholdt minst 859 arabiske sølvmynter, utmyntet mellom 739 og 875 e.Kr. (personlig meddelelse Tuukka Talvio, Helsinki). De er preget i Bagdad (156 stk.), Almunhamadija (Rei) (42), Isfahan (49), Samarkand (54), Merv (20) og Tashkent (8) (Arne 1932: 101).

Tre kanner kommer fra graver, rikt utstyrte, ofte også med andre gjenstander av orientalsk opprinnelse (Tuna, Klinta og Aska). Graven fra Tuna er en ubrent mannsgrav fra 900-tallet, med bl.a våpen og et vektlodd. Klinta-graven er en brent båtgrav som inneholdt en mann og en kvinne og en rekke gjenstander, bl.a. en kufisk sølvmynt fra 801–04 e.Kr., perler av karneol og bergkrystall. Den dateres til midten av 900-tallet (Petersson 1958: 139). Graven fra Aska er en rik kvinnegrav datert til omkring 975 e.Kr. Den inneholdt bl.a. 3 fragmenter av kufiske sølvmynter, 46 perler av glass og bergkrystall (muligens en karneolperle) og fragmenter av et anglo-irsk bronsefat.

To av kannene (Aska og Bertby) har innskrift som etterligner arabisk, og som kan leses som en religiøs islamsk tekst (Fig. 10 b):

el-fadl el-akmal wa- (l-a) san qabisa, lillah

«Den mest fullkomne nåde og den vakreste gave (er) til gud»

En har antatt at innskriftene ble føyd til på bronsekannene etter at de var kommet i bruk, trolig av samme person, i Bulgar, av en som ikke var fullt ut fortrolig med arabisk skrift (Arne 1932: 108). Både formen på de to kannene og ornamentikken som finnes på begge er nærmest identiske og antas å være laget på samme sted (Odenrantz 1934: Fig. 2–3; Arne 1932).

T.J. Arne (1932: 104f.) daterte disse bronsekannene til andre halvdel av 900-tallet. Det er imidlertid sannsynlig at de er *produsert* tidligere, i slutten av 800- og begynnelsen av 900-

Fig. 10 a–b. Bronseflaske med en pseudo-arabisk innskrift, funnet i en grav på Aska, Hagebyhöga, Östergötland, Sverige. Den lille keramikkoppen med hank, også av arabisk opprinnelse, er funnet i en grav i Hemse på Gotland. Foto: ATA, Stockholm.

Fig. 10 a–b. Bronze bottle with a pseudo-Arabic inscription, found in a grave at Aska, Hagebyhöga, Östergötland, Sweden. The little clay cup with a handle, also of Arabic origin, was found in a grave at Hemse, Gotland.

tallet. Arne foreslo det vestlige Turkestan, Samarkand eller Bukhara som deres produksjonssted. Mange av de arabiske myntene som er funnet i kannene, kommer også fra disse deler av Asia. Karneolperlene som finnes i noen av disse funnene, kan ha kommet på de samme veier som bronsekannene.

Bronsekanner som disse er gjerne anvendt som vannmugger innenfor islam, bl.a. ved rensesvask før bønn (Ward 1993). Konteksten i Norden – som beholdere for skattefunn og de øvrige funn i gravene de er funnet i – tyder ikke på at en slik funksjon har fulgt med gjenstandene nordover. Både konteksten og funksjonen endret seg.

Av glass av «orientalsk» opprinnelse er det kjent ett helt og fragmenter av andre, alle fra Sverige. Mest kjent er det hele glassbegeret fra grav 542 i Birka (Arne 1924: Fig. 1–2). Det

er sylindrisk, hvitt og gjennomskinnelig, 8,9 cm høyt og 9,2 cm i diameter. På utsiden er det dekorert med fugle- og plantemotiver (opprinnelig innlagt med en hvit masse i relieff) (Lamm 1941). Graven inneholdt for øvrig bl.a. våpen, et kjede av flettet gull av antatt «orientalsk» opprinnelse og fem vektlodd av bronse.

I Barkarby, Järfälla i Uppland, Sverige er det funnet fragmenter av minst to glass av islamsk opprinnelse; på det ene er det en innskrift på gresk eller koptisk (Jansson 1988: 646).

Glasset fra Birka har sine nærmeste paralleller i Kaukasus, i Egypt og ved Samarra i Irak, på islamsk grunn. De dateres til 800-tallet (Arne 1924: 103–05). Glassene må oppfattes som drikkebegre tilhørende de høyere sosiale lag i samfunnet.

En liten *keramikkkopp med hank* fra Hemse på Gotland kommer fra en kvinnegrav datert til 900-tallet. Koppen er 4,8 cm høy og måler 6,3 cm i diameter, med tynn glaser på overflaten; fargen varierer mellom hvit og blek gul (Fig. 10 a). Foruten smykker og en kam, inneholdt graven en ødelagt arabisk mynt. Koppen antas å være laget i Nord-Iran, sør for Det kaspiske hav (Arne 1938: 107–08, 113).

To glaserte keramikkskår fra handelsplassen på Birka antas også å være av islamsk opprinnelse (Arrhenius 1973; Jansson 1988: 646).

Et meget spesielt funn kommer fra Åbyn, Hamrånga i Gästrikland, Sverige. Det inneholder en støpt bronsegjenstand laget i et gjennombrutt plantemønster og tolkes som et *røkelseskar*, for brenning av parfyme e.l. (Fig. 11). Til funnet hører også del av en oljelampe og 3 glotenger. Gjenstandene ble funnet mellom to store steinblokker.

Røkelseskar av denne typen er ukjent utenfor Kalifatet. Arne (1943) og Jansson (1988: 621f., 646) har foreslått at det kan ha vært laget hvor som helst mellom Egypt og Iran omkring år 800. Ifølge Karin Ådahl (1990) kommer røkelseskaret trolig fra provinsen Khorasan i Iran sent på 800-tallet.

Karet antas å høre til utstyret i meget velhavende hjem, men det utelukker ikke at det har vært knyttet til religionsutøvelse. Det har to arabiske innskrifter (Ådahl 1990: 33):

bi' ism Allah – «I Guds navn», og:

rahim – «barmhjertig/nådig»

Disse innskriftene knytter åpenbart røkelseskaret til den islamske tro på en eller annen måte.

Blant funnene som kom fra den arabiske verden til Skandinavia i vikingtid, er *skålvekter* og *vektlodd*. Så tidlig som i 1914 foreslo T.J. Arne at vikingtidens vektsystem i Sverige hadde sin opprinnelse i det nære Østen (Arne 1914). Materialet har vært behandlet av flere arkeologer de senere årene: Erik Jondell (1974; det norske materialet), H. Steuer (1987), Susan E. Kruse (1992; det engelske materialet) og Erik Sperber (1996; det svenske materialet). I det følgende vil jeg først og fremst referere til sist nevnte.

De fleste av de 115 sammenleggbare skålvektene som er funnet i Sverige er av en østlig type, som ble introdusert her omkring 880/890 e.Kr. De vanligste islamske vektlodd funnet i Sverige er dels den åttekantede kubiske typen av bronse, dels den sfæriske typen – kuleformet med flate poler, som regel laget av jern med en kappe av blyholdig bronse, men også noen ganger laget helt av blyholdig bronse. I en grundig analyse foretatt av Erik Sperber (1996), konkluderer han med at vektlodd av de to hovedtyper funnet på Gotland passer fint

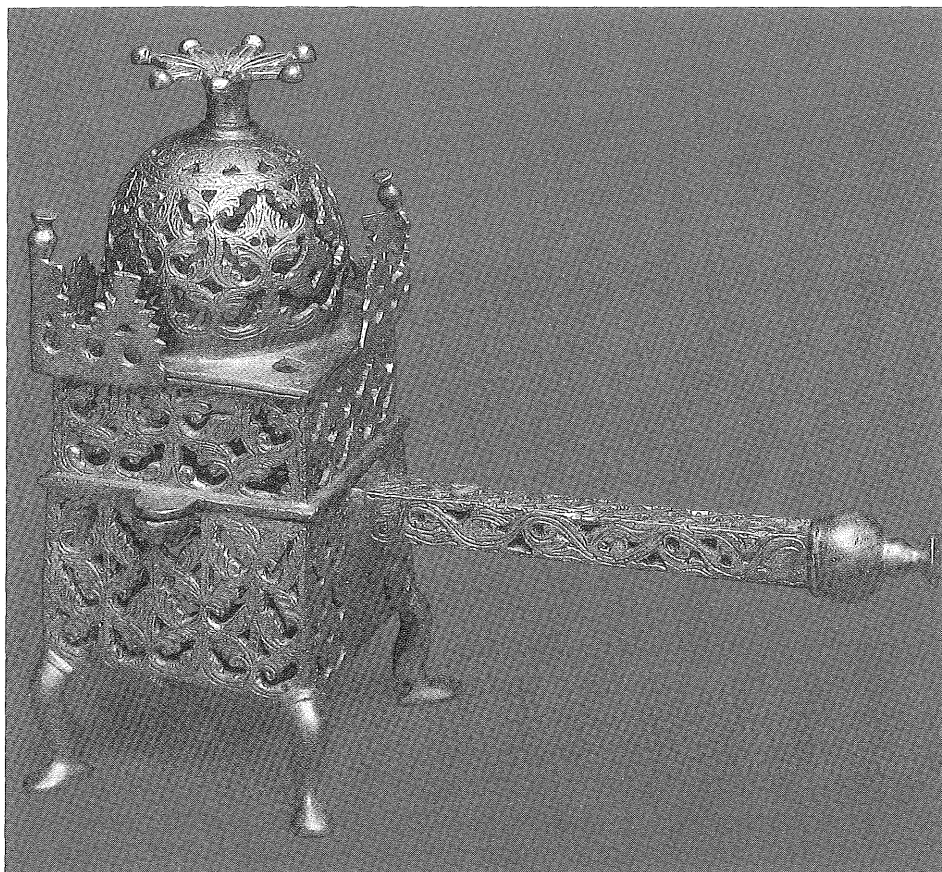

Fig. 11. Røkelseskar av arabisk opprinnelse funnet i Åbyn, Hamrånge, Gästrikland, Sverige. Foto: Länsmuseum i Gävleborgs län.

Fig. 11. Censer of Arabic origin found at Åbyn, Hamrånge, Gästrikland, Sweden.

inn i et vektsystem som har sin opprinnelse i det islamske vektsystemet, som var etablert i Bagdad 696 e.Kr.

Åtte av de svenske sfæriske vektloddene har pseudoarabiske symboler eller bokstaver på polene. Disse minner om innskrifter som vi finner på de arabiske myntene. På et av dem, et vektlodd fra Nysätra i Uppland, står det (Fig. 12):

rasûl Allah – «Allahs profet», og:

bakh – «utsøkt»

Den siste innskriften finnes også på to andre vektlodd og kan ses på som et slags kvalitetsstempel, en garanti for kvalitet og pålitelighet.

Det store innslaget av vektlodd i Sverige er datert til perioden 890–930 e.Kr. Mange av Birka-gravene fra den tiden inneholder vektlodd tilhørende det islamske vektsystemet (Sperber 1996: 104–06). Handelsmenn i Birka, enten de kom fra øst, vest eller Skandinavia

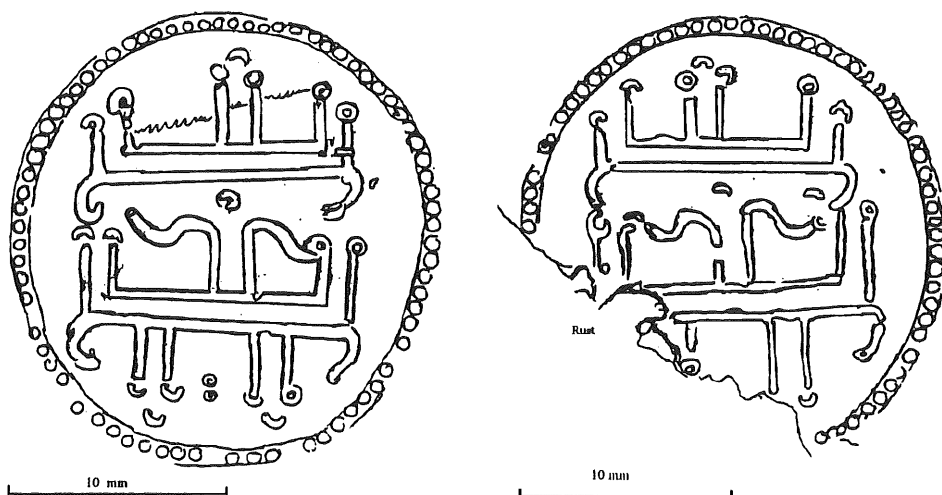

Fig. 12. Pseudo-arabisk innskift på vektlodd funnet i Nysätra, Uppland, Sverige. Etter: Sperber 1996.

Fig. 12. Pseudo-Arabic inscription on a weight found at Nysätra, Uppland, Sweden.

for øvrig, ser ut til å ha tatt i bruk dette vektsystemet. Sperber har en interessant konklusjon når det gjelder forholdene i Birka (Sperber 1996: 107):

Det er sannsynlig at muslimer oppholdt seg i Birka; mange av dem kan ha vært rike og kunne lese og skrive. Kanskje de trengte noen, en mullah, til å lede sine bønner og snakke for seg overfor kongen og også garantere for nøyaktigheten av vektloddene.

Alt i alt virker det sannsynlig at Ansgars veldokumenterte kristne misjonsforsøk i 830-årene hadde en kommersiell og/eller religiøs islamsk etterfølger omkring 890 e.Kr., før den endelige kristningen av Sverige startet flere tiår senere. (Min oversettelse fra engelsk.)

En slik konklusjon er godt i samsvar med mine egne konklusjoner senere i denne artikkelen.

Den desidert største gruppen gjenstander som viser forbindelsene mellom den arabiske verden og Skandinavia, utgjør de mange arabiske eller såkalt *kufiske sølvmynter*, dirhemer, som er funnet her (Fig. 13). (Bare en liten håndfull er gullmynter.) Til sammen er det funnet ca 85.000 slike mynter i Skandinavia, de fleste på Gotland og Öland, fra skattefunn (Hovén 1981; 1985). Bare ca 500 av disse er funnet i Norge (Skaare 1976; Khazaei 1993), omkring 5.000 i Danmark (Skovmand 1942; Kromann 1990). Et mindre antall av myntene kommer fra de arabiske områdene i Spania og det vestre Middelhav (Jonsson & Östergren 1983; Kromann 1988). Største delen er kommet på østlige veier, fra Kalifatet og nordover gjennom Russland, Ukraina og andre av de tidligere Sovjetrepublikker, via Baltikum til Skandinavia. Myntstrømmen begynte på slutten av 700-tallet, nådde et maksimum på 900-tallet og stoppet nesten helt opp etter år 1015 (Hovén 1985).

De kufiske myntene bærer med seg en rekke viktige opplysninger, skrevet i arabisk

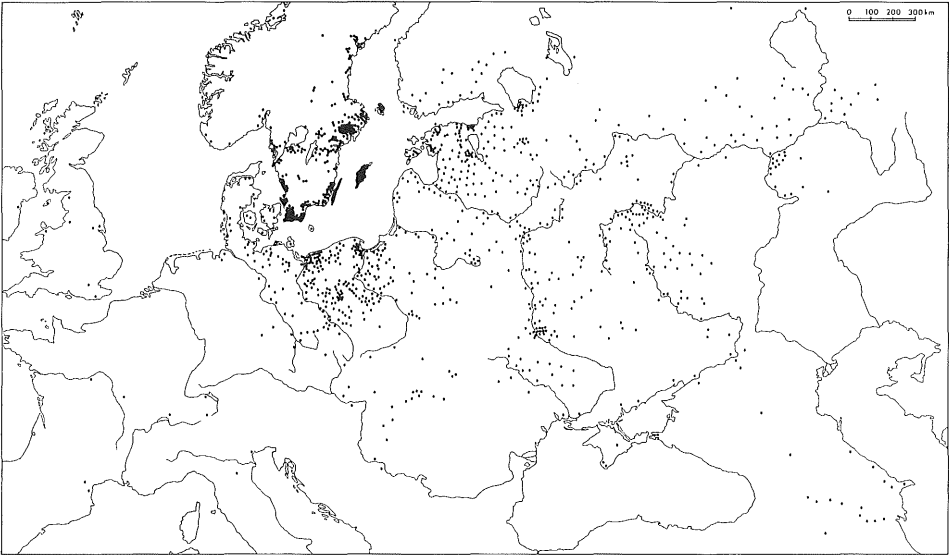

Fig. 13. Utbredelsen av arabiske mynter funnet i Europa. Etter: Jansson 1988.

Fig. 13. The distribution of Arabic coins found in Europe.

skrift: den personen som var ansvarlig for utmyntingen, kalifen og ofte også myntmesteren, myntstedet og det året mynten ble slått (angitt etter den muslimske kalender).

Arabiske mynter er nokså stereotype. I tillegg til den informasjon som er nevnt ovenfor, fylles vanligvis hele midtpartiet av myntene med sitater fra Koranen (Hovén 1985: 74f.). De tekster som siteres, endrer seg noe i årenes løp (Mitchiner 1977: 13–14).

Til å begynne med er det den islamske trosbekjennelsen som dominerer:

Der er ingen Gud unntatt Gud, og han har ingen med-guder (Koranen 47:21; 6:163).

Etter ca. 830 begynte de abbasidiske og senere dynastier å ha en kantomskrift på myntene:

Saken er i Guds hånd, før og etter; og på den dag vil de troende glede seg ved Guds hjelp (Koranen 30:3–4).

På den ene side av myntene fra umayyade-kalifene finner vi teksten:

Gud er en, Gud, den evige. Ikke har han avlet noen, ei heller er han selv blitt avlet. Ingen er hans like (Koranen 112).

På den motsatte siden av myntene finner vi teksten:

Muhammed er Guds sendebud. Han er det, som sendte sitt sendebud (profet) med ledelse og sannhetens religion, for å la den stå fram overfor all religion, selv om det er avgudsdyrkerne imot (Koranen 48:29; 9:33).

På de abbasidiske og senere dynastiens mynter ble teksten på den ene siden endret til den enkle teksten:

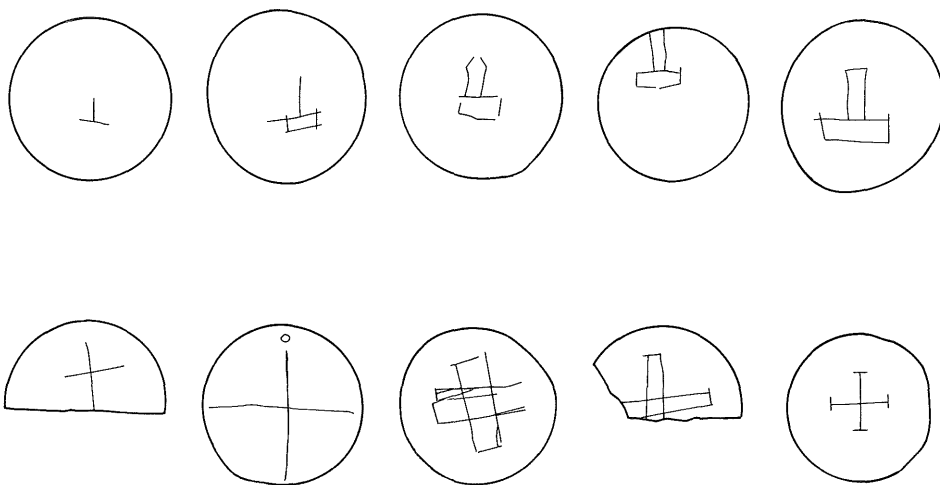
Muhammed er Guds sendebud (profet) (Koranen 48:29).

Innskriftene fra Koranen kan betraktes på flere måter. Dels skulle de bidra til å minne egne trosfeller om sentrale steder i den islamske læren. Dels skulle de sikkert også tjene som små propagandaskrifter overfor andre ikke-rettroende – hedningene. De muslimske handelsmennene og forskjellige offentlige personer var, som nevnt, de fremste misjonærer for islam i vikingtid. Sett i dette lys var det derfor ikke så merkelig at det nettopp var betalingsmiddelet i handelen, myntene, som ble viktige små «misjonsskrifter». – Nådde dette budskapet Skandinavia i vikingtiden?

Vi kjenner mange eksempler på *graffiti og innskrifter på arabiske mynter* som er funnet i Skandinavia og andre deler av Nord-Europa (Fig. 14). Selv om betydningen av disse i noen tilfelle er blitt overdrevet, særlig når det gjelder forekomsten av runer (jfr. Knirk 1994), er det ikke tvil om at dette er et viktig kildemateriale, som til nå ikke har vært utnyttet til å trekke kulturhistoriske slutninger. Det er blitt foretatt flere studier av det svenske og russiske materialet (Linder-Welin 1974; Hammarberg og Rispling 1985; Dobrovolskij, Dubov & Kuzmenko 1991).

De vanligste former for graffiti og innskrifter på de arabiske myntene er orientalske innskrifter, runer, avbildninger av gjenstander som båter og våpen, religiøse og magiske symboler og tegn, foruten naturligvis en rekke ikke-tydbare tegn. Mesteparten av graffitien antas å være risset inn på myntene i Skandinavia, noen kanskje også i skandinaviske områder i Russland.

Jeg har selv undersøkt hva som finnes av graffiti på i alt ca 15.000 arabiske mynter funnet i Sverige (alle i Kgl. Myntkabinettet i Stockholm). Spesielt har jeg sett etter tegn og sym-

Fig. 14. Eksempler på graffiti i form av Torshammere og kristne kors risset inn på arabiske mynter funnet i Sverige fra vikingtid.

Fig. 14. Examples of graffiti in the form of Thor's hammers and Christian crosses scratched on Arabic coins found in Sweden from the Viking Age.

Fig. 15 a–d. Torshammere risset inn på arabiske mynter funnet i Sverige. Foto: Egil Mikkelson.

Fig. 15 a–d. Thor's hammers scratched on Arabic coins found in Sweden.

bolere som kan sies å ha hatt religiøs betydning. Her skal jeg presentere hva jeg har funnet av graffiti i form av innrissete Torshammere og kristne kors.

Jeg har registrert 12 forekomster av *Torshammere*, den norrøne gudens symbol (Fig. 15 a–d). Vanligvis er de små og enkle, risset inn forskjellige steder på myntflaten. 9 stykker består bare av to linjer som møtes i en rett vinkel, et par er større og mer forarbeidete. 5 kommer fra skattefunn fra ukjent sted i Sverige, de øvrige fra Gotland. De 12 myntene er slått mellom år 814 og 934 (medianverdi 898). (Dateringene er foretatt av Bengt Hovén for dette arbeidet.)

Torshammere er også kjent som amuletter, vanligvis av jern (gravfunn) eller i sølv (skattefunn). Av de såkalte Torshammerringene av jern er det fra Sverige kjent ca 450, hvorav 58 kommer fra Birka. Omkring 95 % av dem kommer fra branngraver, altså klart hedenske graver. I Birka finnes de også i 5 kammergraver og i 4 såkalte sjaktgraver. Både i Birka og i Sverige som helhet er det en kraftig dominans av Torshammerringe fra 900-tallet (Ström 1984).

Vi kan med andre ord konstatere at Torshammere laget som graffiti på arabiske mynter og som virkelige amuletter er laget på samme tid, med noen forekomster på 800-tallet, men hovedtyngden fra omkring 900 og første halvdel av 900-tallet.

Det er ofte vanskelig å vite sikkert når to linjer som krysser hverandre i en rett vinkel kan kalles et *kristent kors* (Fig. 16 a–d). Noen er åpenbart bare linjer for oppdeling av de arabiske myntene i halve eller kvarte stykker. De sikreste forekomstene består av en lang og en kortere linje som krysser hverandre midt på den korteste linjen, utenfor midten av den lange. Jeg har registrert 13 slike kors. Typen er kjent fra vestlige kristne kirkesamfunn. Myntene med slike kors kan dateres til årene 779–940 (medianverdi år 900). To andre mynter har kors av samme type, men med andre detaljer i tillegg (hhv. omskrevet rombe og punkt).

Den andre hovedtypen kors jeg har funnet har mer eller mindre like lange armer, som krysser hverandre i rett vinkel, omtrent midt på begge linjer. 10 kors er av denne typen, risset inn på mynt fra 758–940 (medianverdi 911/915 e.Kr.).

Tre kors er mer spesielle:

Hermige, Gällersta, Närke (SHM 8671:25): Korset dannes av to rektangler som krysser hverandre. Datering: 897/8 e.Kr.

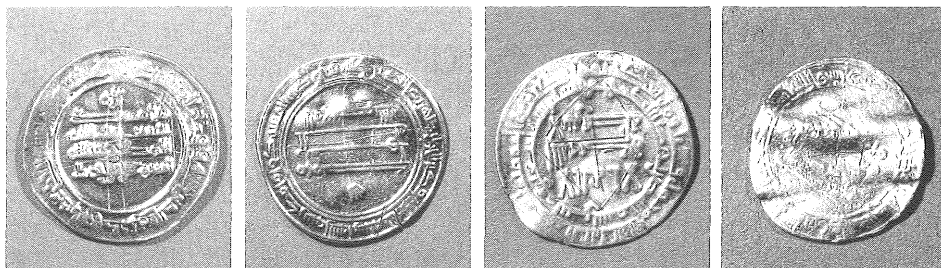

Fig. 16 a–d. Kristne kors risset inn på arabiske mynter funnet i Sverige. Foto: Egil Mikkelson.

Fig. 16.a–d. Christian crosses scratched on Arabic coins found in Sweden.

Ukjent sted, Gotland: Korset dannes ved at to sett av parallelle linjer krysser hverandre i rett vinkel. Datering: 906/7 e.Kr.

Grausne, Stenkyrka, Gotland (SHM 7093): Et ortodokst kors. Datering: 895/6 e.Kr.

Ser en på alle de 28 myntene med innrissete kristne kors samlet, finner vi at de i tid spenner over årene fra 758 til 970, med en medianverdi på 907 e.Kr.

Vi kan sammenligne forekomsten og dateringen av graffitikors med 10 korsanheng og et krusifiks, alle av sølv, som er funnet i Birka-graver (Gräslund 1984). Disse er alle skjelettgraver: 6 fra kammergraver, 2 fra sjaktgraver og 2 fra kistegraver, alle trolig også kvinnegraver. Flere av disse kan være kristne begravelser. Alle gravene dateres til «yngre Birka-tid» (op.cit.: 114–15), vanligvis oppfattet synonymt med 900-tallet. Også her er det samsvar i tid mellom forekomstene av kors som graffiti på arabisk mynt og korsanheng av sølv i Birka-gravene, med tiden omkring og noe etter 900 som tyngdepunkt.

Hvordan skal vi så tolke dette materialet? Hvorfor har det vært risset inn Torshammere og kristne kors over sitatene fra Koranen? Det er rimelig å anta at folk i Skandinavia, først og fremst Sverige, i vikingtiden har kjent til islam. Arabiske kjøpmenn har trolig vært i Skandinavia, ja de kan godt ha hatt mer fast tilhold på handelsplassen Birka. Også skandinaver dro langt av sted, både til Spania og østover gjennom Russland mot Asia, der de møtte muslimer. Dermed må også islam ha blitt kjent blant nordboerne. Det er sannsynlig at de har kjent til noen av hovedtrekkene i islams lære, og de må ha visst at arabisk skrift brakte budskap om denne religionen. Det egentlige innholdet, *selve budskapet* på de arabiske myntene, har de imidlertid neppe kjent eller kunnet lese. Det var snarere skriftegnene som *symboler* for denne fremmede religionen som ble oppfattet hos mottakerne.

Når våre forfedre risset inn Torshammere og kors på de arabiske myntene, må det ha vært for å markere en form for avstand til denne fremmede religionen. Enten ville en med egne symboler uskadeliggjøre budskapet fra islam, eller en ville uttrykke at ens egen religion var den sterkeste.

Den gamle norrøne religionen fikk på denne tiden – i annen halvdel av 800-tallet og på 900-tallet – konkurranse fra kristendommen. Når det har vært snakk om «religionsskiftet i Norden», har det vært disse to religionene som har vært regnet blant aktørene. Nå vil jeg

antydde at tanker fra islam også, i alle fall i Øst-Sverige, kan ha komplisert denne prosessen. Både folk som ennå holdt på den gamle norrøne religionen og de som hadde vendt seg om til den kristne tro, kan ha følt islam som en konkurrent til sin egen religion. Det kan til og med tenkes at konkurransen mellom kristendommen og islam kan ha forsinket kristningsprosessen i Sverige. Islam tapte imidlertid kampen og kristendommen seiret definitivt utover på 1000-tallet.

Det er vanskelig å lese ideer og religiøse forestillinger ut av arkeologisk materiale, men vi må forsøke selv om svarene vi får blir aldri så usikre. Denne gjennomgangen har vist at funn fra det arabiske riket nådde helt opp til Skandinavia, at kontakten kanskje var mer intim enn det en vanligvis har forestilt seg, og at til og med islam som religion kunne blande seg inn i «religionsstriden» på 800- og 900-tallet.

Kristendommen – misjon og handel

Kristendommen er en utpreget misjonerende, monoteistisk og ekskluderende religion, hvor dåpen var og er en nødvendig betingelse for å bli inkludert (Hillgarth 1989: 7). Den kristne misjonsbefalingen står sentralt; den pålegger alle troende å «gå ut og gjøre alle jordens folk til Jesu disipler».

I Nord- og Nordvest-Europa var det Irland som først etablerte kristne samfunn. Hit kom hellige menn som levde som eremitter, men som i perioder var omvandrende predikanter. Dette skjedde muligens allerede ved begynnelsen av 400-tallet. Da St. Patrick kom som Irlands egentlige kristningsapostel, muligens i 432, men kanskje noe senere, fantes det kristne samfunn i Sørøst-Irland. Karakteristisk for de tidlige kristne samfunn i Irland er at de først og fremst var knyttet til klostrene og klostervesenet. Disse var utviklet gjennom kontakter med Sør-Wales, Sørvest-Frankrike, Spania og Middelhavslandene gjennom handelsforbindelser, som også brakte skrifter og ideer med seg. Byer fantes ikke på denne tiden i Irland. På 600-tallet var kristendommen solid etablert her. Da begynte også den irske misjonsvirksomheten utad, som også innebar grunnleggelse av nye klostre på kontinentet. Det var munkene som var de aktive misjonærer. En av dem ble senere helgen: St. Columban (d. 615) (Hillgarth 1989: 118f.).

Kristningen av England skjedde på initiativ fra pave Gregor den store (590–604), som i 597 sendte munkene som misjonærer dit. Her møtte de klostermisjonærer fra Irland. Etter hvert var det romerkirken som vant avgjørende innflytelse, og på 680-tallet hadde alle de angelsaksiske kongedømmene gått over til kristendommen. Konverteringen var mer kollektiv enn individuell. Denne kristningsprosessen er beskrevet av Beda, i hans *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, skrevet på begynnelsen av 700-tallet (Hillgarth 1989: 150–51).

På 600- og 700-tallet var irske, senere også angelsaksiske munkene, som hadde fått sin opplæring av de italienske misjonærene i England, ansvarlige for kristningen av Flandern og Tyskland. Frankiske munkene fortsatte også St. Columbans misjonsvirksomhet på kontinentet. En av dem, St. Amand (d. 675), ble den første virkelige misjonær i Flandern (op.cit.:

137, 150). Senere, ca. 690, fulgte angelsakseren Willibrord (658–719), som da kom fra Irland, og Bonifacius (ca. 675–754), som virket både i Flandern og Tyskland. De hadde støtte hos frankerkongen og pavekirken, og søkte videre støtte hos lokale herskere for å gjennomføre kristningsprosessen. Kirker og klostre ble reist. Fra 722 organiserte Bonifacius kirken i Tyskland. Med brødrene Karloman og Pipin III på tronen etter Karl Martells død i 741, knyttet karolingerne en viktig allianse med pavekirken. Omkring 750 var det meste av Vest-Europa og De britiske øyer kristnet (Hillgarth 1989: 168–70).

I øst foregikk kristningsprosessen en god del senere. Her var det kontaktene mellom fyrstene i Kiev og keiseren i Konstantinopel på 900-tallet som brakte kristendommen. Dette er beskrevet i den mytpregete Nestorkrøniken. Her fortelles det at fyrstinne Olga i året 955 ble døpt i Konstantinopel og fikk navnet Helena. Hennes sønn Svjatoslav lot seg imidlertid ikke omvende. Krøniken forteller videre at det i året 986 kom utsendinger til kong Volodimer (Vladimir den hellige) i Kiev: Volga-bulgarene som bekjente seg til og lovpriste den muslimske tro, utsendinger fra den tyske pavekirken (Roma), khazarer som representerte jødedommen, og grekere som talte overbevisende om den gresk-ortodokse kristne troen. Året etter sammenkalte Volodimer en del av befolkningen i Kiev for å drøfte hvilken religion som var den beste. De bestemte seg for å sende en delegasjon til Volga-bulgarene, til tyskerne og til Konstantinopel for å undersøke deres religion nærmere. Beretningen om gudstjenesten det siste stedet overbeviste kongen om at de skulle slutte seg til den gresk-ortodokse kirken og la seg døpe. Dette skal ifølge Nestorkrøniken ha skjedd i byen Korsun på Krim. Det antas imidlertid heller at det foregikk i hovedstaden Kiev (Svane 1983: 99; 273, note 35). Samtidig giftet kongen seg med keiserens datter. Deretter ble det bygget kirker, innsatt prester og folk ble døpt i alle byer og landsbyer.

Volodimers konvertering til kristendommen og innføringen av denne religionen i det russiske riket framstilles med andre ord som et veloverveid, godt forberedt skritt, etter å ha undersøkt innholdet i ulike monoteistiske religioner som omgav riket: islam, den romersk-katolske tro, jødedommen og den gresk-ortodokse tro (jfr. op.cit.: 269).

I de baltiske landene på østsiden av Østersjøen var det den romersk-katolske kirken som til slutt vant over den gamle religionen, selv om den russiske grenen av den ortodokse kirken også gjorde seg betydelig gjeldende. Her er imidlertid de skriftlige kildene sparsomme, og en må i stor utstrekning bygge på det arkeologiske materialet. Fra Latvia har en et stort antall korsanheng, fra 1000–1300-tallet av ortodokse typer, fra 1100–1400-tallet av romersk-katolske former. Tyske korsriddere ødela gresk-ortodokse kirker og spredde den romersk-katolske tro med terror. Likevel levde den ortodokse kirke i Livland helt ned på 1400-tallet. Liverne fortsatte imidlertid å dyrke sine naturguder så sent som på 1500-tallet (Mugurevics 1990: 175–76). Øst-Baltikum var med andre ord en av de sist kristnede utposter i Europa.

Noen av de eldste skriftlige kildene vi har om Skandinavia i vikingtid er nettopp misjonsberetninger. Ansgar, Adam av Bremen og Unni er alle velkjente misjonærer, som med utgangspunkt i Nord-Tyskland hadde som oppgave å kristne våre nordlige områder. Norge omtales ikke eksplisitt i noen av disse kildene. Vi må til Snorres *Heimskringla*, i sagaene om Håkon den gode, Olav Tryggvason og Olav Haraldsson på slutten av 900- og begynnelsen

av 1000-tallet, før vi får klare skriftlige beretninger om kristningsprosessen i Norge. For å belyse denne prosessen lenger tilbake i tid, er det derfor først og fremst det arkeologiske materialet vi må bygge på.

Arkeologen Jörn Staecker (1997) har sett på de tidlige misjonsberetningene som angår Skandinavia. Han slår fast at den tidlige misjonen i Sverige og Danmark tok sitt utgangspunkt i Tyskland, mens England var utgangspunktet for misjonsframstøt mot Norge. Ved hjelp av det arkeologiske materialet ser han om det er mulig å spore disse tidlige misjonsforsøkene. Dessuten undersøker han om det på arkeologisk grunnlag er mulig å spore annen misjonsvirksomhet enn den som er omtalt i de skriftlige kildene.

Han forsøker å knytte fem funn av såkalte «anglo-irske» bispestaver eller deler som kan regnes til slike, til en irsk eller northumbrisk misjonsvirksomhet i Norden på 700-tallet. Funnene omfatter den berømte bispestaven fra Helgö (Fig. 2); de øvrige kommer fra Lund, Hedeby, Setnes i Møre og Romsdal og fra Stavanger-området (Staecker 1997: 423–30). Dette skulle i tilfelle være misjonsvirksomhet som knapt er nedfelt i de skriftlige kildene.

Staeckers neste oppgave er å forsøke å knytte arkeologiske funn til Ansgars misjonsvirksomhet på 800-tallet, slik det er beskrevet i Rimberts *Vita Anskarii*. I denne konteksten henfører han først og fremst de såkalte «frisiske» eller tinnfolierte kannene (Fig. 21), som både han og andre har sett på som liturgiske kar, brukt til vin eller vievann, og som også andre tidligere har knyttet til Ansgars misjon i Birka. Samtidige forekomster av Torshammerringer, med en konsentrasjon i Mälaramrådet, ser han som en mulig hedensk reaksjon på den kristne misjonsvirksomheten, en demonstrasjon av deres egen hedenske tro (op.cit.: 436). For egen del vil jeg legge til at en tolkning som dette er godt i samsvar med mine egne tolkninger av graffitiene på de arabiske myntene.

Både Staecker og andre har videre forsøkt å knytte en viss type kristne sølvkors til Unnis misjonsvirksomhet i Birka i 936. Disse korsenes mulige proveniens gjør imidlertid at de også kan knyttes til en angelsaksisk misjonsvirksomhet, som ikke er omtalt i de skriftlige kildene. På denne tiden opptrer også Torshammeramuletter, som kan tolkes på samme måte som de eldre Torshammerringene. Små krusifiks fra 1000-tallet tolker Staecker som mulige utslag av en russisk-bysantinsk (ortodoks) misjonsvirksomhet.

En gjennomgang som dette viser at det arkeologiske materialet, tolket innenfor konteksten av misjonsvirksomhet, kan gi nye bidrag til forståelse av kristningsprosessen i Norden. Ikke bare kan den bekrefte eller utdype de skriftlige kildene, men også gi nye selvstendige bidrag til å avdekke misjonsforsøk som ikke er omtalt i de skriftlige kildene. Og hvorfor skulle disse kildene være bevart så fullstendig at vi skulle utelukke misjonsvirksomhet som ikke finnes omtalt der?

Ser vi på de tidlige misjonsberetningene og Snorres *Heimskringla* under ett, er det en del trekk ved religionsskiftet i Skandinavia som er karakteristiske. Det er ofte kongene som tar initiativet til og er pådrivere i misjonsframstøtene, i mange tilfelle åpenbart for å skaffe seg sterke alliansepartnere lenger sør i Europa. De utgår gjerne fra en bispestol, og det er mun-ker som sendes ut som misjonærer. Det er også typisk at det ofte er handelsplassene og de eldste byene som er første målet for misjonsvirksomheten: Hedeby, Ribe og Birka, og her bygges de første kirkene. I Rimberts beskrivelse av Ansgars første besøk i Birka, hører vi at

han kom på et handelsskip. I Skandinavia er det altså en sammenheng mellom handel, handelsplasser og misjonsvirksomhet.

I det følgende vil jeg fokusere på Kaupang i Vestfold – Skiringssalkaupangen – og det arkeologiske materialet fra handelsplassen og gravfeltene der, og stille spørsmålet: Kan vi spore kristen misjonsvirksomhet på Kaupang, og i tilfelle når og hvorfra? Fra skriftlige kilder kjennes ingen beretninger om slik misjonsvirksomhet.

Kaupang

Innledningsvis vil jeg referere fra Rimberts beskrivelse av Ansgars misjonsreise til Birka i året 829. De to munkene Ansgar og Witmar reiste sammen med handelsmenn på et handelsskip, som underveis ble angrepet av sjørøvere. I denne beretningen fortelles det også at de hadde med seg gaver fra keiser Ludvig til svenskene. Disse, samt nesten 40 bøker og mye annet som de hadde med seg, gikk tapt (Rimbert kap. 10). Her, liksom vi har hørt innenfor buddhismen og islam, reiste altså misjonærer og handelsmenn sammen, noe som ikke er så merkelig: det var stort sett handelsmenn som sto for transport sjøveien over slike for den tiden store avstander. Det er ellers viktig å merke seg at det var knyttet gaveutveksling til den tidlige kristne misjonen i Norden; videre at misjonærene hadde en rekke religiøse gjenstander med seg på sin ferd, bl.a. hellige bøker. Vi må anta at de også hadde med seg forskjellige kristne symboler og verdighetstegn, utstyr som var nødvendig for å kunne foreta dåp, forrette messe og utføre andre religiøse handlinger.

Kaupang i Tjølling (Larvik kommune), Vestfold er den eneste undersøkte handelsplassen fra vikingtid i Norge (Fig. 17). Både nord, sør og øst for selve Svartjordsområdet, som markerer selve handelsplassen ned mot Kaupangkilen, har det vært registrert og delvis undersøkt en rekke graver fra vikingtid. I alt kan det ha vært så mange som 1000 graver i hele Kaupangområdet (Blindheim m.fl. 1981). (De utgravningene Dagfinn Skre har gjennomført de siste tre årene på handelsplassen på Kaupang, er ikke referert i det følgende. Materialet er fortsatt under bearbeiding for publisering).

På grunnlag av funnmaterialet, først og fremst keramikken, glass- og myntmaterialet, kan handelsplassens etablering dateres til omkring midten av 700-tallet. Den forsvinner i løpet av første halvdel av 900-tallet (Hougen 1993: 49f.). Gravfunnene i Kaupangområdet synes å strekke seg lenger ut på 900-tallet enn funnene fra Svartjorden.

Gravskikk

Gravskikken på gravfeltene omkring Kaupang-handelsplassen er variert. Tradisjonene fra eldre jernalder ble opprettholdt på de store branngravfeltene. Branngraver synes å ha vært den dominerende gravskikken. Det er imidlertid ikke noe som tyder på at skjelettgravene skulle tilhøre et rikere befolkningssjikt enn branngravene (Blindheim 1969; Blindheim m.fl. 1981: 100, 119). Det har ikke vært mulig å spore noen tidsforskjell mellom branngravene og skjelettgravene på Kaupang, slik en skulle vente om de siste representerte påvirkning fra kristen gravskikk. «Branngravskikken forsvinner åpenbart ikke med 10. årh. Skje-

Fig. 17. Flyfoto av Kaupangområdet i Tjølling, Vestfold. Svartjordsområdet ligger på venstre side av Kaupangkilen, Bikjholbergene innerst i kilen til høyre. Foto: Ragnar Utne.

Fig. 17. Aerial photo of the Kaupang area in Tjølling, Vestfold. «The black soil» on the left side of the Bay of Kaupang, Bikjholbergene in the inner part to the right.

lettgravene setter like åpenbart inn alt tidlig i 9. årh., muligens allerede før» (Blindheim m.fl. 1981: 115).

Nye impulser kan likevel spores i skjelettgravenes utforming, med mulig innflytelse fra kristen gravskikk (Blindheim 1978 a: 174). Gravfeltene i Bikjholbergene og Lamøya,

utgravd av Charlotte Blindheim i 1950–57, inneholdt 3 haugbegravelser, resten var flatmarksgraver. Blant de i alt 55 (58) graver fantes kistegraver i form av uthulte stammekister og rektangulære eller tilnærmet trapesoide plankekister og småbåter (5–10/12 m lange) brukt som gravgjemme. Mannsgraver var nesten dobbelt så mange som kvinnegravene. De fleste av gravene var orientert N-S, et mindre antall tilnærmet Ø-V. De eneste tilfelle der kristen påvirkning synes klar, er de gravene som er praktisk talt uten gravgods (Blindheim & Heyerdahl-Larsen 1995: 113, 125, 134). Blindheim sier «at fremmede saker med kirkelig tilknytning opptrer hyppigere i skjelettgravene i Bikjholbergene enn i branngravene». Her er det mulig at kristen innflytelse har gjort seg gjeldende: «Det kunne være verd å overveie om vi ikke her kan ha vitnesbyrd om et visst tilløp til kristianisering/pasifisering, som gjorde handel mellom folk av ulik trosoppfatning lettere» (Blindheim m.fl. 1981: 119).

Anglo-irske «importsaker»

En rekke gjenstander funnet på Kaupang er av såkalt «anglo-irsk» eller «insulær» opprinnelse, omkring 50 gjenstander i alt. Først skal jeg nevne 10 såkalte «ringheaded pins», et bronsebissel og et nålehus funnet i graver fra 800-tallet, en remspenne med ornert beslag fra en 900-tallsgrav og et vektlodd utformet som et dyrehode (op.cit.: 175–78; Blindheim 1978 b: 28–29). Viktigste i vår forbindelse er imidlertid en serie forgylte beslag fra graver på Kaupang, spesielt fra feltet på Bikjholberget (Blindheim 1978 a: 168f.; 1978 b, Fig. 7; Blindheim m.fl.1981: 178, note 3). 15 av disse har trolig hatt tilknytning til kirkegods (Blindheim 1978 b: 21). 10 er forgylte bronsebeslag, som mest sannsynlig har vært beslag på bøker, kors og relikvieskrin (Fig. 18). Mange av disse er sekundært omgjort til spenner. Gjenstandene dateres hovedsakelig til 800-tallet, men noen er også noe eldre og noe yngre (Wamers 1985: 40ff.). To unike bronsesaker er tolket til å skulle være s.k. «manuscript-turners», brukt ved skriftlesning under messen (Blindheim 1978 b: Fig. 9).

Mange har tolket disse gjenstandene som røvet gods, et uttrykk for vikingenes plyndringer av kirker og klostre på De britiske øyer, og spesielt Irland i tidlig vikingtid (Wamers 1985: 39ff. med litt.). Egon Wamers hevder at det er lite sannsynlig at relikvieskrin, kors, bøker, liturgiske gjenstander og lignende skulle ha vært handelsvarer. Det store antallet beslag til slike gjenstander funnet i Skandinavia, spesielt tallrikt i Norge, utelukker ifølge Wamers en tolkning av disse som uttrykk for misjonsvirksomhet eller gaver. Den sekundære bruken av disse gjenstandene som smykker tas til inntekt for at de nye eierne hadde en annen oppfatning av gjenstandene enn den opprinnelige religiøse funksjonen (op.cit.: 40).

Charlotte Blindheim (1978 a: 173f.) har også diskutert mulige tolkninger av disse «insulære» objektene: Var det gaver vikingene hadde fått av misjonærer de hadde møtt i utlandet? Var de uttrykk for kristen påvirkning, eller hadde de noen sammenheng med misjonsaktivitet? Hun vil ikke hevde at det foregikk noen tidlig anglo-irsk misjonsvirksomhet i Viken på 800-tallet, men at de mest iøynefallende gjenstandene heller skal betraktes som gaver eller bestikkelser. Når det gjelder de gjenstandene som er kuttet opp i mindre stykker, vil Blindheim se på dem som verdifulle smykker solgt «second-hand» på markeds plasser i Skandinavia, sammen med mer vanlige gjenstander (Blindheim 1978 a: 176).

Ved utgravningene på Kaupang ble det i 1951 funnet et bronsefat (såkalt «hanging

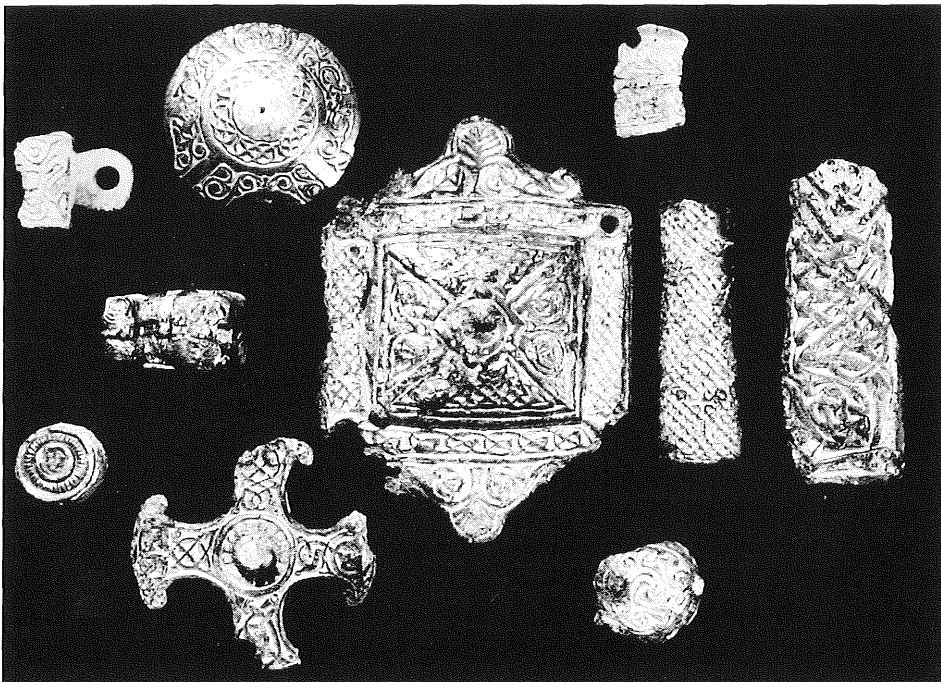
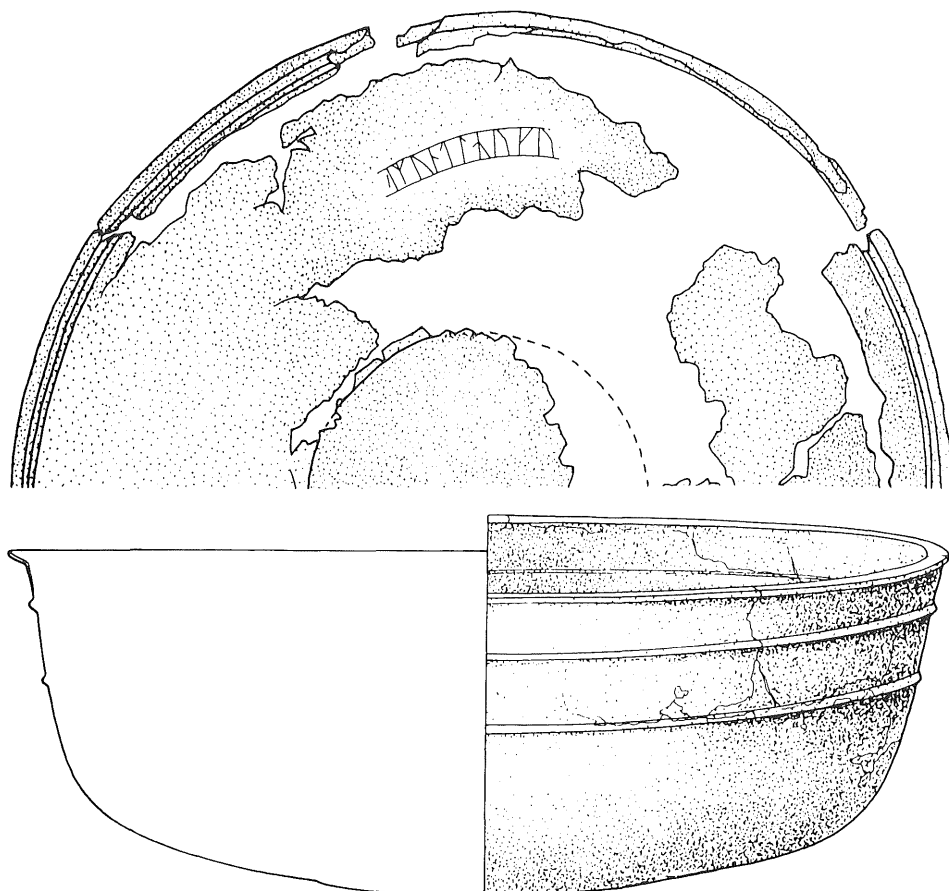

Fig. 18. Anglo-irske forgylte bronsebeslag fra Kaupang, Vestfold. Foto: Universitetets Oldsaksamling.

Fig. 18. Anglo-Irish gilded mountings from Kaupang, Vestfold.

bowl») som regnes å være av irsk opprinnelse, laget mellom 5. og 9. århundre (Fig. 19). På dette var det en runeinnskrift: I MUNT LAUKU, «i mundlaugu—», der *mund* betyr «hånd» og *laug* betyr «bad». Denne typen bronsekar er omtalt i den norrøne litteraturen som håndfat (Liestøl 1953). Bronsefat som dette ble brukt ved liturgisk vasking av hendene i insulære klostre og under messen, i forbindelse med utdelingen av den hellige nattverd, men også som vanlig vaskefat for rikfolk (Liestøl 1953: 165f.; Wamers 1985: 65). Aslak Liestøl (1953: 170) hevdet at slike bronsefat var i bruk i kirker og velstående hjem i Irland, England og i områder i utlandet der den insulære misjonen arbeidet, også i Norge.

Kan disse insulære gjenstandene ses som uttrykk for anglo-irsk misjonsvirksomhet i Viken fra slutten av 700- eller begynnelsen av 800-tallet? Charlotte Blindheim har antydnet muligheten, men likevel ikke våget å trekke en slik konklusjon. Vender vi tilbake til Rimberts beskrivelse av Ansgars første misjonsreise til Birka i 829, kan mange av de omtalte funnene fra Kaupang tolkes nettopp som slike saker som Ansgar og sikkert også andre misjonærer hadde med seg på sine kristningsferder: Hellige bøker og andre gjenstander som var nødvendige i en slik sammenheng, til å holde messe, gjennomføre dåpen og gi sakramentet. Flere av de forgylte bronsebeslagene fra Kaupang er åpenbart bokbeslag, andre kan ha sittet på relikvieskrin eller kors. To gjenstander ble brukt som «bladvendere» når en skulle lese i den hellige skriften, mens bronsefatet kan ha vært brukt under messen. Behøver det-

Fig. 19. Irsk bronsefat med runeinnskriften «I MUNT LAUKU» innrisset inne i bunnen; funnet på gravplassen på Søndre Bikjholberget, Kaupang. Tegning: Tone Strenger.

Fig. 19. Irish «hanging bowl» with the runic inscription «I MUNT LAUKU» scratched inside in the bottom, found at the cemetery at Søndre Bikjholberget, Kaupang.

te å være røvet gods fra kirker og klostre på De britiske øyer? Kan det ikke like gjerne ha vært gjenstander misjonærer hadde med seg? Argument mot denne tolkningen har Egon Wamers gitt (se ovenfor).

Leser vi Rimberts beretninger om Ansgars liv, om misjonsvirksomheten i Sverige og Danmark, ser vi at det foregikk gjentatte misjonsforsøk, uten at det ble skapt noe egentlig kristent samfunn. Ved det andre besøket av misjonærer i Birka gjorde folk opprør mot dem, en ble drept og de øvrige fordrevet. Ved Ansgars neste besøk i Birka omkring 850 fikk han preke, og det var prester der i mange år. Da erkebiskop Unni kom til Birka i 936, rådet igjen

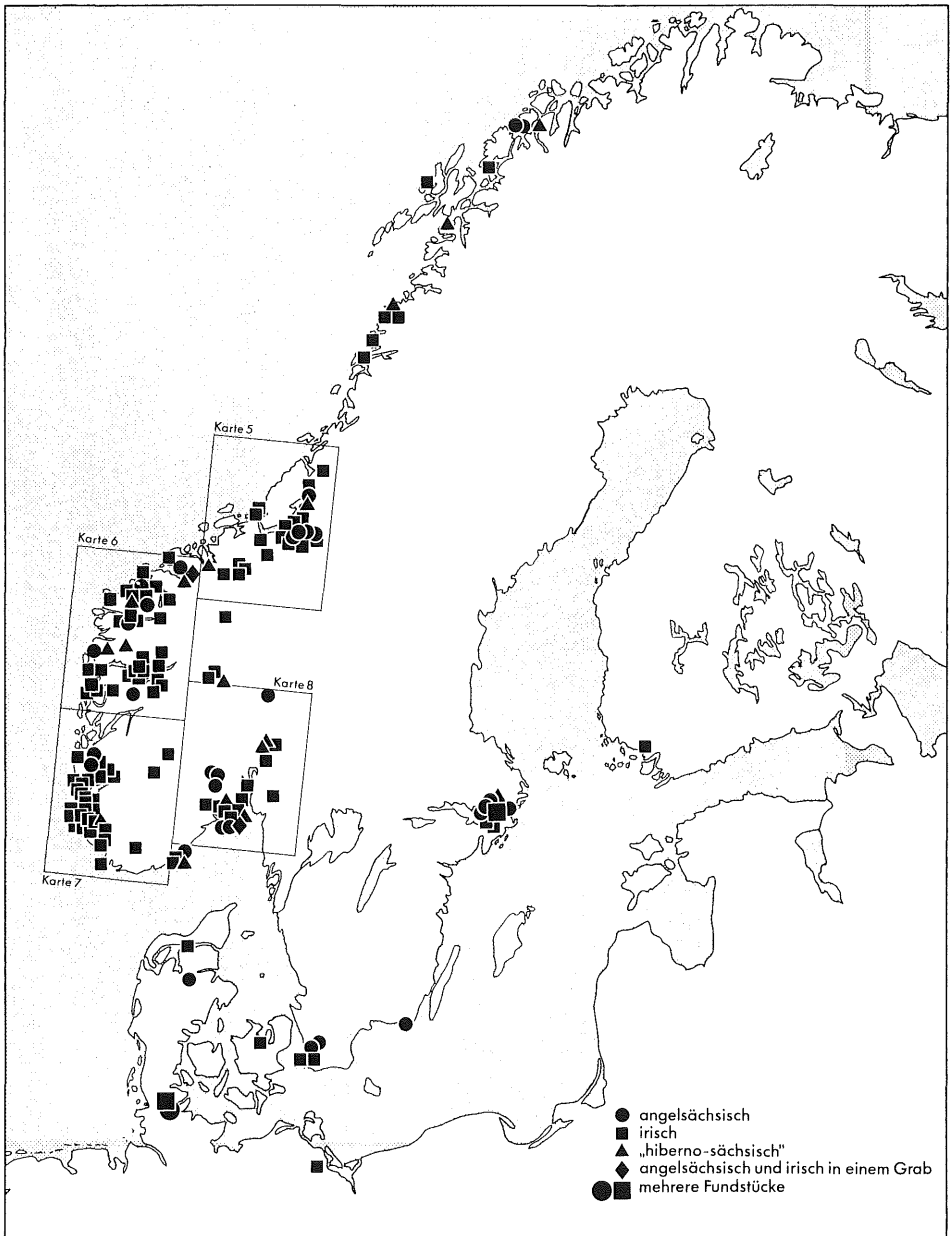

Fig. 20. Utbredelsen av «insulære» metallgjenstander funnet i Nord-Europa. Etter: Wamers 1985.

Fig. 20. The distribution of Insular metal objects found in Northern Europe.

hedendommen. Lignende misjonsforsøk, med gjentatte tilbakefall til hedendommen, kan vi lese om i beretningene fra Danmark i årene mellom 826 og 850-tallet.

Ut fra en slik tolkningsmodell kan en se de insulære funnene som kan knyttes til kristen religiøs virksomhet i Kaupang, som uttrykk for misjonsfremstøt som mislyktes. Vi kan se for oss lignende situasjoner som det som er beskrevet i Birka: misjonærer ble, etter kortere eller lengre tids forsøk på å spre den kristne tro, drept eller jaget på flukt, og deres hellige bøker og andre gjenstander de hadde med seg ble konfiskert og ødelagt og anvendt til rene dekorative formål av lokalbefolkningen. Gjenstandene skiftet med andre ord funksjon da de ble tatt i bruk i en ny kontekst. Det store antallet slike funn i Norge skulle ut fra en slik tolkning bety at det foregikk en rekke misjonsforsøk fra insulære områder til forskjellige deler av Norge, spesielt søndre Vestfold, Rogaland, Sogn og Nordfjord, Sunnmøre og Inntrøndelag, i vikingtid (Wamers 1985: Karte 2–4) (Fig. 20).

En tolkning av dette materialet som uttrykk for tidlige misjonsfremstøt mot Norden fra Irland eller England fra slutten av 700-tallet og senere, vil i tilfelle samsvare godt med det Jörn Staecker nylig har hevdet, og som jeg har referert. Dette er i alle fall en alternativ tolkning til det å skulle forklare de såkalte «insulære importsakene» som uttrykk for vikingenes plyndringer av kirker og klostre på De britiske øyer; skjønt det ene behøver ikke nødvendigvis i alle tilfelle å utelukke det andre.

Her kan kanskje arkeologien bidra til å kaste lys over hendelser som ikke er nedfelt i de bevarte skriftlige kildene.

Kontakter med Kontinentet

I gjenstandsmaterialet fra Kaupang er det en rekke gjenstander som viser kontakter med Kontinentet. Keramikken viser forbindelser til bl.a. nedre Rhinområdet og Nordsjøområdet nord for Nederland, med Jylland (Hougen 1993: 57). Glassmaterialet, i alt 450 skår fra omkring 250 såkalte «traktbegre» fra boplassområdet, viser til kontakter med Nord-Tyskland, Nederland og De britiske øyer (Hougen 1969, Blindheim 1978 b: 32). Til Kontinentet, spesielt frankisk område, viser 2 Ulfberht-sverd, 2 såkalte O-sverd, våpenkniv, skjoldbule, likearmete sølvspenner, en trefliket spenne, glassperler etc. Disse funnene kommer fra graver rundt handelsplassen (Blindheim m.fl. 1981: 175, 177).

To bronsenøkler fra Kaupang, den ene fra en gravhaug, den andre et løsfunn, antas også å ha sitt opphav på Kontinentet. Almgren (1942) vil sette slike nøkler i forbindelse med tidlige misjonsframstøt mot Norden på 700- og 800-tallet.

Av spesiell interesse i vår sammenheng er de såkalte «frisiske kanner» eller den tinnfolierte keramikken, som på Kaupang er funnet både i graver og på selve markedsplassen: Henholdsvis to og ett skår stammer fra to gravhauger på N. Kaupang (Hougen 1960: 97; Blindheim m.fl. 1981: 175). På selve markedsplassen er det funnet en ikke helt komplett kanne og 104 skår (Hougen 1993: 21) (Fig. 21).

Tolkningen av de «frisiske kannene» har vært mange, men hoveddiskusjonen har dreiet seg om disse kan tolkes som liturgiske kar, kar til vievann, nattverdsvin eller lignende, eller om de skal oppfattes som mer regulære importsaker og uttrykk for handel (Selling 1951, Winkelmann 1972, Hougen 1960). En av grunnene til at mange har villet gi dem et religiøst innhold, er at det på mange av dem finnes et tinnfoliert kors. Opphavsområdet regnes å være Rhinområdet. De dateres til sent 700- og tidlig 800-tall (Gabriel 1988). D. Selling

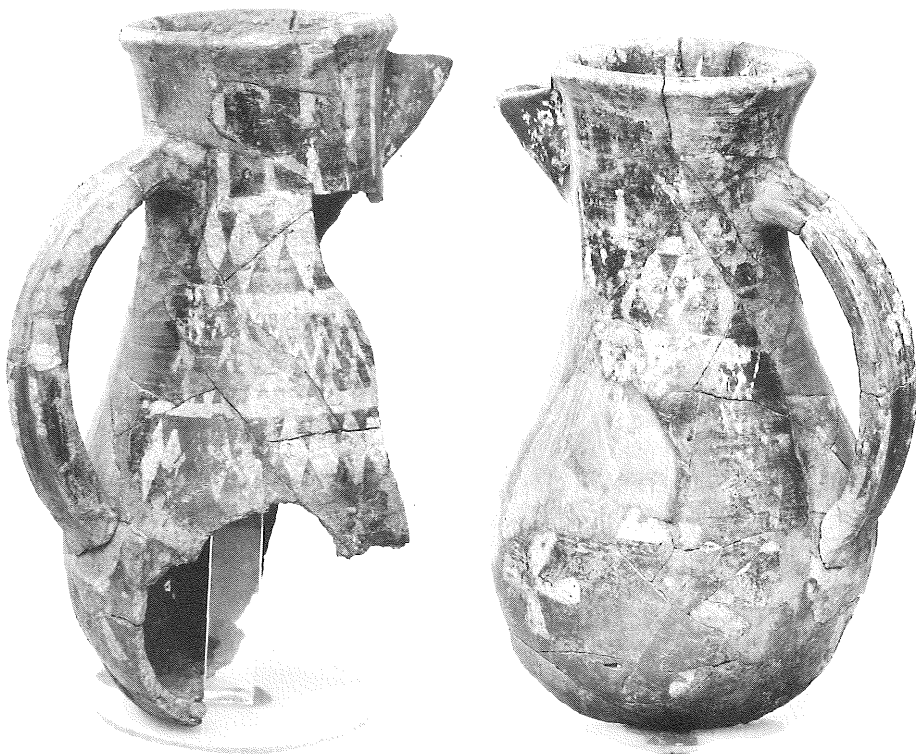

Fig. 21. Tinnfoliert keramikkanne («frisisk kanne») funnet i Svartjordsområdet på Kaupang i Tjølling, Vestfold. Foto: Universitetets Oldsaksamling.

Fig. 21. Tin-foil pottery («Frisian jug») found in «The black soil» at Kaupang in Tjølling, Vestfold.

(1951) og W. Winkelmann (1972) foreslo at tilsvarende funn av «frisiske kanner» i Birka skulle knyttes til Ansgars første misjonsreise. Aslak Liestøl (1953: 169) helle til den samme oppfatningen og ville knytte bronsefatet fra Kaupang religiøst og funksjonelt til disse kannene. Han nevner i denne forbindelse at det i grav 854 i Birka er funnet en «frisisk kanne» og en «hanging bowl» i samme grav (Arbman 1940–43: 326f.). Jeg vil føye til at det i denne graven også er funnet et glassbeger. Både her, i Birka, og på Kaupang kan en kanskje tillate seg å tolke glassbegrene inn i en religiøs kontekst, som vinglass til bruk under nattverden (jfr. Hougen 1960: 102).

Dagmar Selling ville altså se de «frisiske kannene» som uttrykk for kontinental misjonsvirksomhet i Norden (Selling 1951: 292). Ellen Karine Hougen (1960: 100) har også stilt spørsmålet: «Innebærer forekomsten av tinnfoliert keramikk på Kaupang at vi har funnet rester etter kontinental misjonsvirksomhet i Vestfold 100 år før Håkon den godes angelsaksiske misjonærer på Vestlandet?» Hun svarer benektende på spørsmålet, ut fra det argumentet at det er funnet for mange av disse kannene på nordisk område. Hun mener det er

usannsynlig at så mange kar fra kristen altertjeneste skulle ha kommet på vidvanke og havnet i hedenske graver her oppe. Hun vil se dem som vanlige brukskar. Likevel slipper hun ikke helt tanken om en tidlig kristen misjon på Kaupang. Hun sier: «Tanken om spor etter kontinental misjon allerede i 800-årene er derimot ny, men nettopp på Kaupang er den ikke urimelig. Når Vestfold blir nevnt for første gang i kontinentale kilder, er det i forbindelse med den danske kong Harald Klak, som i 813 var seilt nordover for å hevde sin fars gamle herredømme på vestsiden av Folden» (Hougen 1960: 102–03). Denne kong Harald ble døpt hos keiser Ludvig den fromme i Mainz i 826. Med seg tilbake til Danmark fikk han Ansgar og munken Autbert. Her drev de misjonsvirksomhet og omvendte mange, ifølge Rimbart (kap. 7–8). Også danskekongen Hårek klarte Ansgar å omvende omkring 850. I Ribe ble det bygget en kirke på den tiden. I Danmark liksom i Sverige var det imidlertid stadige misjonsframstøt, med kristning og etterfølgende tilbakefall til hedendommen.

Vi berører her forhold som kanskje likevel kan bidra til å sannsynliggjøre at de «frisiske kannene» og eventuelt andre kontinentale «importsaker» på Kaupang med noe større sannsynlighet kan oppfattes som uttrykk for misjonsvirksomhet fra bispesetet i Bremen i første halvdel av 800-tallet. Det ene gjelder opplysningene i de frankiske kilder om at danskekongen i 813 dro til Vestfold «for å slå ned et opprør i den ytterste del av sitt rike», både den lokale fyrsten og hans folk (Myhre 1994: 84; Gunnes 1976: 75). Claus Krag (1991) har utviklet dette videre og hevdet at Viken og Vestfold sto under dansk overhøyhet i vikingtiden, ja også tidligere. Axel Christophersen (1991: 166f.) videreutvikler dette når han forsøker å koble Kaupang i Tjølling til et slikt dansk overherredømme, og stiller spørsmålet om Kaupang var en dansk transitthavn for et organisert handelssystem som dekket store deler av de østnorske dalstrøkene.

Den andre viktige opplysningen finner vi hos Rimbart. I den aller første innledningen til boken om Ansgars liv heter det at han var «den hellige apostoliske stolens sendebud hos svensker og dansker samt slaver og andre i nord bosatte folk som ennå praktiserte den hedenske gudsdyrkelse». Det er vanskelig å tenke på annet enn Norge når det her snakkes om folk bosatt nord for Danmark. Med de nære forbindelser det åpenbart var mellom danskekongene og Ansgar på begynnelsen av 800-tallet, ville det være merkelig om det ikke også ble gjort forsøk på kristen misjonering i danskekongens «lydrike» i nord, omkring Viken, og hva var da nærmere enn Kaupang som utgangspunkt for en slik misjonsvirksomhet.

Jeg vil med andre ord hevde at det arkeologiske materialet på Kaupang, først og fremst de «frisiske kannene», meget vel kan være de materielle rester av en slik misjonsvirksomhet i første halvdel av 800-tallet, utgått fra Ansgars bispestol i Nord-Tyskland og dens forgreninger til Danmark. Igjen skulle vi altså ha samtidige misjonsframstøt mot Birka og Kaupang, utgått fra samme geistlige sentrum. Om det konkrete misjonsframstøtet mot Kaupang er imidlertid de skriftlige kildene tause. At kristendommen heller ikke denne gang fikk noe varig fotfeste i Vestfold, viser det at de «frisiske kannene» ble brukt i profan sammenheng på boplassen og ble lagt ned i hedenske graver. Nok et kristningsforsøk ble en mislykket episode.

Østlige forbindelser

I Kaupangmaterialet finnes relativt mange uttrykk for forbindelser også mot øst, til landene omkring Østersjøen, Russland og enda lenger øst. Her skal jeg bare gi en kort og summarisk omtale av dem.

En del av funnene viser sikre eller mulige kontakter med den arabiske verden: Karneol- og bergkrystall-perler, skålvekter og vektlodd og arabiske mynter. Dette utgjør et lite innslag, som ikke gir anledning til ytterligere spekulasjoner om eventuell islamsk innflytelse på Kaupang.

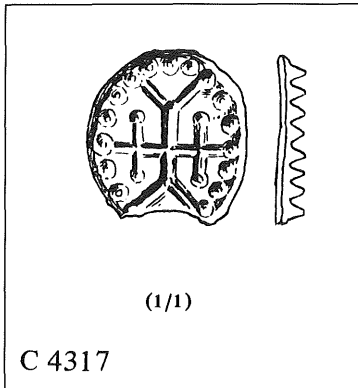

Fig. 22. Glassmedaljong med et kors, muligens av bysantinsk type, funnet i en grav på Kaupang. Etter: Blindheim et al. 1981.

Fig. 22. Glass locket with a cross, probably a Byzantine cross type, found in a grave at Kaupang.

I 3 graver på Kaupang er det funnet eggformete steiner (Blindheim m.fl. 1981: 91–92), som av Nicolaysen (1868: 91) er tillagt en kristen symbolsk betydning, knyttet til oppstandelsestro, såkalte «oppstandelsesegg», som hører hjemme i den østlige kristne (ortodokse) kirken. Alle tre graver er imidlertid branngraver. En av gravene kan sikkert dateres og da til første halvdel av 900-tallet. Denne inneholder også andre antatte østlige elementer (haug 112, N. Kaupang).

I en gravhaug på Nordre Kaupang ble det ved utgravningene i 1867 funnet en liten oval glassmedaljong med et kors av eiendommelig form (C 4317) (Fig. 22). Den skal være funnet sammen med et økseblad i gravhaugen. Det er åpenbart at medaljongen er av utenlandsk opphav, men foreløpig er det ikke funnet noen parallell til den (Blindheim m.fl. 1981: 175, 211; Pl. 46). Etter min mening kan korset være av bysantinsk type.

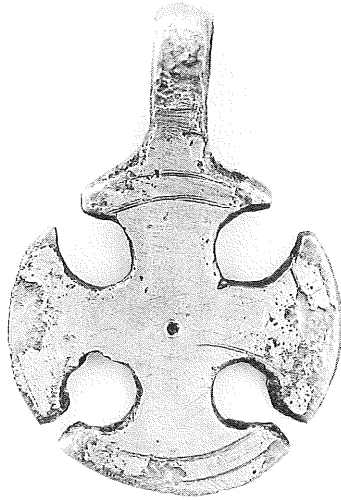
De mulige oppstandelseseggene og glassmedaljongen er altså innslag på Kaupang som viser til kontakter også med de østlige ortodokse kristne kirkesamfunn.

Andre «kristne» gjenstander

I en grav på Kaupang ble det som eneste gjenstand funnet en blykapsel tolket som et relikviegjemme. I en annen grav ble det funnet et lite sølvkors av lignende type som de mange funnet i Birka (Blindheim 1978 a: 174) (Fig. 23).

I boplassen på Kaupang kom det fram en støpeform for støping av små kors av samme type som de blykorsene som er funnet i Hedeby (Blindheim 1969: 18, fig. 8; 1978 a: 174) (Fig. 24). Dette er et viktig funn idet det viser ikke bare at den kristne tro har vært kjent på Kaupang, men at de kanskje også derfra forsøkte å bidra til å utbre kristendommen.

Funnene som jeg her har trukket fram fra Kaupang, viser stedet som et sentralt sted og en møteplass både for handel og kristen misjon, gjennom hele handelsplassens levetid. På slutten av 700-tallet eller begynnelsen av 800-tallet kan det ha vært misjonsframstøt her fra De britiske øyer, på begynnelsen av 800-tallet tilsvarende fra nordtysk område, og på 900-tallet påvirkninger eller kontakter med den østlige kristne kirke.

Fig. 23. Kors av sølv funnet i grav K/1954 gr.V a på Nordre Bikjholberget, Kaupang. Målestokk 2:1. Foto: Åse Kari Hammer, Universitetets Oldsaksamling.

Fig. 23. Silver cross found in grave K/1954 gr.V a at Nordre Bikjholberget, Kaupang. Scale 2:1.

Fig. 24. Støpeform av kleberstein for støping av kristne kors; funnet i Svartjordsområdet på Kaupang. Målestokk 1:1. Foto: Åse Kari Hammer, Universitetets Oldsaksamling.

Fig. 24. Soapstone mould for casting Christian crosses; found in «The black soil» at Kaupang. Scale 1:1.

Konklusjon

Jeg tok i denne artikkelen utgangspunkt i Helgö ved Mälaren i Øst-Sverige. Her er det gjort funn som viser at stedet var en viktig kultplass i eldre jernalder og fram i vikingtid – i tillegg til de andre funksjoner stedet måtte ha hatt. Helgö var et sted med et vidt forgrenet internasjonalt kontaktnett over en lang periode. Kanskje var det en sporadisk kontakt med buddhistisk kultur på 500-tallet, senere med arabisk-islamske og kristne kulturer. Det kan forekomstene av gjenstander som i sine opphavsområder delvis hadde en religiøs-symbolisk betydning eller mening tyde på. Den norrøne religionen var en polyteistisk og på mange måter tolerant religion, som kunne oppta elementer fra andre religioner i seg, så lenge den kunne beholde sin egen kultpraksis. I hvor stor grad dette skjedde på Helgö, er vanskelig å si. At en buddhistmunk har nådd helt hit opp, kan vi ikke helt utelukke, og at forsøk på kristen misjon har foregått her, er sannsynlig. Dermed kan vi tenke oss at andre religioners tankegods også var kjent her.

Noe annet enn episoder i en utvikling fra et norrønt til et kristent religiøst samfunn ble det neppe.

Vi har sett at både buddhismen, islam og kristendommen var misjonerende religioner, der misjonsvirksomheten var nært forbundet med handelsvirksomhet. Det kommer til uttrykk ved at vi finner særlig mange spor av disse fremmede religioner på handelsplassene og i de tidlige bydannelsene i Skandinavia, men også i andre områder som hadde mer regelmessige forbindelser med utenverdenen. Handelsplassene ble viktige møtestedet – også for religiøse ideer og impulser.

Buddhafiguren fra Helgö er fortsatt den eneste håndfaste gjenstanden av sikker religiøs karakter som viser en eller annen forbindelse med buddhistisk kultur. Forekomsten av kauriskjell i graver i Skandinavia og på handelsplassen Birka viser imidlertid at kontaktene med buddhistiske kulturer i Sør-Asia, men kanskje fremfor alt Sentral-Asia, via «Silkeveien», kan ha vært etablert før den arabiske ekspansjonen på 600-tallet.

Islam og arabisk kultur har sannsynligvis spilt en langt større rolle for kulturutviklingen i Skandinavia, fra 700-tallet til begynnelsen av 1000-tallet, enn det en vanligvis har tenkt seg tidligere. Den markerte strømmen av arabiske sølvmynter ble noe av fundamentet for vikingtidens rikdom her i nord, det arabiske vekstsystemet ble adaptert, i Øst-Sverige muligens også noe av draktskikken. Gjenstander av ulike slag bar arabiske eller pseudoarabiske innskrifter av religiøs karakter, ofte sitater fra Koranen. Graffiti risset inn på en del arabiske mynter i Sverige antyder at disse ikke bare ble betraktet som betalingsmidler og verdimålere, men også var symboler for eller bærere av et budskap fra en annen religion, en annen religion enn den norrøne og den kristne. Her kan vi, i alle fall i Øst-Sverige, tenke oss at islam spilte en viss rolle i troskampen i vikingtid.

Innslagene fra ulike retninger av kristendommen kan spores i det arkeologiske materialet i store deler av Skandinavia i vikingtid. Noe av dette kan tolkes innenfor rammene av det de skriftlige kildene forteller om tidlige kristne misjonsforsøk, andre funn kan være spor av andre misjonsforsøk som kildene tier om. Kaupang i Vestfold kan, på samme måte som Birka, ha vært åstedet for gjentatte kristne misjonsforsøk fra slutten av 700-tallet og utover på 800-tallet, både fra anglo-irsk og nordtysk/dansk område. Misjonsforsøkene ble bare korte episoder, som ikke i denne omgang førte til noe varig religionsskifte.

Vi har i det foregående sett at gjenstander som i sitt opphavsområde kan tolkes innenfor en religiøs kontekst, i flere tilfelle har mistet sin symbolverdi, mening eller funksjon lenge før de nådde fram der de til slutt ble deponert. I andre tilfelle er gjenstander oppfattet som symboler for fremmede religioner, «kraftfulle objekter», eller meningsinnholdet til gjenstanden har nådd fram til mottaker, men der mistet sin opprinnelige kraft og fått nye funksjoner. De har mistet sitt religiøse innhold; blitt sekulære gjenstander.

Det er vanskelig å trenge bak gjenstandene og tolke deres betydning i en bestemt kontekst. Tolkingsmulighetene er mange. Vi må søke å «oppdage» hvilke gjenstander som kan bære på et religiøst meningsinnhold. Det er også for enkelt bare å betrakte «religiøse» gjenstander og symboler som handelsvarer, røvet gods eller suvenirer. De må også betraktes som mulige meningsbærere, som kan vise at det på handelens veier spredte seg religiøse ideer med sosiale og politiske implikasjoner. Religionsskiftet i Skandinavia var ikke en plutselig

hendelse, men en prosess med serier av misjonsforsøk og impulser fra ulike religiøse retninger, episoder og tilbakeslag over minst 400 år. Der de skriftlige kildene kommer til kort, kan det arkeologiske kildematerialet tjene til å belyse denne prosessen.

Summary

Trade - mission - the meeting of religions. Impulses from Buddhism, Islam and Christianity in Scandinavia AD 500–1000.

At Helgö in Uppland, Sweden, in what is called «the banqueting hall», a place for cult activities and religious ceremonies, 20 figure foils of gold were found. Figure foils, with a man and a woman standing opposite each other, are belonging to the Old Norse pagan religion. In the same house foundation were also, among many other objects, found a head of a crossier of Irish (Christian) origin and a small Buddha figure made of bronze. We have here a heathen Norse cult centre, which also contained elements showing links to different Christian churches in Europe and the Middle East, possibly with Buddhism in South and Central Asia and Islam.

How are we going to interpret this strange artefact constellation found here? Is it a collection of curiosities? Have they been adapted into the pagan Norse religion as vigorous objects? Or, are they just valuables? Are they trading objects, or do they even bear witness of religious impulses, mission or other forms of contact bringing new ideas north to Scandinavia?

The most common way of explaining the spread of Oriental and other «exotic» artefacts as those from Helgö are within the frames of «trade». It is, however, not uncommon that objects and ideas travel together. To trace the diffusion of ideas is, however, very little developed within archaeological theory. What types of archaeological objects can be interpreted as religious elements or symbols? And: How is it possible to distinguish between pure trade and the spread of religious ideas?

First of all one has to know the different religions, their type and characteristics, which were carrying out missions and how, and what sort of material objects that are related to these religions. Secondly one has to study these objects in an archaeological context, not the single objects isolated.

«Religious elements», material objects or traces of behaviour linked to a specific religion, are of different categories:

- God images or symbols for a god
- Objects offered in religious ceremonies, or constructions as part of offering ceremonies
- Objects linked to ritual washing
- Objects used during baptism or communion
- Ritual or other religious objects
- Objects with inscriptions or symbols referring to a specific religion
- Burial practice

One challenge here is to find, not just the most obvious «religious elements», but even such objects or traces that are of a more symbolic meaning.

An object may have a religious meaning in one context, another meaning in a second context. Therefore it is necessary to study the context of the object at «the dispatcher» as well as «the recipient». It might be necessary even to study several contexts between. It is possible to put up some criteria as to which aspects of an archaeological context can strengthen the probability that an object has kept its religious meaning (at least some of it) on its way from a «dispatcher» to a «recipient»:

Perhaps the most remarkable single object found during the excavations at Helgö in Sweden was the small Buddha figure, made of bronze, just 8.4 cm high. It has been dated to about 500 A.D. and its nearest parallels have been found in Kashmir, NW India and in Pakistan. When it was discovered there was a leather-strap around its neck and around one arm. Therefore, it has been suggested that it was worn as a kind of talisman.

There are sources telling that Buddhist mission reached The Caspian Sea, and a monastery was founded in Chorasán in East Turkestan. This monastery shall have been in existence until the middle of the 7th century A.D., when it was destroyed by the Arabs; a possible «station en route» for the Helgö Buddha.

Buddhist monks were travelling as missionaries, often as companions of traders. Buddhist patrons were also mostly merchants, and monasteries could gain wealth through the patronage of the commercial community or even by participating in trade. Rich merchants were either caravan leaders or ship-owners. Buddhist monasteries were often established in intimate connection with urban settlements, trade routes and imperial domains. In this way the Buddhist monasteries served as a sort of «service centres» for merchants and trade. Buddhist mission and trade are so intimately connected that the missionary and the merchant are literally speaking walking, riding or sailing together on the same routes.

Stupa worship goes back to the early days of Buddhism: it is one of its fundamental institutions. It crystallised in the concept of «the seven treasures» (*sapta-ratna*). This became the symbol of the Buddhist ideal of purity and the best gift that a devotee could give to Buddhist deities. The items used in this religious context consist of gold, silver, lapis lazuli, crystal or quartz, pearls, a red precious stone, or red coral and ammonite, agate, or coral.

Most of the components of the seven treasures were items brought by trade. It is probable that both rock-crystal and carnelian have been used as material for beads among «the seven treasures». These kinds of beads, used as necklaces, have been found in Scandinavia in many Viking Age graves and at trading sites. Combay in the province of Gujarat in North-west India have been an important place for the production of carnelian beads.

Another artefact group that have been spread from Buddhist culture areas to Northern Europe during the period 500–1000 A.D. are the cowry shells. They have been found in the Maldives in a Buddhist context and are mentioned in written sources from the 6th century. Beads of cowry shells have been found in 4 graves in North Norway from the 7th century and from countries around the Baltic sea. The nearest origin of these shells are the Indian Ocean.

The young Arabic-Islamic state turned out to be extremely expansive. The nomadic tri-

bes on the Arabic peninsula were, in an amazingly short time after Mohammed's death in 632 A.D., changed into a military elite which conquered greater parts of the Middle East and parts of Europe, Asia and Africa. Islam was spread to Europe by the invasion in Spain in 711. The same year it reached the Indus river and Sind in present day Pakistan. This expansion was partly the result of successive waves of Muslim conquerors, partly the consequence of conversion by missionaries and traders.

We know that the Arabs had important trading ports in Gujarat and Konkan in NW India. This is the area from where we now believe that the carnelian beads and some rock-crystal beads found in Scandinavia during the Viking Age, have come from. The area was Islamic at the time when the beads were spread to Scandinavia and the Arabs must have been responsible for this trade.

Most artefacts of Islamic origin in Scandinavia have been found in present day Sweden. They are dated to the Viking Age. In the graves at Birka, several objects of Arabic origin have been found: a finger-ring with an amethyst and «Allah» engraved in Arabic, and costumes and costume belongings of different kinds. Bottle shaped bronze vessels have been found: 4 in Sweden and one on Åland. Two have been used as containers for hoards of silver coins, most Kufic silver coins. Three come from graves, often richly equipped and also containing other artefacts of Oriental origin. Two of the bronze vessels have a conventionalised Arabic inscription with a religious, Islamic content. They have probably originally contained purifying water, but such a function have then been lost on their way from the Orient to Scandinavia.

In Scandinavia we only know about one glass vessel of Oriental origin, a cylindrical glass vessel from grave 542 in Birka, and fragments of at least 6 glasses, two of which are Islamic. One of the Islamic pieces have a Greek or Coptic inscription. These glass vessels were found at Barkarby, Järfälla, Uppland, Sweden. At Hemse, Gotland a small round cup with a handle, made of pottery, has been found in an inhumation grave from the 10th century.

A casted bronze object from Åbyn, Hamrånge, Gästrikland, Sweden, decorated with open-work plant ornaments, is interpreted as a censer. It was found together with a fragment of an oil lamp and 3 glow tongs between two big stone blocks. It has been suggested that it was made anywhere between Egypt and Iran about 800 A.D.

Among the objects coming from the Arabic world to Scandinavia during the Viking Age are scales and weights. The last group often have an Arabic inscription on the top. The weight system in Scandinavia was probably adopted from the Arabs.

The stream of Arabic or Kufic coins, mostly silver dirhems, from the Caliphate northward to Scandinavia from the 8th to the 11th century can today be documented by about 80,000 coins found in Sweden (mainly on the islands Gotland and Öland), about 5,000 in Denmark and 500 in Norway. They appear as stray finds, in graves, but mostly in hoards.

The Kufic coins carry Koran quotations struck on the surface. They are small contributions to the Islamic mission. In Scandinavia these messages met with the pagan Norse culture and religion, influenced by Christianity from the 9th century onwards. Did this ever arise a religious-ideological discussion in Scandinavia?

There are in several cases observed graffiti and inscriptions on the Arabic coins that

reached northern Europe during the Viking Age. Although the occurrence of these have been in some cases overstated, there are no doubt about this being an important source. Some studies have been carried out on the Swedish and the Russian material. I have studied about 15,000 coins found in Sweden.

The most common types of graffitis and inscriptions on the Arabic coins are Oriental and runic inscriptions, objects like weapons and boats, religious and magical signs and symbols, and of course, several non-decipherable signs. All these are almost totally disappearing around 950 A.D. What I have studied are the occurrence of obvious religious symbols: Thor's hammers and Christian crosses. For some reason or another, people in Northern Europe during the Viking Age have tried to render harmless the quotations from the Koran or to put their own Norse or Christian god against Allah, by scratching their signs and symbols over the Islamic messages. In my opinion this strongly imply that Viking Age people in Scandinavia knew about Islam as another religion, different from their own. We do not, however, know how strong impact Islam had that far north at that time. In any case Islam was known in parts of Scandinavia during the Viking Age.

Christendom is an empathic missionary religion, monotheistic and exclusive, where baptism was necessary to be included. Even here there were close links between mission and trade. Around A.D. 750 most parts of western Europe had been Christianised: the British Isles, Flanders and Germany. In eastern Europe that took place from the 10th century onwards.

Jörn Staecker have recently tried to link the written and archaeological sources to study the Christian missionary activity in Scandinavia. He suggests, on the basis of archaeological material — insular religious objects found in northern Europe — that it might have been Christian missionaries from the British Isles in Scandinavia as early as the 8th century, although this is not mentioned in the written sources. He also links certain artefacts from Birka with Ansgar's missionary activity in the 9th century and even later missionary attempt in the 10th. I have tried myself to interpret certain artefacts found at the Viking Age trading site Kaupang, Vestfold, Southeast Norway in a similar way.

My starting point is Rimbert's description of Ansgar's first mission to Birka in 829. Here it is told that Ansgar brought with him holy books and objects, gifts etc. on a trading vessel. Can any of the artefacts found in Kaupang be objects of this kind, although no missionary activity have survived in the written sources concerning Kaupang?

In the many hundred graves surrounding the Kaupang trading site there are certain traces of Christian influence: Coffins in different shapes and the occurrence of graves with little or no grave gifts.

There are also about 15 gilded mountings with an insular Christian origin: from books, crosses and reliquaries and two manuscript turners. These objects are most often interpreted as loot, gifts or bribery from the British Isles, with a secondary use as brooches or other kinds of objects. An Irish hanging bowl with a runic inscription have also been found in a grave at Kaupang, originally probably used for liturgical washing. Using Ansgar's visit to Birka as a model, these objects might be interpreted as objects brought by Anglo-Irish missionaries visiting Kaupang around A.D. 800. Like at Birka the attempt fails and after some

time the missionaries were expelled and their holy objects taken, broken to pieces and used within a non-Christian context.

Many of the Kaupang artefacts show connections with the Continent: pottery and glass are the most numerous. The so called Tating-ware jug, with a tin cross on the side, has been interpreted as an object brought with missionaries from northern Germany, to Birka as well as to Kaupang in the 9th century, at the time of Ansgar. The area around the Oslo fjord – *Viken* - was under Danish rule at that time, and the close relations between the Danish kings and the North German church could explain such a missionary activity at Kaupang. The jugs that have been found in heathen graves and at the trading site at Kaupang, might be interpreted as another failed attempt of Christianisation.

At Kaupang there are even evidences of contacts with the Arab world: carnelian and rock-crystal beads, scales and weights and Kufic coins. It is, however, no reason to believe in any strong Islamic influence at Kaupang, as that of Birka. A glass locket with a Byzantine cross and three stone «resurrection eggs» are the few possible traces of connections with the eastern church.

Other traces of Christian influence at Kaupang are a lead capsule, probably a reliquary, a silver cross similar to the «Birka type» and a soapstone mould for making crosses; the last one might point to certain Christian activity at the site.

The artefacts from Kaupang that I have focused on, show that the site was a central place and a meeting place for trade as well as Christian mission and religious activity from late 8th and the 9th century, from the west, south and east.

Litteratur

Ahrens, D. 1964. Die Buddhastatueette von Helgö. *Pantheon Internationale Zeitschrift für Kunst* 22(1964): 50–52.

Almgren, B. 1942. «Thors Märke» och himmelrikets nycklar, Uppland. Uppsala.

Arbman, Holger. 1940–43. *Birka. Untersuchungen und Studien. I. Die Gräber*. Text- und Tafelband. Stockholm: KVHAA.

Arne, T.J. 1914. *La Suède et l'Orient. Etudes archéologiques sur les relations de la Suède et de l'Orient pendant l'âge des Vikings*. Universitetet i Uppsala.

Arne, T.J. 1924. Några orientaliska föremål funna i svensk jord. *Svenska Orientsällskapets Årsbok* II, 1924: 101–110.

Arne, T.J. 1932. Ein bemerkenswerter Fund in Östergötland. *Acta Archaeologica* 3: 67–112.

- Arne, T.J. 1938. En sino-iransk kopp. *Fornvännen* 33: 107–113.
- Arne, T.J. 1943. Ett gästrikelynd från kalifen Harun-ar-Raschids värld. *Från Gästrikland* 1943.
- Arrhenius, B. 1973. Islamisk keramik. I *Birka. Svarta jordens hamnområde*, Björn Ambrosiani m.fl. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Barnes, Gina L. 1995. An introduction to Buddhist archaeology. *World Archaeology* vol. 27(2): 165–182.
- Bede. *A History of the English Church and People*, översatt av Leo Sherley-Price. Baltimore 1965.
- Blindheim, Charlotte. 1969. Kaupangundersøkelsene avsluttet. *Viking XXXIII* (1969): 5–39. Oslo.
- Blindheim, Charlotte. 1978 a. Trade Problems in the Viking Age. Some Reflections on Insular Metalwork Found in Norwegian Graves of the Viking Age. *The Vikings*. Acta Universitatis Upsaliensis. Symposia Universitatis Upsaliensis annum quingentesimum celebrantis 8: 166–76. Uppsala.
- Blindheim, Charlotte. 1978 b. Vikinger – pirater eller handelsmenn? Noen refleksjoner over importmaterialet fra markedsplassen på Kaupang. *Det Norske Videnskaps-akademis Årbok* 1977: 15–40. Oslo.
- Blindheim, Charlotte m.fl. 1981. Charlotte Blindheim, Birgit Heyerdahl-Larsen og Roar L. Tollnes: *Kaupang-funnene, bind I*. Norske Oldfunn XI. Oslo: Universitetets Oldsaksamling.
- Blindheim, Charlotte & Heyerdahl-Larsen, Birgit. 1995. *Kaupang-funnene, bind II. Gravplassene i Bikjholbergene/Lamøya. Undersøkelsene 1950–1957. Del A. Gravskikk*. Norske Oldfunn XVI. Oslo: Universitetets Oldsaksamling.
- Callmer, J. 1977. *Trade beads and bead trade in Scandinavia ca. 800–1000 A.D.* Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4°, no.11. Lund: Gleerup.
- Christoffersen, Axel. 1991. Ports and trade in Norway during the transition to historical time. *Aspects of Maritime Scandinavia AD 200–1200*, red. Ole Crumlin-Pedersen, 159–170. Roskilde: The Viking Ship Museum.
- Dobrovolskij, I.G., Dubov, I.V. & Kuzmenko, J.K. 1991. *Graffiti na vostotsjnikh monetakh*. Leningrad.
- Gabriel, I. 1988. Hof- und Sakralkultur sowie Gebrauchs- und Handelsgut im Spiegel der Kleinfunde von Starigard/Oldenbourg. Oldenburg – Wolin – Starja Ladoga – Novgorod – Kiev. Handel und Handelsverbindungen im südlichen und östlichen Ostseeraum während des frühen Mittelalters. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts* 69, 1988: 103–292. Mainz am Rhein : Philipp von Zabern.
- Geijer, Agnes. 1938. *Birka. Untersuchungen und Studien. III. Die Textilfunde aus den Gräbern*. Stockholm: KVHAA.
- Gräslund, Anne-Sofie. 1980. *Birka. Untersuchungen und Studien. IV. The burial customs. A study of the graves at Björkö*. Stockholm: KVHAA.
- Gräslund, Anne-Sofie. 1984. Kreuzanhänger, Kruzifix und Reliquiar-Anhänger. I *Birka II:1. Systematische Analysen der Gräberfunde*, red. Greta Arwidsson, 111–118. Stockholm: KVHAA.

- Gunnes, Erik. 1976. *Norges historie, bind 2. Rikssamling og kristning 800–1177*. Oslo: Cappelen.
- Hammarberg, Inger & Rispling, Gert. 1985. Graffiter på vikingatida mynt. *Hikuin* 11, 1985: 63–78.
- Heitzman, James. 1984. Early Buddhism, Trade and Empire. I *Studies in the archaeology and palaeoanthropology of South Asia*, red. Kenneth Kennedy & Gregory Possehl, 121–37. New Delhi & Oxford.
- Heyerdahl-Larsen, B. 1979. Import av halvedelstener til Kaupang. *Universitetets Oldsaksamlings Årbok* 1979: 150–157.
- Hillgarth, J.N. (ed.). 1989. *Christianity and Paganism, 350–750. The Conversion of Western Europe*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Hjørungdal, T., Lie, R.W., Schølberg, E. & Resi, H.G. 1987. En båtgrav fra Røsvik på Sunnmøre. *Viking* 50, 1987: 99–139.
- Holmqvist, Wilhelm. 1961. *Excavations at Helgö. I*. Stockholm: KVHAA.
- Holmqvist, Wilhelm. 1970. *Excavations at Helgö. III*. Stockholm: KVHAA.
- Hougen, Ellen Karine. 1960. Tinnfoliert keramikk fra Kaupang. *Universitetets Oldsaksamlings Årbok* 1958–1959: 91–105. Oslo.
- Hougen, Ellen Karine. 1969. Glassmaterialet fra Kaupang. *Viking XXXIII* (1969): 119–37. Oslo.
- Hougen, Ellen Karine. 1993. *Kaupang-funnene, bind IIIB. Bosetningsområdets keramikk*. Norske Oldfunn XIV. Oslo: Universitetets Oldsaksamling.
- Hovén, B.E. 1981. On oriental coins in Scandinavia. I *Viking Age coinage in the Northern lands*, red. M.A.S. Blackburn & D.M. Metcalf. British Archaeological Reports, International series 122. Oxford.
- Hovén, B.E. 1985. Islamiska mynt (Islamic coins). I *Islam – konst och kultur*, 71–76. Utstillingskatalog, Statens Historiska Museum, Stockholm.
- Hägg, Inga. 1983. Birkas orientaliska praktplagg. *Fornvännen* 78, 1983, 3–4: 204–223.
- Jansen, H. Ludin. 1965. *Innføring i religionenes historie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Jansson, I. 1987. Communication between Scandinavia and Eastern Europe in the Viking Age. The archaeological evidence. I *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. Teil IV: Der Handel der Karolinger- und Wikingerzeit*, red. K. Düwel, H. Jankuhn, H. Siems & D. Trimpe. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. Dritte Folge Nr. 156. Göttingen.
- Jansson, Ingmar. 1988. Wikingerzeitlicher orientalischer Import in Skandinavien. Oldenburg - Wolin – Starja Ladoga – Novgorod – Kiev. Handel und Handelsverbindungen im südlichen und östlichen Ostseeraum während des frühen Mittelalters. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts* 69, 1988: 564–647. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Jondell, E. 1974. *Vikingatidens balansvågar i Norge*. C 1-uppsats i arkeologi, Uppsala University.
- Jonsson, K. & Östergren, M. 1983. Spansk-arabiska köpmän på Gotland i början på 1000-

- talet? *Gotländskt arkiv* 55.
- Joshi, L. 1967. *Studies in the Buddhistic culture of India (during the 7th and 8th centuries A.D.)*. Delhi-Patna-Varanasi.
- Khazaei, Houshang. 1993. Kufiske mynter – funnet i Norge. *Nicolay* 62/2, 1993: 8–13.
- Kivikoski, Ella. 1967. Kaurisnäckan i järnåldersfynd från Finland. *Nordenskiöld-samfundets tidskrift* 27: 37–44. Helsingfors
- Knirk, James E. 1994. Runic Graffiti on Kufic Coins and Alphabet History (Manuscript). *Koranen*. Norsk-arabisk utgave ved Einar Berg. Oslo: Universitetsforlaget, 1989.
- Krag, Claus. 1991. *Ynglingatal og Ynglingesaga. En studie i historiske kilder*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kromann, Anne. 1988. Finds of Iberian coins in the Nordic Lands. I *Coinage in the Iberian Area, Vol. 3*, red. M.G. Marques & D.M. Metcalf, 243–253. Santarém & Sintra (Portugal).
- Kromann, Anne. 1990. The Latest Cufic Coin Finds from Denmark. I *Sigtuna Papers. Proceedings of the Sigtuna Symposium on Viking Age Coinage 1–4 June 1989*, red. Kenneth Jonsson & Brita Malmer, 183–195. Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis. Nova series 6. Stockholm: KVHAA.
- Kruse, Susan E. 1992. Late Saxon Balances and Weights from England. *Medieval Archaeology* vol. 36, 1992: 67–95.
- Lamm, C.J. 1941. *Oriental glass of mediaeval date found in Sweden and the early history of lustre-painting*. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien. Handlingar 50, H.1. Stockholm.
- Levtzion, Nehemia. 1979. Towards a Comparative Study of Islamization. I *Conversion to Islam*, red. N. Levtzion, 1–23. New York/London.
- Liestøl, Aslak. 1953. The hanging bowl, a liturgical and domestic vessel. *Acta Archaeologica* 24: 163–170.
- Linder-Welin, U. 1974. The first Arrival of Oriental Coins in Scandinavia and the Inception of the Viking Age in Sweden. *Fornvännen* 1974: 22 ff.
- Liu, Xinru. 1988. *Ancient India and Ancient China. Trade and Religious Exchanges AD 1–600*. Delhi: Oxford University Press.
- Lundström, Agneta. 1969. Utländsk lyx i inhemsk handel. I: *Helgö – den gåtfulla ön*, red. W. Holmqvist & K.-E. Granath. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Lundström, Agneta. 1970. Find frequency. *Excavations at Helgö III*. Stockholm: KVHAA.
- McCrindle, J.W. 1897: *The Christian Topography of Cosmas, an Egyptian Monk*. Hakluyt Society, No. 98. London.
- Mikkelsen, Egil. 2000a: Archaeological Excavations of a Buddhist Monastery at Kaashidhoo, The Republic of Maldives. *The Kon-Tiki Museum Occasional Papers* Vol. 5: 153–171. Oslo.
- Mikkelsen, Egil 2000b: *Archaeological Excavations of a Monastery at Kaashidhoo. Cowrie shells and their Buddhist context in the Maldives*. National Centre for Linguistic and Historical Research Male’, Republic of Maldives. Male. 25 pp.
- Mitchiner, Michael. 1977. *The World of Islam. Oriental Coins and their values*. London:

Hawkins Pub.

- Moore, George Foot. 1950. *History of Religions*, Vol. I. Edinburgh (third impr.).
- Mugurevics, E.S. 1962. Nakhadki rakavin kaori na territorii Latvii. *Izvestiya Akademii Nauk Latvija SSR*, 1962, No.7.
- Mugurevics, E.S. 1990. Interaction between indigenous and western culture in Livonia in the 13th to 16th centuries. I *From the Baltic to the Black Sea. Studies in medieval archaeology*, red. David Austin & Leslie Alcock, *One World Archaeology* 18: 177-178. London: Unwin Hyman.
- Myhre, Bjørn. 1994. Haugbrott eller gravplyndring i tidlig kristningstid? I *Fra hammer til kors*, red. Jan Ingar Hansen & Knut G. Bjerva, 68–85. Oslo: Schibsted.
- Nadwi, Sayyid Sulaiman. 1934–35. Muslim Colonies in India before the Muslim Conquest. *IC VIII 1934, IX 1935*.
- Nestors krønike: Beretningen om de svundne år*. Dansk oversettelse ved Gunnar O. Svane. Højbjerg: Wormianum, 1983.
- Nicolaysen, N. 1868. Rapport om Kaupangundersøkelsen. *Foreningen til norske fortidsmindesmerkers bevaring. Aarsberetning 1867*: 77–92. Kristiania.
- Odenkrantz, R. 1934. Ett vikingatidsfynd med orientalskt bronskär. *Fornvännen* 29: 144–152.
- Petersson, K.G. 1958. Ett gravfynd från Klinta, Köpings sn., Öland. *Tor* IV: 134–150.
- Rimbert. *Boken om Ansgar*. Svensk oversettelse av Eva Odelman. Stockholm: Proprius Förlag, 1986.
- Selling, Dagmar. 1951. Problem kring vikingatida keramikkanor. *Fornvännen* 46: 275–297.
- Skovmand, R. 1942. *De danske skattefund fra vikingetiden og den ældste middelalder indtil omkring 1150*. Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie. København.
- Skaare, Kolbjørn. 1976. *Coins and coinage in Viking-Age Norway*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Snorre Sturlason. *Snorres kongesoger*. Oversatt av Steinar Schjøtt og Hallvard Magerøy. Oslo: Det Norske Samlaget, 1997.
- Sperber, Erik. 1996. *Balances, weights and weighting in ancient and early medieval Sweden*. Theses and papers in scientific archaeology 2. Stockholm University.
- Staecker, Jörn. 1997. Legends and mysteries. Reflections on the evidence for the early mission in Scandinavia. I *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*, red. Hans Andersson, Peter Carelli & Lars Ersgård, 419–454. Lund studies in medieval archaeology 19/Riksantikvarieämbetets arkeologiska undersökningar Skrifter nr 24. Stockholm.
- Steinsland, Gro. 1990. De nordiske gullblekk med parmotiv og norrøn fyrsteideologi. *Collegium Mediaevale* 3:1: 73–94.
- Steinsland, Gro. 1991. Religionsskiftet i Norden og *Vøluspá* 65. I *Nordisk hedendom. Et symposium*, red. Gro Steinsland m.fl., 335–348. Odense Universitetsforlag.
- Steuer, H. 1987. Der Handel der Karolinger- und Wikingerzeit. *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. Dritte Folge Nr. 156*. Göttingen.

- Stjernquist, Berta. 1989. Arkeologisk material som belägg för religion. Tolkningen som problem. I *Arkeologi och religion*, red. Lars Larsson & Bozena Wyszomirska, 57–66. University of Lund. Institute of Archaeology report series No. 34.
- Ström, K. 1984. Thorshammerringe und andere Gegenstände des heidnischen Kults. I *Birka II:1. Systematische Analysen der Gräberfunde*, red. Greta Arwidsson, 127–140. Stockholm: KVHAA.
- Svane, Gunnar O. 1983. *se Nestors krønike*.
- Vogt, Kari. 1993. *Islams hus. Verdensreligion på fremmarsj*. Oslo: Cappelen.
- Wamers, Egon. 1985. *Insularer Metallschmuck in wikingerzeitlichen Gräbern Nordeuropas. Untersuchungen zur skandinavischen Westexpansion*. Offa-Bücher 56. Neumünster: Wachholtz.
- Ward, Rachel. 1993. *Islamic Metalwork*. London: British Museum Press.
- Wikander, Stig 1978. *Araber, Vikingar, Våringar*. Svenska Humanistiska Förbundet. 90. Lund.
- Winkelmann, W. 1972. Liturgisches Gefäß der Missionszeit aus Paderborn. Zur Verbreitung und Deutung der Tatinger Kannen. I *Paderbornensis Ecclesia. Beiträge zur Geschichte des Erzbistums Paderborn. Festschrift für Lorenz Kardinal Jaeger*, red. P.-W. Scheele. München.
- Ådahl, Karin. 1990. An Early Islamic incense burner of bronze in a Swedish collection. I *Proceedings of the first European Conference of Iranian Studies. Part 2. Middle and New Iranian Studies*, red. Gherardo Gnoli & Antonio Panaino. Roma: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente.

Keramikk og politikk. En forskningshistorie fra Pasvik

Det sørlige Norge, ved begynnelsen av forrige århundre: Den norske arkeologien er inne i sin pionérfase, og Norge er i ferd med å bli en selvstendig nasjon. I de hektiske årene omkring unionsoppløsningen med Sverige spiller arkeologien en ikke ubetydelig rolle i nasjonsbyggingen, med Oseberg-gravningen blant de største og politisk mest virkningsfulle bidragene. Det er etter hvert funnet en såpass anseelig mengde gjenstander også fra steinalderen, at materialet lar seg sammenligne med mer rikholdig materiale fra Danmark, Sverige, Finland og Russland. De første arkeologiske utgravningene på vest-norske steinalderlokaliteter gir oppmuntrende funn: flintsaker og keramikk tilbyr Norge en plass i den vest-europeiske felleskultur tilbake til neolittikum. At det blir funnet slipte skifersaker, og at keramikken synes å ha paralleller, ikke til Danmark, men til Baltikum og Russland, er derimot mer urovekkende.

Samtidig, ved den norsk-finsk/russiske grensen i Pasvik: Mens «det norske» synes selvfølgelig i de sørligere delene av landet, er grensen mot Storhertugdømmet Finland, underlagt den russiske tsar frem til 1917, slett ikke avklart i nordøst. En samisk gruppe flytter mellom sine bruks- og bosettingsområder på begge sider av Pasvikelva. De tilhører ingen nasjoner. Finsk innvandring har vært økende siden midten av 1860-årene, og i 1900 utgjør finske bønder nesten halvparten av befolkningen i Sør-Varanger. Nettopp her, ved nasjonsgrensen, er Norge på sitt kognitivt svakeste. Sentrale myndigheter frykter russisk og finsk ekspansjon. De mobiliserer et sammensatt apparat for å vedlikeholde og styrke grensen mot øst. Import av en befolkning med norsk kulturell forankring sørfra, fornorskning gjennom kirke og skolevesen samt kommunikasjonsutbygging blir de viktigste virkemidlene. Resultatet blir en tilspisset lokal konflikt mellom øst-samer og tilflyttede nordmenn om fiske- og beiteressursene i området, en konflikt som speiler det større rikspolitiske spillet.

Midt oppi konflikten blir det i 1910 funnet steinalderkeramikk med klart østlig preg ved Mennikka i Pasvik. Både i innhold, omfang og kvalitet er funnet enestående i Norge. Det går åtte år før funnet blir publisert første gang, og ytterligere tyve år før det blir nevnt i sammenheng med andre arkeologisk funn i Norge. Tausheten står i kontrast til den oppmerksomheten og betydningen øvrig steinalderkeramikk i Norge og Norden får som kulturell og kronologisk markør. I denne artikkelen vil jeg se på noen historiske, politisk-ideologiske og forskningsfaglige omstendigheter omkring det første funnet av nordlig kamkeramikk, såkalt Säräisniemi-1-keramikk, i det vi i dag kjenner som Norge.

Problemet Kjelmøy

I artikkelen «Kjelmøyfunnenes (virknings-)historie og arkeologi» (1991) viser Bjørnar Olsen hvordan funn av asbestmagret keramikk, horn-/beinredskap og ikke minst jerngjenstander på en liten øy utenfor Kirkenes i Várjjatvuotna (Varanger) skapte problemer innenfor den arkeologiske fagdiskursen i mellomkrigstida. De tidligste løsfunnene ble omtalt av Oluf Rygh på 1870-tallet, og ble da vagt henført til «arktisk steinalder» (Olsen 1991:68). Etter etnografen Ole Solbergs utgravninger på begynnelsen av 1900-tallet ble det klart at det var et omfattende - og oppsiktsvekkende - materiale å ta stilling til. Det var liten tvil om at gjenstandene måtte henføres til samisk fangstkultur. Samtidig mer enn antydte funnet at jern var tatt i bruk av samene ved Varanger minst like tidlig som av jordbruksbefolkningen i Sør-Norge. Tidlig jernbruk i den samiske befolkningen ville rokke ved forståelsen av den norske kulturens overlegenhet og egenart siden nettopp jernalderen (Hesjedal 2001:79, Olsen 1991). Nettopp derfor, hevder Olsen (1991), ble det nødvendig med en større fagdebatt omkring funnets datering. I debatten legges det vekt på de fåtallige gjenstandene som har likhetstrekk med sør-skandinaviske jernalder. Samtidig blir resten av materialets åpenbart eldre og østlig tilknyttede gjenstander, blant annet asbestkeramikken, oversett.

Olsen låner Foucaults (1977, 1984) «arkeologi»-begrep og Gadammers (1960 i Olsen 1991) begrep om «virknings-historie» for å vise hvordan også utsagn innenfor en snever vitenskapelig ramme i stor grad er historisk og kulturelt betinget. De historiske og kulturelle betingelsene bestemmer hvilke utsagn som er mulige å fremsette innenfor konkrete praktiske felt. «Sannheter» og «det fornuftige» er ikke nøytrale, iboende størrelser i et objekt, men får derimot status som «sanne» eller «fornuftige» innenfor en historisk prosess der makt og viten virker sammen (Foucault 1984:74). I det historisk betingete vestlige «kunnskapsarkivet» (Foucault 1977:128-131) som var gjeldende fra omkring forrige århundreskifte og frem til etter andre verdenskrig, var orientalske, østlige og arktiske samfunns manglende evne til oppfinnsomhet, forandring og selvstendig kulturforbedring et ordnende prinsipp. Disse folkene adopterte og kunne fastholde eldre kulturlån fra den kreative, innovative vestlige befolkningen i mange hundre år. Hos et folk som samene, med «[...] utpreget konservativ legning» (Gjessing 1945:9), ville det derfor være naturlig å finne eldre kulturelement blandet sammen med yngre. I Kjelmøymaterialets tilfelle forklarte dette hvorfor steinredskap (skinnskrapere), var brukt sammen med gjenstander som pekte mot Ananjinokulturens bronsefremstilling og keramikkbruk, og samtidig jern og beingjenstander influert av vestnorsk romertid og folkevandringstid (Olsen 1991:68-80).

Olsens (1991:73) hovedpoeng er at Kjelmøy-funnene ikke *kunne* gis en så tidlig datering som de østlig influerte funnene tydet på, og som forøvrig også russiske og finske forskere fremholdt. En like tidlig datering av tilsvarende funn i norsk arkeologisk forskning som i russisk og finsk ville falle utenfor det aksepterbare og dermed utenfor det mulige innenfor konteksten av den skandinaviske forskningstradisjonen. En eldre datering enn til romertid *ville* ikke bli trodd, fordi den ikke *kunne* bli trodd. Frem til midt på 1980-tallet ble dateringen av Kjelmøyfunnene til eldre jernalder vedlikeholdt i arkeologisk litteratur (se Kleppe 1974, Helsing 1980, Olsen 1984, Simonsen 1990 (1982)). Først som følge av nye utgrav-

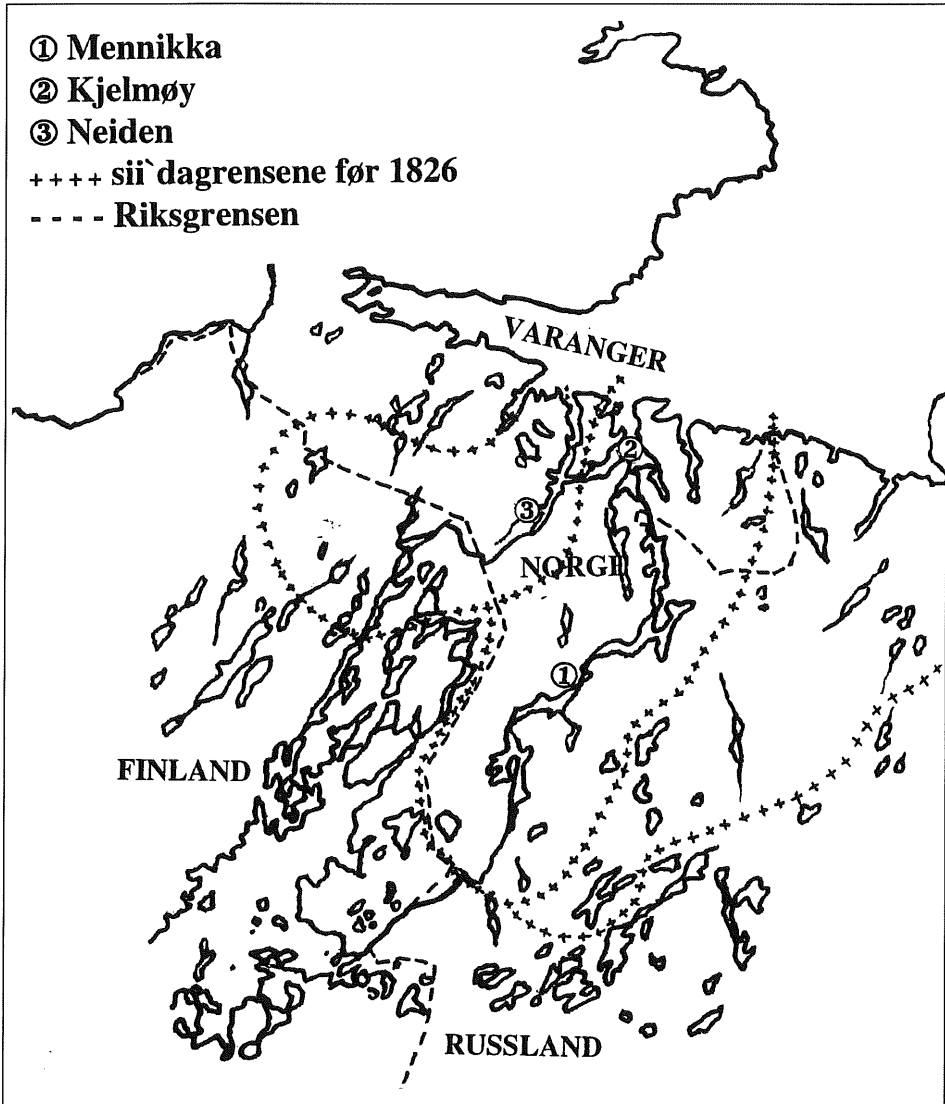

Fig. 1. Grenselandet i nordøst, mellom Norge, Finland og Russland.

ninger på Kjelmøy og naboøya Kjøøy, med påfølgende dateringer fra boplassene og på avskrap fra asbestblandet Kjelmøykeramikk, ble lokalitetene henført til 2. årtusen f.Kr. (Jørgensen og Olsen 1988, Olsen 1984, 1991:74, 1994:106).

Historien om Kjelmøyfunnene (Olsen 1991) er et slående eksempel på det trekk ved norsk arkeologi i drøyt første halvdel av 1900-tallet, der lang samisk forhistorie enten betviles eller forkastes (Olsen og Schanche 1983, Storli 1993, Furset 1994, Opedal 1996). Det er tre forhold som gjør historien omkring Kjelmøyfunnene interessante for mitt anliggende

her: Det ene er at både Kjelmøy-boplassen og Mennikka-boplassen, det første funnstedet for kamkeramikk i Norge, ble gravd og publisert innenfor samme tidsrom. Det andre er stedenes geografiske nærhet til hverandre, og dermed deres plassering innenfor et udiskutabelt samisk område. Det siste er at de ble gravd av samme mann; Ole Solberg. La meg ta det siste momentet først, som et utgangspunkt for refleksjonene omkring de to første.

Etnografen Ole Solberg som arkeolog i Øst-Finnmark

Ole Solberg gjorde flere utgravninger i Øst-Finnmark, primært langs kysten av Varanger, i årene 1907-31. Utgravningene var delvis relatert til etnografisk feltarbeid blant samene i området, og Solberg grov blant annet flere samiske graver (Solberg 1909). Med unntak av Nummedals påvisninger av «Komsa»-lokalteter langs Finnmarkskysten i årene 1922-39 (Simonsen 1988), var det ingen interesse for Finnmarks forhistorie blant norske arkeologer i de årene Solberg var aktiv. Solberg mente selv at dersom det hadde vært kortere avstand til Sør-Norge og det arkeologiske fagmiljøet, ville funnmaterialet fra Finnmark fått mer oppmerksomhet, og han mente materialet da ville kastet lys over hele «vort lands forhistorie» (Solberg 1920:1-2). Bortsett fra dateringsdebatten omkring Kjelmøyfunnet fikk samisk arkeologisk materiale lite eller ingen oppmerksomhet i det arkeologiske miljøet i Norge. Det var først med Povl Simonsens omfattende arbeider om nordnorsk forhistorie og historie fra midten av 1950-tallet at samisk arkeologi ble viet oppmerksomhet og ble fremstilt og vurdert på selvstendig grunnlag (1990).

Dersom Solbergs undersøkelser på Kjelmøy ikke ble oppfattet som reelle arkeologiske utgravninger i sin samtid, kunne det vært hevdet at siden Kjelmøy-boplassen ble gravd av en etnograf, kunne de norske arkeologiske miljøene omkring Oldsaksamlingen i Oslo og Bergen Museum velge å se mer eller mindre bort fra materialet. Solberg gjorde sine undersøkelser i en tid da arkeologifaget ennå var i støpeskjeen. Mesteparten av det arkeologiske materialet ble funnet og gravd ut av andre enn arkeologer. De arkeologiske publikasjonene fra denne tiden er i liten grad basert på arkeologisk utgravd materiale, men derimot på omfattende mengder oppsamlede og innleverte løsfunn. Solbergs undersøkelser synes ikke å stå metodisk tilbake for Gabriel Gustafson, Anders Nummedal eller Anthon W. Brøgger. I motsetning til de fleste norske arkeologene fikk Solberg publisert sine resultat fra Kjelmøy internasjonalt. Den første publikasjonen kom ut på tysk i «Christiania Vitenskaps Selskaps Skrifter» i 1909, og en oppfølgende artikkel kom ut i det tyske «Prähistorische Zeitschrift» to år senere (1911). Funnet av kamkeramikk på Mennikka i Pasvik omtalte Solberg i en «avhandling» (artikkel) tilegnet Sophus Müller i 1916 (1918). Blant de andre bidragsyterne til dette festskriftet var arkeologiske størrelser som Anthon Brøgger, Sigurd Grieg, Helge Gjessing, Jan Petersen og Håkon Shetelig. I en artikkelsamling om bosetting, erverv og utfordringer i det nordligste Norge, utgitt av Oplysningsforbundet av 1914, er det professor Ole Solberg som sammenfatter Finnmarks oldtid. Jeg mener dette viser at Solberg var vel akseptert innenfor de arkeolog-faglige kretser.

Kjelmøyfunnene fikk oppmerksomhet i norsk arkeologi i mellomkrigsårene utelukkende

fordi de kunne rokke ved vesentlige forestillinger om norsk forhistorie og historie; jernets introduksjon til Norge kunne ikke ha skjedd i en samisk fangstbefolkning (Olsen 1991). Kamkeramikken fra Mennikka i Pasvik fikk en annen, men beslektet skjebne: Solbergs publikasjon av dette enestående første funnet av nordlig kamkeramik i Norge ble aldri referert til i arkeologisk litteratur, før materialet fikk sitt sidestykke drøyt tyve år senere (Nummedal 1937, 1938). Både Kjelmøyboplassen og Mennikka inneholdt fremmedartede element, element som kunne sammenlignes med funn lenger øst og som måtte vurderes i forhold til den samiske befolkningen i området. Begge funnene inneholdt element som pekte mot urovekkende høy alder. Jeg vil i det videre vise hvordan den politisk-geografiske plasseringen av de to funnene begrenset mulige arkeologiske utsagn om fortiden i Øst-Finnmark omkring forrige århundreskifte.

Norge i Øst-Finnmark: Pasvik før 1900

Pasvik sii'da er en av de fem historisk kjente øst-samiske sii'daene. Sii'daen utgjorde et sosialt og økonomisk fellesskap av flere familier som fordelte ressursene innenfor sii'daområdet mellom seg. Vinterstid bodde familiene samlet på en felles boplass, mens de resten av året bodde mer spredt. Pasvikelva deler det gamle sii'daområdet i omtrent to like store deler, og i historisk tid ble begge sider, med tilhørende skogsområder, beiteland og fiskeplasser, utnyttet fra boplasser som skiftet etter årstidene. Pasviksamene brukte vestsiden av elva som jaktområde og beite for reinflokken og etter hvert en saueflokk. De hentet ut byggemateriale og brensel fra furuskogen, men ikke minst drev de sommerlaksefiske i elvene og ute ved kysten. Dessuten drev mennene havfiske, blant annet fra Kjelmøy. På de etablerte fiskeplassene stod gammer, hus og inngjerdinger til dyrene fra år til år.

Frem til 1826 var Pasvik sii'da felles norsk-russisk skattedistrikt. Øst-samene var kristnet av russiske munkere på 15- og 1600-tallet. Det var enighet blant sentrale myndigheter om at de skulle regnes som russiske borgere, og at Russland skulle ha det juridiske og religiøse overoppsynet med «russe-lappene» (Eriksen og Niemi 1981). Etter at fellesdistriktet ble delt i 1826, sørget norske myndigheter for tilflytting av både vest-samiske og norske fastboende i den delen av sii'daområdet som lå på norsk side. Disse slo seg særlig ned langs kysten, men etter hvert også langs Pasvikelva. Flere av tilflytterne slo seg ned på Pasviksamenes laksefiskeplasser, og tok i bruk deres boplasser og beitemarker som egen innmark. (Andresen 1989:61-63). Myndighetene begrunnet tilflyttingen med at verdifull jord og skog var dårlig utnyttet i området (Andresen 1989:49). Dette medførte økende konflikter mellom Pasviksamene og den voksende fastboende befolkningen. Konflikten var ikke relatert til bruk av landområder, men til de rike fiskeressursene. Økende interessekonflikter mellom norske og russiske myndigheter og Pasviksamene utover på 1800-tallet resulterte i en gjensidig forpliktende protokoll om ressursbruk i det gamle sii'daområdet, undertegnet av de respektive lands myndigheter i 1834. Pasviksamene hadde i mellomtiden måttet velge statsborgerskap, og hadde uten unntak valgt å bli russiske borgere (Eriksen og Niemi 1981). I protokollen omtales Pasviksamene som »Indfødte Russiske Undersaatter», og det slås fast

at de »[...] fra uminnelige Tider have havt Rettighet til at drive Laxefiskerie i de elve, som nu tilhøre Norge [...]» (ref. i Andresen 1989:55). Denne retten skulle, ifølge protokollen, fortsette »[...] for en ubestemt Tid, paa samme Maade og til samme Tider af Aaret som tilforn [...] paa de samme Steder som hidintil»(ibid.), altså i tråd med gammel sedvane. Protokollen hjemlet ikke det viktige havfisket.

Innsendte klager fra begge parter tyder på at norske myndigheter ikke gjorde store bestrebelser på å legge forholdene til rette for at Pasviksamene skulle få fortsette å bruke fiskeplassene sine. Pasviksamene gir uttrykk for at deres rett til å bruke laksefiskeplassene og havfiskeplassene blir hindret, slik at en nødvendig del av næringsgrunlaget trues. De tilflyttede fastboende klager på sin side over Pasviksamene:

«[...] have nu i flere Aar været meget generet af de Russere der boe i Klister ved at disse drive Fiskeri paa norsk Territorium ikke alene paa Kjelmøen (...) men ogsaa lige ud for vore Huuse og derhos føre Budskap med sig som de lade Beite paa vor Hjemmark ligesom de ogsaa til Skade for os hugge den Brænde de bruge medens de ligge paa bemælte Fiskeri paa vore Udmaalinger.» (brev fra fem beboere i Renøsund til amtmann Mathias B.K. Nannestad i 1859, gjengitt i Andresen 1989:72).

I flere kilder, både fra myndighetshold og fra lokalbefolkningen, omtales Pasviksamene i denne tiden som »russere», uten henvisning til deres særlige stilling som østsamer, med boplasser i Pasvik og russisk statsborgerskap på papiret. I en klage til Amtmannen på laksefiskerett, finner handelsmann Caspar Jordan i Sør-Varanger anledning til å vise til det han oppfatter som sterkt russefrykt også i den tilflyttede fastboende vest-samiske befolkningen («norske finner»/»samer»):

«[...] en norsk Fin blev tilspurgt, hvorlænge russerne hadde drevet sit Laxefiske i Renøsundet? Hvortil denne svarede 5000 Aar. Jeg anfører dette Svar, som betegnende hvilken Frygt Finnerne nærer for i mindste Maade at fornærme Russerne, da flere Finner have anmodet mig om ikke at anmelde Russerne for sit ulovlige Fiskeri m.v. paa norsk Territorium thi dersom det bleve dem nægtet ville Russerne strax komme og erobre norsk Land.» (referert hos Andresen 1989:73).

Historikeren Astri Andresen (1989:73) mener at det Jordan her oppfatter som utslag av frykt hos de fastboende samene på norsk side, egentlig uttrykker erkjennelse av Pasviksamenes enerett på laksefiske, basert på hevd etter alders tids bruk. Vi må kunne lese utsagnet som en forståelse blant de tilflyttede fastboende av at østsamene har brukt lakseplassene bestandig.

Ikke bare omtales Pasviksamene som «russere». Deres tilstedeværelse hevdes også å innebære en direkte trussel mot «norsk land». Videre ser vi at fiskeplassene betegnes som «norsk territorium» og som «våre utmålinger», og at Pasviksamenes fiskerier anses for å være ulovlige. Hvor hentet de norske Sør-Varangerboerne sine argumenter og sin språkbruk fra? Å argumentere med russiske trusler mot norsk territorium ligner ingen vanlig nabostrid, og heller ingen vanlig strid mellom mobile samiske grupper og fastboende bønder (jfr. Fjellheim 1999). Sitatene viser oss konturene av et større spill, med store ord. Av brev og proto-

koller fra midten av 1800-tallet, fremgår det at lokale myndigheter, representert ved fogd og amtmann, så en klar sammenheng mellom Pasviksamenes rettigheter og forholdet mellom Norge-Sverige på den ene siden og Russland-Finland på den andre. Eventuelle tiltak fra den lokale norske befolkningen for å hindre Pasviksamene i å benytte fiskeretten, kunne føre til «mindre behagelige Forhandlinger med Nabostaten», som fogd Kjerschow uttrykte det i et brev til amtmann Nannestad i 1861. Amtmannen på sin side, ønsket tiltak som på sikt kunne virke til at Pasviksamenes havfiske og dermed også opphold på norsk side opphørte helt, «Da saadan Bedrift af fremmede som Pasvikskolterne i vort Land unægtelig er høyst uhyggelig for ikke at sige noget nær utaalelig [...]» (ref. i Andresen 1989:74).

Frem til forrige århundreskifte stadfestet sentrale norske myndigheter likevel flere ganger Pasviksamenes enerett til laksefiske på de gamle fiskeplassene og rett til å drive havfiske og til å la sauer beite på norsk side (ibid.: 83). Dette var med på å dempe den lokale konflikten, og la også grunnlag for et godt naboforhold til Russland. Fra 1890-årene ble likevel den lokale konflikten skjerpet, da tilflytterne fikk tillatelse til å ta i bruk kilenøter ved lakseplassene. Dette betød at laksen kunne fanges lenger ut fra land og i større mengder enn ved bruk av de gamle fiskemetodene. Det norske kilenotfisket desimerte samenes fangst betraktelig. Etter klager fra østsamene valgte myndighetene nå å lese protokollen av 1834 strengt: at Pasviksamenes laksefiske skulle skje »paa samme Maade [...] som tilforn » betød at det skulle skje med tilsvarende landbaserte redskap som tidligere. Fornyelse eller endring av fangstmetoder, og med det mulighet til å konkurrere om ressursene, ble ulovlig. Pasviksamene ble utelukket fra kilenot-fangst, og i praksis fra nesten alt laksefiske på sine tradisjonelle plasser. Vi skal se litt nærmere på hvordan sentrale norske myndigheter nå forholdt seg til Pasviksamenes tilstedeværelse og rettigheter.

Pasvik sii'da som nasjonalt territorium omkring 1900

Frem til 1850-tallet førte svensk-norske myndigheter en passiv politikk overfor Pasviksamene (Andresen 1989:70). Etter dette omtales derimot Russland stadig oftere som en potensiell trussel, og russisk politikk oppfattes som ekspansiv, bl.a. som følge av Krim-krigen (Eriksen og Niemi 1981:29). Det er interessant å merke seg at etnografen J.A. Friis omtaler ny interesse for gjenreisning av klosteret i Petchenga, både fra sivile og geistlige russiske autoriteter, fra 1880-årene (Friis 1910:113). Klosteret ble brent og lagt øde i 1589, men var før det en sterk ideologisk, kulturell og økonomisk faktor i området, som blant annet stod for den første kristningen av øst-samene. En gjenreisning av Petchenga-klosteret ville tilføre området en ny sterk, stedlig russisk maktfaktor. Russefrykten ga seg utslag i en traktat mellom Norge-Sverige, Frankrike og England i 1855, der partene skrev under på at de ville stå imot ethvert press fra russisk side. Omkring 1900 nådde russefrykten et høydepunkt, og norsk-svenske myndigheter så behov for å innta en mer restriktiv linje overfor Pasviksamene i grenselandet. De hadde utvilsomt hevd på ressurser og landområder, var under sterk russisk innflytelse, og hadde dertil en livsform som var fremmedartet, «primitiv» og unorsk. Pasviksamenes tilstedeværelse ble ansett for å være en direkte trussel mot

Fig. 2. Pasviksamer i 1900. (Foto: Elisif Wessel).

norsk territorium og ressurser. En langvarig forhandlingsrunde med russiske myndigheter om Pasviksamenes tilgang til boplasser, fangstområder og ressurser på norsk side startet opp i 1897. Det Norske Indredepartementet var kommet til at det måtte treffes tiltak for å holde kvener og russere, dvs. innvandrete finnlendere og Pasviksamer, borte fra norsk område. Med hensyn til østsamene var tanken at dersom de russisk-registrerte Pasviksamenes bruksrett til norsk territorium ble fjernet, ville et eventuelt konfliktgrunnlag mellom Sverige-Norge og Russland falle bort.

Andresen (1989) nevner flere mulige grunner for hvorfor norske myndigheter nå ønsket å fjerne Pasviksamene fra norsk side av grenseelva, og hun faller ned på de rikspolitiske som hovedfaktor. En sikkerhetspolitisk analyse av forholdene ved grensen konkluderte med at faren for russisk annektering av i hvert fall deler av Sør-Va:anger var overveiende sannsynlig (Wikan 1980:26, Andresen 1989). Sentrale russiske myndigheters interesse for Pasviksamenes eksisterende og tidligere lakseplasser ble tolket som ønske om legitimering av russisk eiendomsrett til landområder og ressurser. Tatt i betraktning at den russiske forhandlingsdelegasjonen etter hvert gikk bort fra kravet om merking av alle tidligere fiskeplasser bortsett fra Elveneset ved utløpet av Pasvik-elva (Andresen 1989:100), var frykten for russisk ønske om eiendomsrett kanskje ikke uberettiget. Besittelse av Elveneset ville ha gitt russiske myndigheter kontroll med utløpet av Pasvikelva og direkte tilgang til fjorden. Historikeren Jens Petter Nielsen mener derimot at selv om norsk-svenske sentralmyndigheter tok »den russiske fare» svært alvorlig, kan denne knapt sies å ha vært reell. Etter hans

mening var en »norsk fare» mer konkret og synlig som trussel mot Nord-Vest-Russland, men denne ble ikke tillagt vekt av russiske sentralmyndigheter. (Nielsen 1993:26). Som følge av en gryende industrialisering var nå også tømmer, vannkraft og etter hvert jernmalm og isfrie havner verdifulle ressurser i tillegg til jordbruksland og hav- og laksefiske. I stedet for et reelt trusselbilde fra øst, hevder Nielsen (1993:22) at Russland ofret nord-russiske og særlig øst-samiske interesser for å sikre det svensk-russiske vennsforholdet. Den norsk-svenske frykten for Russland fremstår som en konstruksjon til internt bruk.

Russland ga helhjertet støtte til unionsoppløsningen mellom Sverige og Norge, og var den første stormakten som anerkjente Norge som uavhengig stat. Dette dempet russefrykten blant sentrale norske myndigheter betraktelig. Etter 1905 kunne det frie Norge dermed gå mer offensivt ut overfor Pasviksamene. Hovedstrategien var å kjøpe dem ut fra laksefiskeretten, etter først å gjøre fisket mindre attraktivt og vanskeligere å gjennomføre. Forbudet mot bruk av kilenøter var ett av virkemidlene. Et annet var at det flere steder ble forbudt for østsamene å holde sauer på norsk side. I 1910 sa Pasviksamene seg villige til å selge fiskeretten. Prisen de forlangte var da for høy til at norske myndigheter ville godkjenne den. Etter den russiske revolusjonen ble Petsjengoaområdet på østsiden av Pasvikelva overdratt til det selvstendige Finland, og med det ble Pasviksamene finske statsborgere. I 1924 kjøpte Norge laksefiskeretten for 1200 gullkroner, en langt lavere sum enn den som var foreslått i 1910, fastsatt på grunnlag av verdien av de siste årenes stadig mer begrensede fiske. Med dette ble Pasviksamene helt utestengt fra Norge.

Den Norske Bonde plantes i Sør-Varanger

Interessen for jordbruket og jordbrukets betydning som grunnlag for den norske kultur, fikk kraftig gjennomslag fra midten av 1800-tallet. Nasjonalromantikken blomstret, og norsk egenart ble dyrket som et utslag av den norske bondekulturen. Sammen med malekunst, arkitektur og skjønnlitteratur, støttet fag som historie og arkeologi opp under den fremherskende politiske ideologien om det norske bondesamfunnets naturgitte forutsetninger for nasjonal selvstendighet. Den tette sammenhengen mellom nasjonens folk og geografiske område ble fremhevet; Den norske naturen preget det norske folk, og formet dets egenart. Det var i første rekke historikeren Ernst Sars som formulerte disse tankene, som fikk stor gjennomslagskraft både i politisk ideologi og kulturhistorisk forskning (Fulsås 1999, Hesjedal 2001).

I andre halvdel av 1800-tallet falt myndighetenes jordbruksbestrebelse delvis sammen med fornorskningspolitikken (Pedersen 1994:119). Kuriøst nok rapporteres det alt i 1859 om at en tønne bygg er dyrket frem på Kjelmøy (Wikan 1980:54). Dette er neppe tilfeldig. Korn dyrking på den karrige, myrlendte lille øya fremstår tvert imot som en maktdemonstrasjon: Dette er ikke viktig jordbruksland som er erobret med såkornet. Det er et sentralt stykke samisk fangst-landskap som er erobret av norsk bondekultur. Også Finnmark skulle få ta del i den nasjonale kulturelle oppblomstringen knyttet til jordbruk. Finsk innvandring til bl.a. Sør-Varanger og Pasvik på 1800-tallet ble derfor i begynnelsen sett på med velvilje,

og ble også til dels oppmuntret fra norske myndigheters side. Finlenderne («kvænene») var dyktige jordbrukere, idet de kjente og behersket de vanskelige forholdene for tradisjonelt landbruk i nordlige strøk. Men, utover 1860-årene økte finnes interesse for å bosette seg i Sør-Varanger, i de vanskelige grenseområdene ved det russiskkontrollerte Storhertugdømmet Finland under den russiske tsarens kontroll. Norske myndigheter så den omfattende finske innvandringen sammen med frykten for russisk ekspansjon, og ble etter hvert skeptiske (Eriksen og Niemi 1981). Det finske befolkningselementet var allerede så stort at finsk var blitt dagligspråket i Sør-Varanger (Wikan 1980:26). Stortingets protokollkomité innstilte derfor i 1866 på en særlig sterk kontroll med innvandring og kolonisering i Sør-Varanger, spesielt i grensestrekningene langs Pasvikelva. Innstillingen ble fulgt opp av tiltak for å fremme norsk kolonisering i form av jordbrukere. Sikring av norsk kultur på norsk territorium ble viktig. Bondekulturen måtte importeres sørfra.

Tilgang til å drive jordbruk ble strengt regulert, men myndighetene viste stor vilje til å dele ut jord i det tidligere fellesdistriktet mellom Russland og Norge, den gamle Pasvik sii'da. Etter 1888 kunne bare norske og svenske statsborgere erverve jord i Norge, og norsk statsborgerskap kunne bare oppnås av dem som behersket norsk språk (Wikan 1980:27-28). Dette utelukket både finske innvandrere og «russelapper» fra å få jord i Pasvik. I 1899 ble »Selskabet til Fremme af Finnmarkens Jordbrug» stiftet i Kristiania. Selskapets mål var å fremme jordbruket i Finnmark og å verne om de norske interessene i grensestrøkene (Wikan 1980:46). Med Stortingets støtte ble det truffet tiltak for å få bureisere sørfra til å demme opp for den finske dominansen. Dreiningen mot hardere fornorskning i grenseområdet ble fulgt opp av en ny jordsalglov i 1902. Den fastslo at bare norske statsborgere kunne stå som kjøpere, og at det skulle legges vekt på å selge til dem som kunne gjøre nytte for seg (og dermed underforstått sitt land) som jordbrukere, mennesker »[...] som kan tale, lese og skrive det Norske Sprog og benytte dette til dagligt Brug.» Komiteen kunne nekte salg dersom dette ble antatt å stride mot »[...] Landets interesse og Distriktets Tarv». (Wikan 1980:29). De rikspolitiske tiltakene tyder på at myndighetene var redde for å miste grepet i grenselandet, inneklemt mellom Russland og Finland. Både landområder, nasjonens ære og økonomiske ressurser stod på spill.

Hvordan gikk koloniseringen? I 1903 kom ti familier nordover fra Trøndelag, Nordland, Gudbrandsdalen og Østerdalen. I 1907 var bare tre familier igjen. Flere nødsår omkring århundreskiftet, vanskelig transport og kommunikasjon og uvante naturbetingelser for jordbruket tok motet fra de fleste. Etter 1908 ble resten av de utmålte plassene samt gårdene som var forlatt, tildelt lokalbefolkningen, uavhengig av herkomst (Wikan 1980:51). Dette var nok ikke bare en fallitterklæring fra myndighetenes side. Det ble bemerket at de finske bøndene i Pasvik og Neiden hadde større avlinger og kyr som ga mer melk enn gjennomsnittet i Finnmark, noe som ble forklart både med bedre tilpassete dyrkingsmetoder og tilgang til et større arvemateriale. Dessuten ble det satset på skoleinternat og krav om norskopplæring. Resultatet av jordbruksstatsningen ble altså en blandet norsk og finsk jordbruksbefolkning med forankring i norsk kultur og språk langs grensen i øst. Jordbruksekspansjonen og overtakelsen av laksefiskeplasser foregikk parallelt med at Pasviksamenes rettigheter i området ble avvirket. Ved hjelp av egne, omreisende agronomer og nyetablerte lokallag, synes Land-

brukselskapet å dra i land den kulturelle seieren: i 1923 rapporteres det at byggåkeren på Nesheim i Pasvik er så frodig at den gir assosiasjoner til jordbruk mye lenger sør, og at bruket på Nyrud er beundringsverdig veldrevet (Selskapet for Norges Vel, Foredragsmøte 1923, ref. i Wikan 1980:61). Begge stedene var kjente østsamiske bo- og fiskeplasser, og det er neppe tilfeldig at nettopp disse ble trukket frem.

Pasviksamene var borte, og med dem faren for å miste verdifulle områder og ressurser til Russland-Finland. Grenseområdet var blitt permanent bebodd og dyrket land, der norsk språk og norske verdier var sikret gjennom både befolkningselement og oppfølgende tiltak, som agronom, skolegang og kirkelige tjenester. Sentrale myndigheter vurderte det likevel ikke slik at faren var over. Etter at russisk side av Pasvik var blitt finsk territorium i 1917, og i motsetning til resten av Europa, fortsatte det nå selvstendige Finland å holde høy militær beredskap. Dette ble vurdert som en ny territoriell fare for Norge i Sør-Varanger. Utover på 1920-tallet var det stadig artikler om grenseforholdene i nord, både i finske og norske aviser. En rekke uttalelser tydet på økende finsk interesse for norske landområder og bekymring for de finske innvandrerne i Norge (Eriksen og Niemi 1981:34). Offisiell finsk politikk representerte likevel ingen reell trussel mot grensen til Norge i nordøst (Richter-Hanssen 1981:47-48). Stikk i strid med norsk militærpolitikk for øvrig, ble det norske forsvaret styrket langs grensen mot Finland (Wikan 1980:71). I tråd med de norske utenrikspolitiske vurderingene ble det finske befolkningsinnslaget i Sør-Varanger igjen mer problematisk utover på 1920-tallet, og det kom forslag om ny og forsterket norsk jordbrukskolonisering (Wikan 1980:70). Norsk Pasvik var en skjør skikkelse i «vor kulturs svake forpost»: Finnmark (Schøyen 1920).

Arkeologi og ideologi omkring 1900

Skandinavisk historie og arkeologi ble formet som vitenskapelige disipliner innenfor sterkt nasjonale strømninger på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet. Nasjonal identitet innebar ikke bare tilhørighet til et geografisk område, men også felles opphav, historie og kultur. Nasjonal identitet som kognitiv konstruksjon gjorde nasjonale opphavsmyster viktige (Gellner 1983, Eriksen 1996, Opedal 1996). Historie og arkeologi fikk derfor spille en viktig rolle i konsolideringen av nasjonal identitet, basert på utvalgte, egenartede kulturtrekk. Nasjonene omkring forrige århundreskifte skulle være naturlige geografiske, historiske og kulturelle enheter. Dette har preget arkeologifaget langt inn på 1900-tallet, og preger det på mange måter fortsatt.

Typisk for antropologien på slutten av 1800-tallet var troen på sosial evolusjon, tanken om at menneskelige samfunn utviklet seg i en bestemt retning, tilsvarende artenes opprinnelse og evolusjon hos Darwin (1979). Innenfor samme idèfelt fant man teknologisk fremskrittsoptimisme og europeisk kolonialisme i tropiske strøk, ofte rettferdiggjort med den hvite manns «plikt» til å sivilisere og oppdra «de ville». Samfunn som kunne oppvise endring ble sett på som innovative, konkurransedyktige og sosialt overlegne. Morgans klas-siske skille mellom ulike sosio-kulturelle stadier, fra «Den ville tilstand» (Savagery), der

mennesket levde av jakt og sanking, via «Barbariet» (Barbary), der mennesket også drev med husdyrhold og jordbruk, og til «Sivilisasjonen» (Civilization), der skrivekunsten og statsmakten var innført, er ett av de klareste eksemplene på dette kultur-evolusjonistiske synet (Morgan 1985). Stadiene var historisk definert, slik at «Den ville tilstand» kom først og «Sivilisasjon» utgjorde det siste utviklingsstrinnet. Europeiske statssamfunn havnet dermed øverst på den universelle evolusjonsstigen. Samene, og i særlig grad de «russiske» østsamene, ble sett på som kulturelt og biologisk underlegne den norske befolkningen. I tråd med datidens kultur-evolusjonistiske ideer, mente antropologer, historikere og arkeologer at samene, på linje med andre primitive jeger- og fangstfolk, døde naturlig ut i kontakt med høyerestående kulturer (bl.a. Brøgger 1909:171, Sars 1905:53 i Hesjedal 2001:41.)

Visse materielle trekk ble tillagt særlig vekt som tegn på kulturell utvikling (Morgan 1985, Tylor 1974:23-24). Blant disse er metallteknologi, keramikkbruk, permanente boliger og jordbruk. Et slikt evolusjonistisk-materielt syn på kulturelle endringer hadde tidlige talsmenn i skandinavisk arkeologi (se f.eks. Hildebrand 1873, Montelius 1899, Rygh 1872, Müller 1897 og Undset 1881, jfr. Gräslund 1987, Brattli 1993, Helliksen 1993:26). Det gikk et grunnleggende skille ved jordbruk - ikke jordbruk. Jordbruket ble sett på som det nødvendige grunnlaget for sivilisasjon. Det la grunnlag for økonomisk overskudd, fast bosetting og gradvis generell kulturell utvikling. Begynnende keramikkproduksjon og keramikkbruk var sett i direkte sammenheng med korndyrking og bofasthet, ved overgangen til den neolittiske tidsalder. Dette har vist seg å være en seiglivet oppfatning i arkeologi på verdensbasis frem til i dag, selv om hovedargumentet for begynnende keramikkproduksjon nå er sedentaritet, og ikke nødvendigvis dyrking av jord (Fagan 1989:268, Renfrew og Bahn 1991:293, Rice 1987:19, Barnett og Hoopes 1995). I denne første fasen av skandinavisk arkeologi etableres ikke bare et syn på kulturell utvikling, men også på kulturell kapasitet og dermed evne til utvikling, som har fått preget faget helt opp til våre dager. Følgelig bedrev jeger-samlere ikke bare en viss type erverv, men slike samfunn var også kjennetegnet av løs sosial organisering, svak teknologisk forståelse, liten intellektuell kapasitet, iboende konservatisme og følgelig og begrenset evne til omstilling. Dette ble bekreftet av at en rekke historisk kjente jeger-fangstsamfunn ikke hadde latt seg påvirke til å begynne med jordbruk. Slik måtte også samene forstås. I antropologisk, historisk og arkeologisk litteratur blir de følgelig beskrevet som late, psykisk ustabile og grunnleggende konservative, med en statisk kultur uten evne til fornyelse (jfr. Olsen 1991, Storli 1993, Furset 1994).

Fremtid og fortid kolliderer på trallebanen ved Skogfoss i 1910

For å lette transporten langs Pasvikelva sommerstid, ble det de første ti-årene av 1900-tallet bygget trallebaner forbi seks av de største fossene og strykene. Dette var et sentralt ledd i myndighetenes etablering av infrastruktur for nybyggerne i Pasvik. Da anleggsarbeidet i 1910 skar igjennom en gammel strandterrasse nedenfor Skogfoss eller Männikökoski, som fossen het lokalt på finsk den gang, dukket det opp leirkarskår og steinredskap i skjæring-en.

Ole Solberg ble tilfeldigvis gjort oppmerksom på funnet da han var på vei til Kola for å studere østsamene der senhøstes i 1910. Han kom tilbake sommeren etter, og grov langs elvebredden nedenfor Skogfossen. Han kalte funnstedet Mennikka. Den store bygge- og anleggsaktiviteten oppover Pasvikdalen i disse årene gjorde Solberg sikker på at flere tilsvarende lokaliteter ville dukke opp. Men, da han avsluttet sine undersøkelser i 1912, var det fortsatt bare funnet keramikk på det opprinnelige funnstedet. Funnene bestod av drøyt hundre keramikkskår, et par avslag av «dolomitt», to slagsteiner og ett fiskesøkke (Solberg 1918). Keramikken var av to forskjellige «arter»: kamkeramikk og asbestkeramikk. I publikasjonen av funnet (1918) velger Solberg av plasshensyn bare å omtale kamkeramikken. Dette dreier seg om tykkveggete, hardt brente skår av flere store kar. På utsiden har karene vært dekorert med horisontalt omløpende «bånd» av ulike grop- og stempelstrykk. Solberg nevner kamkeramikfunnet i en kort oversikt over Finnmarks forhistorie i 1920. Bortsett fra dette er den ti sider lange artikkelen fra 1918, bilder inkludert, alt som blir skrevet om Mennikkamaterialet.

Solberg (1918, 1920:10-11) drøfter kamkeramikens kronologiske plassering i forhold til finsk steinalderkeramikk, som alt nå var kjent fra en rekke boplasser i Sør- og Midt-Finland (Ailio 1909). Solberg er ikke i tvil om at keramikken fra Pasvik er av samme type som den Julius Ailio beskriver for det sør-østlige Finland, med forbindelser videre østover inn i Russland. Solberg sammenholder videre kamkeramikken fra Pasvik med lignende keramikk fra lokaliteten Säräisniemi utenfor Oulo, og redegjør for debatten mellom Ailio (1909) og Tallgren (1911) omkring dateringen av Säräisniemi-funnet i forhold til datering av kamkeramikk lenger sør (Solberg 1918:7-8). Han understreker den åpenbare likheten mellom steinaldermaterialet i Øst-Finnmark og materialet fra Finland og Russland på den ene siden, og kontrasten til steinalderfunn uten keramikk lenger vest i Finnmark på den andre (1918:6-7, 1920:12). Han velger likevel å ikke trekke egne slutninger omkring kronologi og kulturell tilhørighet for kamkeramikken fra Mennikka, og i 1920 (:12) understreker han at det ikke finnes noe grunnlag for å hevde at keramikken var brukt av en annen etnisk gruppe enn skifer-gjenstandene langs vestkysten av Finnmark og videre sørover til Vestlandet. Dermed berører han, ti år etter at funnet ble gjort, det jeg oppfatter som kjernen i problematikken omkring Mennikkamaterialet: Kunne funnet sies å på den ene siden vise til omfattende kulturelle forskjeller mellom steinalderen i Øst-Finnmark og steinalderfunn lenger vest og sør i Norge, og dermed på den andre siden til flere tusen år gammel kulturell samhörighet mellom Øst-Finnmark og Russland-Finland?

Steinalder i Norge: Norges fortid?

Ifølge Anders Hesjedal (2001:58) er koblingen mellom samisk tilstedeværelse og steinalderfunn den direkte årsaken til at den arkeologiske interessen for nordskandinavisk forhistorie generelt har vært marginalisert gjennom flere tiår. Men, steinaldermaterialet i Norge fremstod ikke som enhetlig, selv når den nordligste landsdelen ble sett bort fra i drøftinger av Norges eldste forhistorie. Anthon Wilhelm Brøggers (1907, 1909) forsøk på å forklare

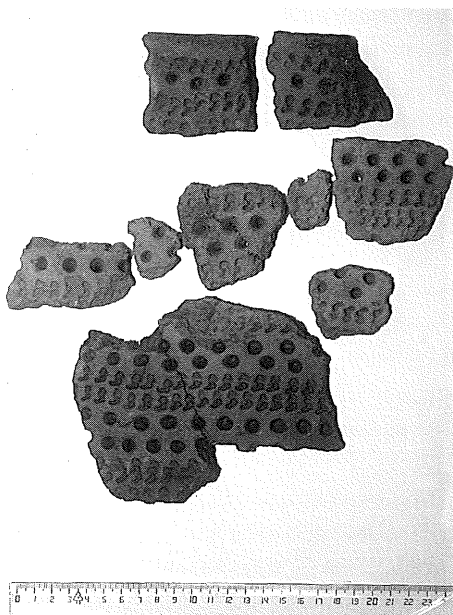

Fig. 3. Kamkeramikk fra Mennikka
(Foto: Marianne Skandfer).

fortidige kulturelle forskjeller i Norden er et eksempel på hvordan problemet med å etablere en norsk fortidig egenart og samtidig vedlikeholde inntrykket av tilhørighet til det nord-europeiske fellesskapet ble forsøkt løst ut fra et begrenset arkeologisk materiale i årene omkring funnet av kamkeramikk på Mennikka.

Brøgger mente å kunne se restene etter to samtidige kulturer eller befolkninger i Norge i neolittikum, hver av dem representert ved ulike typer keramikk. Karakteristisk for de «arktisk-baltiske lerkar» er horisontalt ordnet dekor, gjerne med groper, hull eller runde stempelintrykk, og med rund eller spiss bunn (Brøgger 1909:28, 98). Både form og dekor har paralleller til tidlig kamkeramikk. I kontrast til denne står den «vertikale» dansk-svenske megalittkeramikken. Keramikktypene representerer hver sin kultur, og kontrasten mellom keramikktypene har store implikasjoner for hvilket kulturelt nivå typene markerer; den arktisk-baltiske keramikken representerer en omstreifende jeger-fiskerbefolkning som utgjør en egen steinalderkultur på Vestlandet og i Trøndelag (Brøgger 1909:13, 123). Dette levesettet står i kontrast til den «sydskandinaviske» jordbruksbefolkningen, som hadde overtaket i de beste områdene hovedsakelig på Østlandet, der den utgjorde «[...] en fastboende, samfundsordnet sydskandinaviske befolkning med en høit utviklet steinalderskultur [...]» (ibid.:118). Brøgger (1907, 1909) henfører de to kjente keramikkkunnene på Vestlandet til en østlig fiske- og fangstkultur, med utspring i Baltikum og Russland. Denne kulturen er uten forutsetninger for den steinalderen man kjenner på Østlandet, som til tross for manglende arkeologiske bevis forutsettes å være en jordbruksbefolkning. Steinaldergruppene gikk siden opp i hverandre, og den nye befolkningen ble sterkest preget av den kulturelt overlegne jordbruksbefolkningen. Til tross for at Brøgger (1907, 1909) ser for seg to ulike steinalderkulturer i Norge i neolittikum er det helt utelukket at det arktisk-baltiske folket kan ha vært samer.

Brøggers teori om flere befolkninger i Norge i steinalderen fikk liten faglig tilslutning på begynnelsen av 1900-tallet (Helliksen 1993:33, Furset 1994:76), i motsetning til Ryghs hypotese om en egen «lappisk steinalder» fire tiår tidligere (1866). Arkeologi i unge nasjoner konsentrerer seg sjelden om diversitet, brudd og ekstern påvirkning fra sterke naboer i fortiden. Førrige århundreskifte var en tid med nasjonsbygging og nasjonale strømninger. Fra nå av vurderer arkeologene all steinalder i Norge som felles, nasjonal forhistorie (Furset 1994, Opedal 1996). Verken Brøgger eller andre åpnet muligheten for at samene, som

bodde innenfor nasjonsgrensene, kunne ha en lang forhistorie i Norge. Samene historiske tilstedeværelse og mulige forhistoriske røtter ble systematisk utelatt, oversett eller bortforklart. Samene ble løst fra geografien og den norske forhistorien slik at nasjonen Norge skulle tre frem (jfr. Hesjedal 2001). I kjølvannet av denne forskningspraksisen har det vært påfallende gode forhold for teorier om at samene er en relativt nylig innvandret gruppe, i hvert fall til Sør-og Midt-Norge.

Året etter Brøggers store verk om «Den arktiske steinalder i Norge» (1909) dukket keramikken opp ved Mennikka i Pasvik. Dette første funnet av kamkeramik i Norge fikk ingen oppmerksomhet i det arkeologiske fagmiljøet i Norge, heller ikke etter at det noen år senere ble presentert gjennom ett par publikasjoner (Solberg 1918, 1920). Derimot er funnet omtalt i Julius Ailiøs gjennomgang av russisk steinalder (1922). Kamkeramikken ble aldri forsøkt relatert til steinalderkeramikken på Vestlandet, og den ble aldri forsøkt satt inn i en større, norsk, kulturhistorisk sammenheng. Jeg tror dette skyldes funnets åpenbare kobling mot østlig innflytelse eller tilhørighet, problematisk og langvarig østsamisk tilhold i funnområdet og en pågående nasjonal grensekonflikt med Russland. I tillegg stred funnet mot den kultur-evolusjonistiske grunnideen; I kulturmøter vil den svake vike for den kulturelt overlegne. Samene hadde nettopp en slik naturlig underlegen, ikke omstillingsdyktig, veidende fangstkultur. I og med at Pasvik i uminnelige tider hadde vært bebodd av den kanskje mest primitive gruppen samer, østsamer, kunne det ikke tidligere ha vært en kulturelt avansert befolkning her, eventuelt med jordbruksøkonomi, slik keramikken kunne indikere. En jordbruksbefolkning kunne ikke gå under eller fortrenkes av et jeger-fiskerfolk. Kunne en keramikkbrukende befolkning det?

Problemet med steinalderkeramik

Innenfor den kultur-historiske tradisjonen ble keramik ansett for å være en særlig sikker kronologisk og kulturell markør. Keramik skulle være mer følsomt for påvirkning og stilistisk endring enn andre materialer, og i Montelius' og Müllersk ånd var den derfor sentral i oppstilling av typologier brukt kronologisk, og for å belyse menneskenes gradvise kulturelle endring. Keramikken kunne dermed ikke minst gi opplysninger om hvilken kulturell tilknytning og utviklingstrinn et arkeologisk materiale tilhørte.

Fra Danmark og Kontinentet kjente man flere typer steinalderkeramik, primært fra store gravstrukturer, men etter hvert også fra boplasser. Keramikken varierte i form og dekor, og kulturene de representerte fikk navn etter leirkarene: Linjebåndkultur, Traktbegerkultur, Klokkebegerkultur. I litteraturen fra omkring forrige århundreskifte er det tydelig at norske arkeologer leter etter kulturelle og kronologiske anknysninger mellom det forhistoriske Norge og det europeiske kontinentet via Danmark. Til tross for svært få funn av steinalderkeramik i Sør-Norge i første halvdel av forrige århundre, var norske arkeologer stort sett optimistiske, og mente med Anthon Brøgger (1907, 1909) og Gutorm Gjessing (1945:232-233) at keramikproduksjon hadde vært et viktig trekk i kulturbildet også i Norge i steinalderen. Det var likevel først med Erik Hinschs arbeider om traktbeger- og stridsøkskultur fra 1950-

tallet (1955, 1956) at steinalderkeramikken også fikk et visst reelt materielt omfang.

Da Solberg gjorde sine undersøkelser ved Mennikka i 1910, var steinalderkeramikk kjent bare fra et par lokaliteter i Norge, begge på Vestlandet. Holeheia på Jæren og Vespestad på Bømlo ble undersøkt og raskt publisert av henholdsvis Gabriel Gustafson (1899) og Håkon Schetelig (1901, 1903, 1905). Artikkene bidrar likevel med lite annet enn gjennomganger av funnene, der to gjenstandstyper er viet særlig oppmerksomhet: keramikk og slipte skiferspisser. Keramikken fra Holeheia og Vespestad består av små, temmelig grove skår, en del ornamentert med negleinstrykk, streker eller små hull eller prikker ordnet horisontalt. Keramikkmaterialet har ingen paralleller i danske funn, men har derimot likhetstrekk med en del egenartet svensk keramikk i funnomstendigheter kjent som øst-svensk boplasskultur, senere som gropkeramisk kultur. Den andre utfordringen ved vestlandsfunnene var skifersakene. Da den første keramikken ble funnet på Vestlandet hadde Oluf Ryghs hypotese om at slipte skifersaker tilhørte en egen «Lappisk steinalder» som representerte samenes forfedre, bredt gjennomslag blant skandinaviske arkeologer (Hesjedal 2001:58). Den «lappiske steinalderen» skulle ha eksistert parallelt med den øvrige steinalderen i Norden (Rygh 1866:100). Tilslutningen til hypotesen avtok raskt, som jeg skal komme inn på under, og snart gikk selv Rygh bort fra den (Hesjedal 2001:58-59). Kombinasjonen mellom slipte skifersaker og keramikk i vestnorsk steinalder vakte undring (Gustafson 1899:15). Trolig skyldtes dette at skifer på den tiden var assosiert med et primitivt veidefolk, samene, mens keramikk generelt var assosiert med europeisk jordbrukskultur. Verken Gustafson eller Schetelig går inn på tolkninger av funnene og deres kulturelle og kronologiske plassering i Nordens steinalder. Ryghs hypotese åpnet for en sammenheng mellom samisk steinalder og keramikkbruk på Vestlandet. Dette må ha fremstått som en umulighet for Gustafsson og Schetelig.

Det vestlandske keramikkmaterialet ble raskt antatt å representere en egen, norsk tradisjon. Dette synet må ses på et mer grunnleggende ideologisk plan, og må forstås i lys av Norges stilling som ny, uavhengig stat. Norge måtte være naturlig likeverdig med de øvrige europeiske nasjonene, med naturlig egenart som kunne belegges langt bak i forhistorien. Likeverdigheten var gjenspeilt i en rekke felles kulturuttrykk og felles europeisk bakgrunn ("rase"), mens egenarten var formet av de særlige naturbetingelsene i Norge (Fulsås 1999:240, Hesjedal 2001, Schanche 2000). Sentrale aktører i å skape denne sammenhengen i tid, folk og geografi var historikeren Ernst Sars, arkeologen Anthon Wilhelm Brøgger og geologen Andreas Martin Hansen. Forhistorisk norsk egenart ble på sett og vis bekreftet av den overveiende mangelen på for eksempel steinalderkeramikk og megalittgraver. Samisk tilstedeværelse utgjorde en trussel mot denne naturlige sammenhengen mellom Norges geografiske område og det norske folk, som historikere og arkeologer forsøkte å skape. Den forskningsfaglige løsningen ble for en stor del å glemme, eventuelt å motbevise samisk historie og forhistorie i Norge (Hesjedal 2001:48f.). Som jeg har vist, ble den politiske løsningen å fjerne eller usynliggjøre samene.

Nødvendigheten av å overse samene kan forklare hvorfor det aldri ble forsøkt trukket paralleller eller påpekt kontraster mellom keramikken fra Vestlandet og keramikken fra Pasvik. Kamkeramikken fra Mennikka pekte entydig mot finsk og russisk tilknytning. Å påpe-

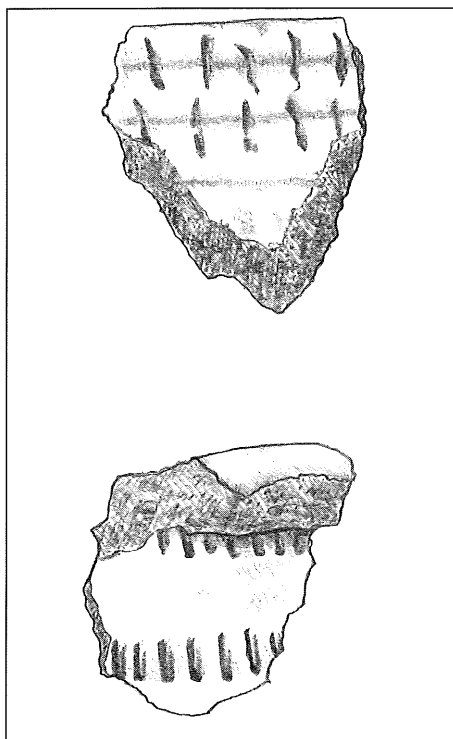

Fig. 4. Steinalderkeramikk fra Holeheia (Illustrasjon: Marianne Skandfer).

ke likheter med keramikken på Vestlandet vil- le svekke inntrykket av enhetlig norsk forhis- torie i Norge, ikke bare i Pasvik, men i største- delen av landet, representert ved skifersakene og til dels keramikk. Å påpeke forskjeller vil- le kunne svekke legitimiteten i norske krav på områder i Øst-Finnmark, i hvert fall i opinio- nen. Å gi funnet tilsvarende oppmerksomhet og å tilskrive kamkeramikken samme rolle som markør for en utviklet kultur som annen steinalderkeramikk ville være umulig uten å ta opp til vurdering om ikke også samene hadde en lang forhistorie og historie innenfor Norges grenser, og om ikke de også hadde gjennom- gått kulturelle endringer. Derfor ble trolig Mennikka-funnet unngått i fremstillinger av norsk forhistorie i første halvdel av 1900-tal- let.

Avslutning

Nedenfor Skogfossen i Pasvik, som ved begynnelsen av forrige århundre kaltes ved sitt finske navn, Männikökoski, støtte horisontene for moderne nyrydding og jordbruk i »villmar- ken» sammen med teknologisk fremskreden steinalderbosetting sommeren 1910. Her støtte norsk fremtid, i et område der russiske (det vil si østsamiske) og finske befolkningselement var sett på som et sikkerhetspolitisk problem, på entydig østlig influert fortidig materiale. Her støtte jordbrukskultur og fremskritt sammen med ett av de arkeologisk antatt klareste indisier på nettopp fremskreden kultur og jordbruk: keramikk. Kamkeramikken vitnet om høyt kulturelt nivå og stor alder. Funnet ble gjort i et område med erkjent svak norsk kultu- rell forankring, nært Russland og Finland. Jeg har forsøkt å vise hvordan det rådende poli- tiske og ideologiske klimaet omkring forrige århundreskifte hittil har hindret dette lenge enestående gjenstandsfunnet i å få en forskningshistorie i norsk arkeologi.

Jeg mener ikke at det ble gjort fremstøt mot fagmiljøet fra politisk hold for å sensurere eller begrense hvilke tema som ble tatt opp. Derimot mener jeg at norske historikere og arkeologer på denne tiden selv var sin rolle som nasjonsbyggere bevisste. Jeg mener at de derfor unngikk å ta opp problemstillinger som de vurderte som potensielt skadelige for Nor- ge som selvstendig nasjon, samtidig som de aktivt gikk inn for å skape en enhetlig, sammen- hengende norsk fortid i det geografiske området som var blitt Norge. Jeg tror de politiske

forholdene og vurderingene i like stor grad som ideologiske og fagteoretiske betraktninger satte sterke begrensninger for hvilke utsagn som kunne bli fremsatt om norsk historie og forhistorie. Den tilbakeholdne og modererende holdningen fagmiljøet inntok til Kjelmyfunnene har fellestrekk med måten Mennikkafunnet ble behandlet på. Mennikkafunnet viste til en kulturelt utviklet østlig influert forhistorie i Øst-Finnmark. Funnet ble gjort i grenseområdet mot Russland-Finland, et område som samer med russisk statsborgerskap hadde brukt i uminnelige tider. Materialet hadde stoff i seg til å være politisk problematisk. En egen samisk forhistorie, med stor aldersdybde og vid utbredelse, ville også være ideologisk problematisk. Ved ikke å kommentere arkeologisk materiale som kunne gi tung (for-)historisk legitimitet til samisk og russisk bruk av norske områder i Øst-Finnmark, hjalp arkeologene indirekte til med å etablere, befeste og naturalisere Norges nye grense i nordøst. I to parallelle prosesser med samme politiske og ideologiske opphav, ble Pasviksamene utestengt fra Norge og samene utestengt fra Norges fortid.

Summary

In 1910, early comb-ceramics were found on Norwegian territory for the first time, at Mennikka on the Pasvik River in eastern Finnmark. They were published by the ethnographer Ole Solberg in 1916 (1918). Despite a general scientific interest in ceramics as a chronological and cultural marker, and as an indicator of high cultural development, the Mennikka ceramics were ignored in the archaeological literature for twenty-one years. This scientific silence contrasted with a concerted Norwegian foreign policy to strengthen the north-eastern border. During the first three decades of the 20th century, subsequent to Norway's independence, Norwegian central authorities feared Russian or Finnish invasions. The ceramics were found in an east-Saami settlement area on the Russian border, and the east-Saami had religious and juridical connections with Russia. In addition, the majority of the new sedentary population in this area were Finnish peasants. There was never any doubt that the ceramics had parallels in Finnish and Russian archaeological material, and that it represented an Early Stone age settlement on the Pasvik. I suggest that the Mennikka ceramics could not receive scientific archaeological attention because of the political and ideological climate at the time. The ceramics signalled the same close connections eastward as did both the traditional Saami population and the Finnish immigrants. Additionally, the association of ceramics with arctic hunter societies implied the presence of a technically developed Stone Age culture that conflicted with the expectations of the prevailing western social evolutionary ideology.

Litteratur

Ailio, J. 1909: *Die Steinzeitlichen Wohnplatzfunde in Finland I*. Helsingfors

Ailio, J. 1922: Fragen der russischen Steinzeit. *Finska Fornminnesföreningens Tidsskrift* XXIX nr. 1 :1-110

- Andresen, A. 1989: *Sii'daen som forsvant. Østsamene i Pasvik etter den norsk-russiske grensetrekning i 1826*. Sør-Varanger Museum, Kirkenes.
- Barnett, W. K. og Hoopes, J. W. 1995: *The Emergence of Pottery*. Smithsonian Institution Press
- Brattli, T. 1993: *Evolusjonismen og det moderne. Ein analyse av tilkomsten av arkeologien som vitenskapelig disiplin*. Upublisert magistergradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Brøgger, A.W. 1907: Norges Vestlands Stenalder. *Bergens Museums Aarbok 1907*.
- Brøgger, A.W. 1909: *Den arktiske stenalder i Norge*. Videnskabs-Selskabets Skrifter (II), Christiania.
- Darwin, C. 1979 (1859): *The Origin of Species: Complete and Fully Illustrated*. Gramercy Books, New York
- Eriksen, H. K. & Niemi, E. 1981: *Den finske fare*. Universitetsforlaget
- Eriksen, T. H. 1996: *Kampen om fortiden. Et essay om myter, identitet og politikk*. Aschehoug Argument, Oslo.
- Fagan, B. 1989: *People of the Earth*. Scott, Foresman and Company. Glenview
- Fjellheim, S. 1999: *Samer i Rørostraktene*. Eget forlag
- Foucault, M. 1977: *The Archaeology of Knowledge*. Tavistock, London.
- Foucault, M. 1984: Truth and Power. I: P. Rabinow (red.): *The Foucault Reader*. Penguin, Harmondsworth.
- Friis, J. A. 1910: *Klosteret i Petschenga. Skildringer fra Russisk Lapland*. Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag
- Fulsås, N. 1999: *Historie og nasjon. Ernst Sars og striden om norsk kultur*. Universitetsforlaget
- Furset, O. J. 1994: *Arktisk steinalder og etnisitet. En forskningshistorisk analyse*. Upublisert hovedfagsavhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Gellner, E. 1983: *Nations and Nationalism*. Blackwell, Oxford.
- Gjessing, G. 1945: *Norges steinalder*, Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Oslo.
- Gräslund, B. 1987: *The Birth of Prehistoric Chronology. Dating methods and dating systems in nineteenth-century Scandinavian archaeology*. Cambridge University Press.
- Gustafson, G. 1899: En stenalderens boplads paa Jæderen. *Bergen Museums Aarbog*, 1 :5-26.
- Helliksen, W. 1993: Typologi - kultur - kulturtypologi. Belyst med utgangspunkt i diskusjonen om «Den arktiske stenalder» i Norge 1909-1930. *Viking LVI* :23-36. Oslo.
- Helskog, K. 1980: The Chronology of the Younger Stone Age in Varanger, North Norway. *Norwegian Archaeological Review* 13(1) :47-60.
- Hesjedal, A. 2001: *Samisk forhistorie i norsk arkeologi 1900 - 2000*. Upublisert Doktorgradsavhandling, Institutt for arkeologi, Universitetet i Tromsø
- Hildebrand, H. 1873: *Den vetenskapliga fornforskningen, hennes uppgift, behof och rätt*. Stockholm.
- Hildebrand, H. 1880: *De förhistoriska folken i Europa : en handbok i jämförande fornkunskap* Seligmann, Stockholm.
- Hinsch, E. 1955: Traktbegerkultur - Megalitkultur. En studie av Øst-Norges eldste, neolit-

- tiske gruppe. *Universitetets Oldsakssamlings Årbok 1951-1953*. Oslo :1-237
- Hinsch, E. 1956: Yngre steinalders stridsøkskulturer i Norge. *Universitetet i Bergen. Årbok 1954. Historisk-antikvarisk rekke*. Bergen
- Jørgensen, R. og B. Olsen 1988: Asbestkeramiske grupper i Nord-Norge. *Tromura* 13, Universitetet i Tromsø
- Kleppe, E.J. 1974: *Samiske jernalderstudier ved Varangerfjorden*. Upublisert mag.art.avh. i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Montelius, O. 1899: Typologien eller utveklingsläran tillämpad på det menckliga arbetet. *Svenska Fornminnesföreningens Tidsskrift* 10(3) :237-268, Stockholm.
- Morgan, L. H. 1985 (1877): *Ancient Society*. University of Arizona Press, Tuscon.
- Müller, S. 1897: *Vor Oldtid. Danmarks Forhistoriske Arkæologi*. Det Nordiske Forlag, København.
- Nielsen, J. P. 1993: Den norsk-russiske grensen i russisk bevissthet. *Nordisk Øst-forum* nr. 1, 7. årgang, :18-27
- Nummedal, A. 1937: Yngre steinaldersfund fra Nyelven og Karlebotn i Østfinnmark. *Universitetets Oldsakssamlings Årbok 1935-1936* : 69-128
- Nummedal, A. 1938: Yngre steinaldersfund fra Nyelven og Karlebotn i Østfinnmark (II). *Universitetets Oldsakssamlings Årbok 1937* :1-26.
- Olsen, B. 1984: *Stabilitet og endring. Produksjon og samfunn i Varanger 800 f.Kr.-1700 e.Kr.* Upublisert magistergradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø
- Olsen, B. 1991: Kjelmøyfunnenes (virknings-)historie og arkeologi. *Viking LIV* :65-88.
- Olsen, B. 1994: *Bosetning og samfunn i Finnmarks forhistorie*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Olsen, B. og A. Schanche 1983: Var de alle nordmenn? En etnopolitisk kritikk av norsk arkeologi. *Kontaktstencil* 22(23) :115-146, Tromsø.
- Opedal, A. 1996: A. W. Brøgger and the Norwegianization of the Prehistory of North Norway. *Acta Borealia* 13 :35-46
- Pedersen, S. 1994: Bruk av land og vann i Finnmark i historisk perspektiv. *NOU* 1994(1)
- Renfrew, C. & P. Bahn 1991: *Archaeology*. Thames & Hudson Ltd. London
- Rice, P. M. 1987: *Pottery analysis*. The University of Chicago Press. Chicago, London
- Richter-Hanssen, E. 1981: Pro-finske holdninger i mellomkrigstiden. *Ottar* nr. 127-128 :43-55
- Rygh, O. 1866: *Aarsberetningen fra Foreningen til Norske Fortidsminners Bevaring*. Christiania.
- Rygh, O. 1872: Om affaldsdyngen ved Steinkjer. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Aarsberetningen 1871* :100-117
- Schanche, A. 2000: *Graver i ur og berg. Samisk gravskikk og religion fra forhistorisk til nyere tid*. Davvi Girji OS
- Schetelig, H. 1901: «Et bosted fra steinalderen paa Bømmeløen.» *Bergens Museums Aarvog* 5 :3-21.
- Schetelig, Håkon 1903: Fortegnelse over inkomne sager i 1902. *Bergens Museums Aarvog* 3 1903 :15-18.
- Schetelig, Håkon 1905: Fortegnelse over de til Bergens Museum i 1905 indkomne sager

- ældre end reformationen. *Bergens Museums Aarbog 1905* :228-234.
- Simonsen, P. 1988: *Trekk av mesolittforskningens historie. Forelesninger i vårsemesteret 1987*. Stensilserie B, nr. 26. ISV, Universitetet i Tromsø
- Simonsen, P. 1990 (1982): *Veidemenn på Nordkalotten*. Hefte 4. Stensilserie B, ISV, Universitetet i Tromsø
- Schøyen, C. 1920: Forord. I Schøyen, C. (red.): *Nordlandet*. Oplysningsforndet av 1914, Aschehoug forlag
- Solberg, Ole 1909: Eisenzeitfunde aus Ostfinnmarken. *Christiania Videnskabselskabers skrifter* nr. 7.
- Solberg, Ole 1911: «Ein Neuer Eisenzeitlicher funde aus Ostfinnmarken in Norwegen.» *Prähistorischer Zeitschrift* III :3-4.
- Solberg, Ole, 1918 (1916): Mennikkafundet. *Oldtiden* VII :1-11. Kristiania
- Solberg, O. 1920: Finnmarkens Oldtid. En skisse. I I Schøyen, C. (red.): *Nordlandet*. Oplysningsforndet av 1914, Aschehoug forlag, :1-19.
- Storli, Inger 1993: Fra «kultur» til «natur». Om konstitueringa av den «arktiske» steinalder. *Viking* LVI :7-23.
- Tallgren, A. M. 1911: Die Kupfer- und Bronzezeit in Nord- und Ostrussland. 1. Die Kupfer- und Bronzezeit in Nordwestrussland. Die ältere Metalzeit in Ostrussland. *Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja* XXV
- Tanner, Väinö 1929: Antropogeografiska Studier inom Petsamoområdet. I: «Skollapparna» *Fennia* 49:4
- Tylor, E. B. 1974 (1871): *Primitive Culture. Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art and Custom*. Gordon Press, New York.
- Undset, I. 1881: De nordiske kløverbladformede spænde fra yngre jernalder. Deres tilblivelse og utvikling. *Christiania Videnskabs-Selskabs Forhandling* 3 :3-15.
- Wikan, Steinar 1980: *Kolonisering og bureising i Pasvikdalen*. Tiden norsk forlag, Oslo.

Norsk Arkeologisk Selskap

Årsberetning 1.11.2000 – 31.10.2001
og regnskap pr. 31.10.2001

Den ordinære generalforsamling for år 2000 ble holdt den 24. november 2000 i Det Norske Videnskaps-Akademis lokaler, Drammensveien 78 i Oslo. Tilstede var ca. 80 medlemmer.

Følgende ble protokollert fra generalforsamlingen:

Preses Lise Tschudi ønsket velkommen til det 64. årsmøtet. Det var ingen merknader til innkallelsen. Til å underskrive protokollen ble Borghild Røgeberg og Bjørn Vedeler valgt.

Lise Tschudi holdt minnetale over selskapets tidligere honorære styremedlem Erling Johansen, som gikk bort 1. april 2000, 80 år gammel. Talen ble etterfulgt av ett minutts stillhet.

Årsberetningen og regnskapet var sendt ut sammen med innkallelsen til generalforsamlingen. Revisjonsrapporten ble lest av Lise Tschudi. Det var ingen kommentarer til disse, og de ble vedtatt av generalforsamlingen.

Valg av styre. Reidar Stockfleth redegjorde for valgkomiteens forslag til styresammensetning for år 2001. Forslaget var sendt ut sammen med innkallelsen til generalforsamlingen.

Preses:	Lise Tschudi
Styremedlemmer:	Tom Bloch-Nakkerud Erling Finne Jorunn Vandvik Johnsen Clarin Moestue
Varamedlemmer:	Ragnhild Hustad Synnøve Nord Henry Tschudi Christen Aass
Generalsekretær:	Egil Mikkelsen
Revisor:	Bjørn Ringstrøm

Valgkomiteens forslag ble vedtatt.

Lise Tschudi takket Jens Berg for stor og lang innsats i styret, der han var med fra 1982. Han hadde dessverre ikke mulighet til å være til stede.

Styrets forslag til valgkomite for 2001 var Else Zimmer Dahl, Lyder Marstrander og Gunnar Thommessen. Disse var villige til å ta vervet og ble valgt. Lise Tschudi takket Reidar Stockfleth for hans arbeid i valgkomiteen.

Kontingenten. Styret foreslo at medlemskontingenten for 2001 skulle forhøyes til:

kr. 225,- for enkeltmedlemmer

kr. 300,- for ektepar/familiemedlemskap

kr. 125,- for studenter/skoleelever

Livsvarig medlemskap er 20 ganger kontingenten for enkeltmedlemmer.

Forslaget ble vedtatt.

Den formelle delen av generalforsamlingen ble avsluttet.

Deretter fortsatte årsmøtet.

Generalsekretær Egil Mikkelsen informerte om at våturen ville gå til Bornholm 24. til 27. mai med arkeolog Ingrid Falktoft Andersen som reisearrangør og spesialguide.

Kveldens foredragsholder, dr. philos Dagfinn Skre ved Universitetet i Oslo, ble presentert av Egil Mikkelsen. Han holdt foredrag med lysbilder over temaet:

«Kaupangen i Skiringssal. Resultater fra første års utgravninger». Preses takket Dagfinn Skre for foredraget og overrakte selskapets vingave.

Årsmøtet ble avsluttet, og Lise Tschudi ønsket velkommen til servering. Ca. 55 medlemmer deltok.

Turer

24. – 27. mai ble det arrangert tur til Bornholm. Turen var arrangert av arkeolog Ingrid Falktoft Andersen i IFA Oldtids- og kulturrejser. 100 personer deltok.

Søndag 2. september var årets høsttur en vandretur i Gamlebyen i Oslo, opp til Ekeberg og kulturminnene der. Tema for turen var: Veier og samferdsel i Oslo i jernalder og middelalder. Lunsj i det fri på Ekeberg. Ca. 60 medlemmer deltok. Guider på turen var Egil Mikkelsen og mag.art. Tom Bloch-Nakkerud.

Medlemmene har mottatt invitasjon til følgende **foredrag**:

Jan H. Nordbøs minneforelesninger 2001, tirsdag 30.oktober i Etnografisk museums foredragssal, Dr. Andrew Burnett, London: "Roman Coinage and Greek Culture in the 3rd century BC".

Viking 2001 blir trykket hos Preuz Grafisk AS i Larvik og sendes ut til medlemmene i desember.

Til **Arkeologisk Fond** kom det inn 33 søknader. Styret for fondet besluttet å tildele:

Ole Birkeland	kr. 2.000,- (Støtte til GPS og digitale kart i forbindelse med feltarbeide i søndre Østfold)
Ragnar Bjørnstad	kr. 3.000,- (Støtte til C-14-dateringer i forbindelse med feltarbeide på Vestlandet)
Elisabeth Eriksen	kr. 2.500,- (Støtte til å studere helleristninger i Bergensområdets bronsealder)
Jan Magne Gjerde	kr. 2.000,- (Støtte til å studere helleristninger i Bergensområdet)
Jochen Komber	kr. 2.000,- (Støtte til internasjonal kongress i Burg Bederkesa i Tysland)
Inge Lindblom	kr. 3.000,- (Støtte til studiereise til helleristninger på den arabiske halvøy)
Trond Linge	kr. 2.500,- (Støtte til studiereise til Mjeltegraven på Sunnmøre)
Anja Mansrud	kr. 2.000,- (Støtte til studietur til Zoologisk museum i Bergen)
Mieko Matsumoto	kr. 2.000,- (Støtte til arkeologisk undersøkelse på Austein, Brunlanes ved Larvik)
Kate I. J. Syvertsen	kr. 2.000,- (Støtte til studiereise til Rogaland for å se på jernaldergraver)
Einar Østmo	kr. 2.000,- (Støtte til publisering av boplassfunn fra Auve i Sandefjord)
Totalt ble det delt ut kr. 25.000,-.	

Det har vært holdt 3 styremøter i løpet av året.

Antall medlemmer og abonnenter utgjør totalt ca. 750. Det er registrert 32 innmeldinger og 41 utmeldinger.

Tur til Bornholm 24. - 27. mai 2001

Turen til Bornholm var arrangert av Ingrid Falktoft Andersen i IFA Oldtids- og kulturreiser i samråd med Egil Mikkelsen og Lise Tschudi.

100 medlemmer deltok på turen, som fant sted i strålende vær og med Bornholm «i full blomst». Selskapet fløy charter med Braathen direkte Gardermoen - Rønne, en tur som tok fem kvarter.

Torsdag 24. mai

Kl. 11.00 var alle i bussene og kjørte nord og vest mot Allinge. På veien stanset bussene ved Brogårdsstenen nær Klemensker, den høyeste av Bornholms 40 runesteiner. Denne er den eneste hvor hele familien er nevnt, kvinnene riktignok uten navn! Runesteinene på Bornholm er svenskpåvirket, med slangeornamentikk og faste kristne formularer. Steinene er fra

annen halvdel av 1000-tallet, Bornholms kristningstid. Runene er kortkvistruner (stuttruner).

I samme område ligger en gruppe bronsealderhauger. Man har opplysninger om minst 700 store gravhauger på Bornholm, men det har vært mange flere. De fremtrer tydelig i landskapet.

Like før Allinge får vi se Olskirke (St.Olavs-) en av Bornholms 4 rundkirker. Kirken er fra ca 1150, en festningsaktig kvitkalket granittkirke med frittstående kirketårn og et flott tak.

Vårt første stopp er Madsebakke helleristningsfelt nord for Allinge. Det er Danmarks største og det eneste på grunnfjell. Her nord på Bornholm ligger det skandinaviske grunnfjellet i dagen. De to billedgruppene består av 12 skip, 7 fotspor, 1 hjultegn og mange skålgroper. Båtene er dobbelte, med to sving i baug og akter og med spantene avbildet. Det er bronsealderristninger vi ser her. Etter bergkunsten inntok vi deilig dansk frokost på Ellas konditori og restaurant i Allinge.

Vi kjører til Stammershalle gravplass med graver fra bronsealder og romersk jernalder. Like ved er også funnet flintredskaper fra 8000 f. kr. Tre store bautasteiner dominerer ytterst på klippen mot havet. Markerer bautasteinene graver, eller er de minnesteiner? Man mener de kan være begge deler. Her var også to klare bautasteingraver, en med steinring og strålemønster og en med brannplett. En bronsealder gravrøys ble utgravd her for 100 år siden. Den inneholdt bl.a. en urne, bronseøse og en spesiell bornholmsk fibula med spissoval plate. To steinkistegraver med randsteinkjede inneholdt skjelett, skjold og sverd. Her er med andre ord mange ulike gravskikker på et lite område.

Vi krysser Kobbe å og minnes om Jomsvikingenes saga hvor brødrene Kobbe og Bue Digre omtales.

Dagen avsluttes i middelalderen med et besøk på Middelaldercenteret ved Øster-Lars rundkirke, et opplevelsessenter med rekonstruert landsby. Vår guide Heidi gjør denne delen av dagen til en festlig opplevelse blant bulehus og bindingsverkshus, mølle og pottemakeri. Hun fulgte også med til Øster-Lars kirke, den største og eldste av rundkirkene på Bornholm. Den har navn etter St. Laurentius, Lund stifts vernehelgen. Bornholm hørte inn under erkebispesetet i Lund i middelalderen. Rundkirkene er Bornholms vektige bidrag til nordisk middelalderarkitektur. Rundkirkene er bygd i ufredstid, kanskje særlig mot vendernes angrep ca 1050 og utover. De ble slik en blanding av kirke, festning og magasin. Inne i kirken var det bevart kalkmalerier fra 1300-tallet, med scener fra Jesu liv og et stort anlagt dommedagsbilde; i alt 150 figurer. I kirken finnes tre runesteiner, én som overligger over døren, én i våpenhuset og én utenfor.

Vi ankom hotell Griffen i Rønne kl.18.00; et godt hotell hvor vi bodde under hele oppholdet. Vi avsluttet hver dag her med en fin middag.

Fredag 25. mai

Vi starter dagen i Almindingen kulturskog. I dag er den Danmarks største samlede skogstrekning med sine 6000 ha. Vi er nå midt på øya og i «høylandet», 100-150 m o.h. Finn Ole viser oss de fem skipsetningene ved Ellevej. De ligger orientert Ø-V som en flåte to og to i par, med en liten båt på 6 m for seg lengst ut. Den største er 22 meter lang. De er fra bron-

sealder, mens de norske alle er fra jernalder. 150 meter lenger fram ligger enda en båt, som er større. Det har vært flere graver i hver skipsetning. Symbolikken er båten som bringer den døde til dødsriket. En siste seilas, men til et nytt ikke-jordisk liv. Gravstedene var hellige til evig tid i våre forfedres øyne. Det synet har også holdt seg nesten til vår tid. Skipene på helleristningen så vel som våre Gokstad- og Osebergskip er uttrykk for samme tankegang.

Finn Ole guider oss videre til Gamleborg, som ikke er bygdeborg, men borg for Bornholms konge. Wulfstan beretter i 890 at Burgundaland har egen konge. Funn tyder på at den svære jordvollen ble anlagt på 8-900-tallet. I tidlig middelalder ble borgen forsterket med en kraftig steinmur mot vest. Vi ser spor av vannreservoaret inne i borgområdet. Borgen var omgitt av tørrgraver. Gamleborg ble avløst av Lilleborg under danskekongen Valdemar den store ca 1150. Her har ligget en garnison som har kontrollert øya. Lilleborg er plassert på en øy i en kunstig oppdemmet sjø. Den var lett å forsvare. Vi kommer inn hovedinngangen gjennom ringmuren som omslutter 1560 m² som var bebygd med mindre hus. Vann måtte hentes i Borresjø; man hadde en skjermvoll dit. Her er funnet terninger av ben, 106 mynter i brannlag, 20 benkammer etc. En Olav Tryggvasson-mynt er funnet i området. Borgen ble brent i en konflikt mellom kirke og konge i 1259, da kongen kritiserte kirken for å bygge for stort på Hammershus - vårt neste stopp.

Men først hadde vi lunsj på Christianshø kro: munter og god dansk frokost igjen, hvor vi ble introdusert for «Bornholmer».

Hammershus er bygget fra 1255 og utover. Deler av den er etter mønster av Lilleborg. Paven refser erkebiskopen i Lund, Jacob Erlandsson, i brev i 1264 for hans overfall på Lilleborg. Her nevnes Hammershus. Kirkens borg ligger flott til helt nordvest på øya ved Sene bugt. Vi blir mottatt av en sprudlende lokal guide som forteller sagn og historier fra borgens tilblivelse og framover. Borgen ble bygget på og utvidet gjennom 400 år. Først under kirken, senere under kongemakten.

Hammershus var øyas maktsenter opp til 1700-tallet. Den ble fredet i 1822, men da var alt mye stein brukt til å bygge Christiansø festning. Men også i dag gjør Hammershus slott inntrykk der det kneiser på toppen av klippen mot havet med ringmur og borgtårn. Det er den største borgruin i Nord-Europa, og har vært gjenstand for omfattende restaurering.

Dagen avsluttes med konsert i Å kirke, Bornholms «domkirke» i middelalderen. I den vakre kirken spiller Anne Sophie Falktoft Andersen, Tsjajkovskijs fiolinkonsert akkompagnert av Galina Jacobsen på flygel. En opplevelse for alle, og kanskje særlig for de av oss som husket hennes oppreden for oss i Aarhus for 9 år siden!

Lørdag 26. mai

Dagen starter i Rønne i Bornholms museum. Museets utgangspunkt er den arkeologiske samlingen. De eldste funnene på Bornholm er redskap fra reinsdyrjegerkulturen ca 9500 f.kr. Oldtidsutstillingen viser i dag funn fram til vikingtid. Spesielt inntrykk gjør «gullgubbene» fra ca 550 e.kr., små gullblikkplater preget med en matrise. De er ca 1-2 cm store og veier 1/10g. Flere enn 400 ulike stempler er anvendt. På Sorte Muld fant man mer enn 2300 gullgubber i 1986-87. Figurene har sannsynligvis vært brukt som offergave, «tempelpenge». Her ses flest menn, men også kvinner. Er det Odin, Tor, Frøy, Frøya, Gerd?

Fra museet kjører vi til Sorte Muld i Ibsker, i eldre tid kalt «Guldåkeren». Vi forstår at her har ligget kongsgårder gjennom tidene. De rikeste funnene er fra 350-550 e.kr. I februar 2001 ble det funnet en sølvcontainer her med gullbrakteater, mynter og et halssmykke verdig en monark. Finn Ole beskriver en jernalderresidens med tempel/kultplass, men med plass for både hird og handverk. Veldig mange har bodd her på et bestemt tidspunkt. Et helt kompleks av boplasser er registrert, opptil 20 gårder samtidig.

Vi kjører til idylliske Svaneke hvor vi vrimler på egen hånd en time før frokost i Siemens Gaard ved havnen.

Bornholm er kjent for sin store samling av bautasteiner. Ca 1000 er registrert her, hvorav 400 fremdeles står. Vi ser dem enkeltvis og i grupper over hele øya. En stor samling bautasteiner finner vi i Louisenlund. Kong Fredrik VII sikret bautasteinene her i 1851 og ga lunden navn etter sin kjære Louise, grevinne Danner. Det gamle navnet er Troldeulunden. Mye er borte, men med sine 51 steiner er det likevel en imponerende samling.

Neste stopp er Øster-Marie kirke og kirkeruin. I alt 4 runesteiner reist over samme familie står her. Under rivingen av gamle Øster-Marie kirke fant man en helt spesiell takkonstruksjon. Dermed lot man ruinen stå. Den skaper en malerisk bakgrunn for runesteinene.

Vi besøker glasspusteriet Baltic Glass med en arkeologisk interessert glassblåser. De lager bl.a. kopier av middelalderglass.

Dagen avsluttes med besøk på landbruksmuseet på Melstedgård. Et nydelig anlegg fra 17-1800 tallet i bindingsverk med stråtak, et enormt indre steinsatt gårdstun fra 1700-tallet. Hagen ble anlagt i 1860.

Søndag 27. mai

Vi begynner dagen i Gryet, en liten skog hvor det har stått ca 60 bautasteiner. Den svarer til Louisenlund, men er bevart i mer opprinnelig form. I den sydlige del av skogen ligger også en stor gravrøys. Her sto i sin tid den største av bautasteinene i Gryet. Området har ikke vært undersøkt.

Neste stopp er jernalder-ringborgen på høydedraget Rispebjerg. Det er en bygdeborg, Bornholms største og ble benyttet ca 400 - 800 e.kr. Vi får oversikt over området fra Snaphøjen, en møllehaug reist på deler av den ytre jernalderringborgen. Vi drikker en snaps på Snaphøjen, mens Finn Ole beretter om området og sender rundt to praktgjenstander fra områdets steinalderkultur: En liten solstein, en 5000 år gammel ornamentert stein med sol, regnbue og kanskje en meteor. Datidens menneske kommer nær med den i hånden! 2 slike er funnet tidligere og er i Nasjonalmuseet i København. Også en perfekt steinalderøks går fra hånd til hånd. En «woodhenge» er under utgraving; en sirkelformet stolpekrets ca 5000 år gammel, med 10 enorme stolpehull, ca 50 cm i omkrets. 2 mindre er også utgravet, og man vet der er flere i området. «En plattform mot himmelen» (Finn Ole), knust flint, brente bein og brente dyrebein i området forteller vel om store fester og om kult. Vi går inn i den sirkelformede bygdeborgen fra øst. Her ser vi rester av vollgraven. Borgen dekker mer enn 4 ha. Vollen er 115 m lang og 3 m høy. Her er få spor av bosetning. Den har fungert som våre bygdeborger. Folketroen knytter de underjordiske til borgen. Her ekserserer de! Troen på de underjordiske, «juboene», har vært meget levende på Bornholm. Sagnene har vært

knyttet til de forhistoriske minnene og har medvirket til å bevare dem så godt.

Vi spiser avskjedslunsj på Fredensborg Hotell. Reidar Stockfleth takker Lise og Egil og guidene fra medlemmene. Preses takker Ingrid, Finn Ole og sjåførene for innsatsen og overrekker presanger fra selskapet.

Siste punkt på programmet er langhaugen ved Vasegård ved Læså. Øst for åen er et befestet steinalderanlegg under utgraving. Funnene er som ved Rispebjerg, men noe eldre. Det er en kultsammenheng til den samtidige langhaugen vest for åen som vi besøker.

Langhaugen er 33 m lang, orientert presis Ø-V. Her er både en dysse og en jettestue, en sjeldenhet i bevarte fornminner. Vi kommer opp ved dyssen som er anlagt 200 år før jettestuen. Her er bare én overligger. Man tror symbolikken knytter seg til livmoren. Vi sender «representanter» ned i jettestuen, 8 personer er nede i stuen på en gang! Gangen innover er lukket med en steinhelle. Den er ikke undersøkt, men i begge er funnet oldsaker fra både bondesteinalder og bronsealder. Finn Ole sier farvel her og understreker gjenføðelsestanken i våre kulturer. Våre forfedres utrolige omsorg for sine avdøde gir stoff til ettertanke.

Hjemturen går like effektivt som turen ut. Vi lander på Gardermoen kl. 18.45.

Jorunn Vandvik Johnsen

Norsk Arkeologisk Selskap

REGNSKAP FRA 1.11.2000 – TIL 31.10.2001

BALANSE PR. 31.10.2001

EIENDELER

Kasse	2 520
DnB 7001.06.00365	17 942
DnB 7056.66.15191	8 977
Skattetrekkkonto	
DnB 7877.08.02317	139 476
DnB rentefond	337 722
Norsk Hydro obligasjoner	267 800
Påløpne renter	18 054
Til gode annonseinntekter	5 000
Utestående kontingenter	30 295

Sum eiendeler 827 786

GJELD OG EGENKAPITAL

Skyldig feriepenge	7 863
Skyldige trykkekostnader Viking	60 000

Arkeologisk Fond:

Pr. 31.10.00	201 759	
- utbetalt i 2001	25 000	
+ gave	10 000	
+ renter	14 498	
+ overført fra NAS	63 616	264 873

Kapitalkonto:

Pr. 31.10.00	495 050	
Overskudd	0	495050

Sum gjeld og egenkapital 827 786

RESULTATREGNSKAP

Medlemskontingent		118 865
Salg av Viking		48 140
Støtte Norsk Forskningsråd		40 000
Overskudd turer		69 882
Annonseinntekter		5 000
Renteinntekter		38 427
Diverse inntekter		186
Sum inntekter		320 500
Underskudd generalforsamling 2000	-	5 728
Lønninger	-	109 781
Arbeidsgiveravgift	-	15 474
Diverse utgifter	-	4 666
Støtte bokutgivelse, manus av Erling Johansen	-	25 000
Støtte Nordic Archaeological Abstracts (NAA)	-	10 000
Vedlikehold, reparasjon kontormaskiner	-	7 297
Trykking og utsendelse Viking 2000	-	49 368
Kontorrekvisita, porto, telefon	-	22 140
Bankomkostninger	-	3 430
Annonser i Nicolay	-	4000,00
Sum utgifter		256884,00
Årets overskudd		63616,00
Årsoppgjørdisposisjoner		
Overført Arkeologisk Fond	-	63 616
Overskudd etter årsoppgjørdisposisjoner		0,-

Tschudi & Eitzen

- følger med i tiden

		Nyere tid	2002
		Middelalder	1537
	Yngre jernalder	Vikingetid	1050
		Merovingertid	800
	Eldre jernalder	Folkevandringstid	600
		Romertid	400
		Før-romersk jernalder (Keltertid)	Kr. f.
		Yngre bronsealder	500 f.Kr
		Eldre bronsealder	1000 f.Kr.
		Yngre steinalder	1800 f.Kr.
		Eldre steinalder	3800 f.Kr. 8000 f. Kr.